

تورك و تاتار

تارىخى

۱ نچى جزء

عموماً تورك خلقلىرىنىڭ ، بابالرىمىز بلغارلارنىڭ چىنكز خان
توزوگان دولت طارالغانغە قدر اولغان عمومى حاللىرى - آلتون
اوردا - بر آز تفصيل ايله قزان خانلىغى .

بھاسى
۸۰ تىن

۱ نچى
طبعسى

ناشردى: قزان ۵۵
مطبعە كھانا مطبعە

КАЗАНЬ
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФИЯ

“*Альберт*”

برنجی جزءنگ مندر جاتی :

بورونغی زمانده تورک خلقاری - بورونغی تورکلرننگ معیشت ایتکان اورنلری - ایسکی زمانده تورک جمعیتلری - معیشتلری - طبیعت و اخلاقلری - دین، عرف و قانونلری - بورونغی تورکلرننگ ادبیاتی و یازولری - قاآنلر - هیونغ نولر - هونلر - آتیلا بیوک قاآندر - توکیولر - تورکلر هم عربلر - کول تکین ملیت حامیسی - آنک اسمینه هیکل .

اسلامیت هم تورکلر - اسلام مملکتلرنده تورکلر - غزنویلر - سلجوقیلر - آلارده ملیت، مدنیت - اویغورلر - خزرلر - قیچاقلر - بلغارلر، آلازنگ مدنیتی - یه لوتاشی تورکلرنی بریرگه جیارغه تلی - چنگزنگ ظهورینه حاضرلک - چنگز آلدندن عموما تورکلر .

چنگز خان، بیوک تورک حکومتی - تیموچین قاغان بولغانغه قدر - مرکزده گی تورکلر تیموچین قولینه کره لر - اول چنگز بولدی - چنگزنگ عسکر ترتیبی - چنگزنگ قورلتایدده سویله گان نطقی - اول قطایلرنی، اسلام مملکتلرنی فتح ایتدی - چنگزنگ شخصی، اشله گان اشلری - چنگزنگ بالالاری وقتنده ماغول مملکتی - مملکتنگ بولنوی، ماغوللر تأثیرنده تورک تلی و ادبیات - چنگز ملتنک آتاسی بولسه، چغتای آنک ادبیاتینگ باباسیدر .

قیچاق مملکتی - آلتون اورددا - باتو بیوک خاندنر - موندنغی ماغوللر دین اسلامنی قبول ایتهلر - برکه - اوزبک - جانبک - سرای شهری علم یورتی بولدی - بختسز حال - اختلال - سرای توشه، قوت اورتا آزیباغه کوچه - توقتامش - ایدکو - توقتامشده تیمرلننگ کبی زور قاآن بولورغه طرشا - سرایننگ انقراضی - سرایننگ صوگنی کوننده هم صوگنده تاتارلر - بو وقت بتون سیبیریا هم عموما تورکلر .

تاتارلردن صوگ بلغارلر - قران خانلغی - تاتارلر کیلودن بلغارغه فائده بولمادی - بلغار تمام ضعیفلنگان وقتنده الوغ محمد کیلدی - الوغ محمددن صوگنی خانلر - روسلر ایله صوغشلر - قرانلر آراسنده باش باشتاقلق - صفا گرای قوتلی خاندنر - بیلرننگ کوبسی روسقه صاتلولرندن خانلق بیک یومشی - سیونیکه نی اسیر بیرلر - آنک زاری - شاه علی ورفیقلری قراننی بتورور ایچون جان فدا ایتهلر - قران ایوانغه مغلوب بولدی - قران خانلغی وقتنده بلغارلر - قراننگ تاریخی، علم، علما، تل و ادبیات .

احمد زكى وليدى.

تورك و تاتار

== تاريخى ==

انچى جزء

عموماً تورك خلقلىرىنىڭ ، بابالرىمىز بلغارلارنىڭ چىنكز خان
توزوگان دولت طارالغانغە قدر اولغان عمومى حاللىرى - آلتون
اوزدا - بر آز تفصيل ايله قران خانلىغى .

انچى طبعسى .

سن ۱۳۳۰ نەھ .

ناشردى: قزان دەھ
مەكتەپ كىتابخانىسى ۱۳۳۰
مەكتەپ ۱۹۰۸

КАЗАНЬ
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФИЯ.

“*Алтын*”

مقدمه

بىزنىڭ كىتاب بازارلىرىمىزدا، يازلاچاق تارىخ كىتابلىرى اوچون ماخذ بولورلىق بايتاق اثرلىرىمىزدا. بولارنىڭ بارسىدا، بىرايكى اثرنى استثناء ايتىپ كەلمەيدۇ، مستفاد اخبار بالالارمىزدا. اوشبو كۈنگە قىدىر، ھېچ بىر كىمە، ھېچ بولماسە شول بازاردىكى كىتابلاردان جىوبقىنە بولسىدا بىر اثر چىقارمىدى.

جىرىدىلەر، مەبلەلەردە شۇندىكىلىرىمىزدا كەلىدىغان شول قىدىر كۆپ سۆيلىدىلەرگە، ايندىكىلىرىمىزدا اوقى اوقى يالغان كىشىلەردە يوق توغلىرىمىزدا. خەلقنىڭ باشىغا كەلگەن شول كىتابنىڭ اوز باشمىزغا كىلوى سىببىلى (مۇنداق اوچ يىل ايلك)، كۆپ اثرلاردان جىوب بىر اوشبو «تۈرك و تاتار تارىخى» اسمىلى اثرمىزنى يازغان ايدىكىلىرىمىزدا. ايندىكىلىرىمىزدا بول كۈن طبع ايتلە باشلادى. بىز كىتابمىز خەلقنىڭ كىتابمىزدا قاپلار دىب اويلايمىز، بلكە خەلقنىڭ كىتابمىزدا قاپلارلىق مەكەللىرىمىزدا مۇنداقلىق چىقارلىرىمىزدا. كىتابمىز مۇنداقلىق چىقارلىق بولدى چىقارلىق اثرلارنىڭ نىگىزىغا بىر نىچى طاش بولسىدا يارار.

بىزنىڭ تارىخىمىز، يەنى دىنئادە ظەورمىزدان شوشى كۈنمىزگە قىدىر اوتكان حاللىرىمىز، اوزىندەكىلىرىمىزدا زور واقىعە ايلە ايكىلىرىمىزدا بولنى: بىرىمىزدا چىنكىز خان تۈزۈگەن دولت بىتوب، قىزان خانلىقلىرى روسلار طرفىدىن ضبط ايتىلگەن قىدىر اوتكان حاللىرىمىزدا، ايكىنچىمىزدا روسىا تىرىمىزدا كىرىمىزدان اوشبو چىقارلىق كۈنگە قىدىر اولغان حاللىرىمىزدا غىبارتلىرىمىزدا.

بولاردان برنجى سىنى بىز استقلال، ايكنچى سىنى محكوميت دورى دىب يوروتقەمز. ھم اوشبو «تورک تاتار تارىخى» اسمى آستىدە جىغان خدمەتەزنى دە شول ايسكى دورگە قاراب ايسكى گە بولەمز. روسيا قولینە کرگانگە چىكىلى بولغان استقلال دورى اثرنك اوشبو برنجى جزئىنى، ايكنچى دور ايكنچى جزئىنى تشكىل ایتە. بىز اوشبو اثرمەزنى قسقه غنە اولسون دىب بىك قسوب يازدق؛ لىکن تارىخدە بىز نك اوچون مەھم بولغان يرلەرنى قالدەرماسقە طرشدق. كتابنك اولگى جزئەندە: چىكر دولتى، دشت قىچاقلر، قزانلر طارالغانغە قدر بىز نك يعنى بىز نك بابالرمەز اولغان بورونغى تورک و تاتار خىلقرىنك دنيا يوزندە ھم آندەغى قوملر آراسىندە توتقان موقەلرى، غايت زور استعدادلرى سايبەسەندە دنيا اوستىنە ايتكان حىكلەرى (كە موندى حاللر ھىچ بر قوم طرفندىن كورلمەگاندر) قسقه غنە روشدە ذكر ايتلدى. ايكنچى جزئەندە: بىز نك روسيا حىكومتى قولى آستىدە طورومەز، قزان آلغاندىن شوشى كونلرگە قدر بولوب اوتكان واقەلەر. مدنى بر مملكتنك اعضالرى بولوب، اول مدنىت آلدندە نىندى حالتدە طور دقمەز، اول مدنىت ایلە مناسباتمەز، اول مدنىتكە آزلاب آزلاب قوشلورومەز، عومماً تورک خىلقرىنك صوگغى زماندەغى حاللرى حقندە افتدارمەز دائەرسەندە او گراندى كمەز معلومات قسقه چە ذكر ايتلور.

كتابى يازغان وقتىدە كۆپ كىتابلاردىن فائىدەلاندۇق؛ حتى بعض
جملەلەر نىچە كىتابلاردىن تۈزۈلدى. ھەممىسىنى كۆرسىتىشكە كىتاب يەنە
اوزىنا ياقاق اولدى. بىز مۇنداق كىتابلارنى بولمىغاندا
ذىكر ايتەمز. بعض بىر ياتراق سۆزلەرنىڭ گەنە، شېھە بولماسون
اوپچون، مۇنداقلىرىنى تىختا يازدۇق.
مەھرەك مۇنداقلىرى اوشبو اثرلاردىر:

- (۱) مشهور فرانسوز مؤرخى Лень Кагенъ نىڭ تورک
تارىخى. ۱۸۹۷ نچى سەنە ماسكائودە نىشرايتىلغان ۸۰ صحىفەلك.
- (۲) مشهور ترك مؤرخى نجيب عاصم افندى نىڭ شولوق لئون كاۋون نىڭ
تارىخىنە قاراپ كۆپ تىكىمىل ايله يازدىغى «تورک تارىخى» دىگان
كتابى. ۱۳۱۶ نچى ھجرى دە استانبول دە نىشرايتىلغان ۵۵۱ صحىفەلك.
- (۳) استفادال اخبار ۲ جزء. ۱ نچى جزئى ۱۸۸۵ دە ۱۸۹۷ نچى يىل
باصلغان ۲۴۶ صحىفەلك، ۲ نچى جزئى ۱۹۰۰ نچى يىل باصلغان
۳۶۸ صحىفەلك.

(۴) قران دارالفنونىنىڭ آثار عتيقه جمعيتى نىڭ مجموعهسى
Извѣстія общества Археологіи، Исторіи и Этнографіи при Импер.
Каз. университетѣ بو مجموعه ۱۸۷۹ نچى يىلدا
بىرلى چىقماق دەدر. مۇندە شىپىلافسكى، شىستا كوف، فىر صوف،
صابلو كوف، احمرف، اشمارىن، فوكس، كاتانف، كىك عالمىرنىڭ
بىزنىڭ تارىخىمىز حىقندە كۆپ اثرلارى چىقدى.

(۵) Труды II го и IV го Археологического съѣзда
— اسمندە گى مجموعه مۇندە
въ Петербургѣ и въ Казани

ليخاچوف شىستا كوف، شىپىلافسكى، ماژاروفسكى، رادلوف كىك
عالمىرنىڭ اثرلىرى درج ايتلىگان.

(۶) قزان دارالفنونى نىڭ Ученые записки دىگان مجموعه سىندە
درج ايتلىگان بعض اثرلىرى.

(۷) پىنىگىن نىڭ «اوتكاندە ھىم حاضرده قزان» دىگان كىتابى.

(۸) رىبوشكىن نىڭ «مختصر قزان تارىخى» دىگان كىتابى.

(۹) رىجكوفنىڭ «اورتا ھىم ايسكى دورلردە قزان تارىخىنە عائد
تجرىبە» دىگان اثرى.

(۱۰) قزان خانلىغى وقتىدە قزاندە يىكرىمى يىل قدر اسىر بولوب
طورغان بر روسنىڭ، «قزان تارىخى» دىب يازغان اثرى. اول
بو كىتابىدە قزان خىللىرى سىونىيىكە حقىدە كوزى ايله كورگان
حالىرنى حىكايە ايتە (۱).

(۱۱) مراد افندى تارىخى ۲ جلد.

(۱۲) شجرە ترك ابو الغازى خان نىڭ. قولمىدەغى نىسخەسى،

قزان دارالفنونى مطبعە سىندە، ۱۸۲۴ نىچى يىلدە زور قولدە، لاتىنچە
مقدمە ايله، ۱۸۳۳ صحىفەلك بولوب باصلغان نىسخەسى ايدى.

(۱۳) براقغاوز - يىرون قاموسى.

Труды восточнаго отдѣленія Имп. Русскаго (۱۴)

Археол. Общества مجموعه سى. بو مجموعه ۱۸۵۵ نىچى يىلدان

باشلاب ۱۸۷۵ نىچى يىلغە قدر ۱۷ جلد بولوب چىغان ھىم ۱۹۰۹ نىچى

يىل ۱۸ نىچى جزئى چىدى. بو مجموعه گە كرىگورىف، واسىلىف،

بىرىزىن، وىليامينوف - زىروف، كىبى كىشىلرنىڭ اثرلىرى،

(۱) بورسالەنگ بر نىسخەسى قزان دارالفنونى نىڭ كىتبخانە سىندە بار.

جامع التوارىخ (رشيد الدين نك) ترجمه سى ، مانغولىچە آلتان توپچى اسمندەگى كىبى اثرلر كره .

Записки Восточного отд. Импер. Русскаго Археол. (۱۵

общества. بو مجموعه ۱۸۸۵ نچى يلدان بيرلى ۲۲ جلد كتاب

بولدى. موندە خوالسون- بارون روزين، بارتولد، ميليورانسكى،

رادلوف، واسيليف، ماررا، كاللاور، ... دىگان كىك عالمرنك

مقاله لرى، دا كلادلرى درج ايتلگان .

Собрание путешествій اولغان (۱۶ يازىكونك ترجمه سى

къ татарамъ دىگان اثرى. ۱۸۲۵ نچى يلغى نشر .

(۱۷) قزانده باصلغان توارىخ بلغارىه، داستان نسل چىنگىز خان

دىگان كىك اثرلر .

احمد زكى وليدى

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مدخل

تورک خلقلىرى.

تورک دىگان سوز، بوکونده آسيانك تونگى ياق يارطيسنده هم غربنده، ياوروپانك شرق قسمنده تركلك ايتە، برتل ايله سويلەشه طورغان زور بر ملتەك اسميدر. تورک خلقى بوکونده تورلى اداره آستنده تورلى روشچە (کوچمە هم او طورمە) معيشت ايتەلر. بولارنك ايك کوبسى زور روسيه حكومتى تصرفنده، بر قسمى قىطاي حكومتى تصرفنده تركلك ايتەلر؛ اوچنچى بر قسمى غرب طرفنده (ياوروپا و آسياده) ترکيه (عثمانلى) حكومتى نك ايله لرى بولغان تورکلرنى تشكىل ايتەلر.

روسيه تصرفنده غى تورکلر: قزان خلقى، ميشار، باشقرد، نوغاي، قريم، قومق، قافقاز (آذربيجان) تورکلرى هم اورتا آسياده غى سارت، اوزبك، قولجه، تارانچى خلقلىرى. بولار مدنى معيشت ايتەلر.

فرغز - قازاق، تورکمن، عموماً سبر تاتارلىرى ديب آتالا طورغان، آلتاي، تلهوت، شور، صاغاي، قاراغاس، آباقان، چوليم، قزىل، ياقوت تورکلرى. بولار کوچمە معيشت ايتەلر.

قطايدە غىلر: شىرقى توركستاندەغى كاشغر توركلرى ھىم شىرقى مغولستاندەغى اورىانخاى (سايان) توركلرى.

تىركىيە ھىكومىتىنى تىشكىل ايتكان توركلر اوزلرىنى عثمانلى دىب آتيلر ھىم ترك (۱) اسمى ايله كنهده يوريلر. مدنى تركلك ايتلر.

تورك خلقلرىنىڭ ھىمەسىدە (دىھرك) اسلام دىنندەلر؛ تىك سىبىر يادەگى بىئىز قىبىلەلر اوزلرىنىڭ ايسكى عادتلرىنى مجوسى لىكلرىنى صاقلىلر و بىئىزلىرى صوك و قتلردە رسماً خرىستىيان دىنندە اعتبار ايتلر.

تورك خلقلرىنىڭ زور بىر ملت، زور بىر ھىكومت تىشكىل ايتوب، بىر بىرسى ايله قاتشوب، براوك ادبى تل ايله يازوب بىرگە تركلك

ايتولرىنە بىك كوبدن توگل (زور تورك ھىكومتى (۲) موندان آلتى يوز يىلرغە ألكەرى بىدى)؛ اوشبونىڭ اوچوندە تورك

خلقلىرى نىقدر كوب و نىقدر طاراو، بىر بىرندىن يراق تركلك ايتە طورغان بولسەلردە ھىمان براوك تل ايله سويلەشەلر. قىطاي چىگندە

تركلك ايتە طورغان توركلر بىر سفىد يارلرىندەغى توركلر ايله تىز آرادە طانشوب اوز آرا تىرجمانسز سويلەشە آللر.

بىك ايسكى زماندە ھىمان تورك بولاتوروب ھازىردە توركچە سويلەشمەكان، تورك دىب يورتلمەكان بىئىز قوملر بار. آلار:

(۱) ياۋروپا علماسى عموماً تورك خلقلرىنە اسم بولغان تورك اسمىنى «Тюркь» دىب، استانبول توركلرىنە اسم بولغان تورك سوزىنى «Туркь» دىب، آىروب يازالر، بىزدە اوشبونى رعاىيە ايتوب عموماً اسمى «تورك» دىب، استانبوللرغە بولغاندە «ترك» ھىم «تىركىيە» دىب يازامز. بوايسكى «تورك» ھىم «ترك» سوزلرىنىڭ اصلى ھىماندە بىر، شولوق «تورك» سوزىدىر. تىك ياڭلىشىدىن صاقلىنوب آيرىلغان. (۲) بىئىز چىنكز خان توزوگان دولت.

(۱) يا بىك ايسكى زماندىن بىرلى مركزىدن (يعنى تورك مملكتىنىڭ اورتاسىدىن) بىك يراق و آيرىم طورغانلار، باشقى تورك قوملار ايله قاتشماغانلار دە بارا بارا تىللىرى تمام اوزگەرگان خىلقلار، (۲) يا كە اىككىچى بىرىات خىلقلار آراسىندە طوروب اوز تىللىرىنى، قومىللىرىنى اونوتقان خىلقلار، (۳) يا كە چىت خىلقلارغە كورشى بولوب طوروللىرى سىبىلى اوز تىللىرى تمام اوزگەرگان قوملاردىر.

بىرىچىللىرى: فىن، چىرمىش، آر، واغول، قارل، اُسْت، بىرماك، مور دؤا، زىرىيان، لاپار، سامايد خىلقلاردىر. بولار عمومأ فىن دىب آتالار.

اىككىچىللىرى: ايران خىلقلارنى قاتشوب ايرانىلاشقان، قىتايلارغە قاتشوب قىتايلانغان، هنددە هندىلاشقان خىلقلار. هم غرب طرفىندە غى اصلاؤيان قوملارنى قاتشوب اصلاؤيانلاشقان بلغارلار.

اوپىنچىللىرى: قىتاى مملكتى ايله چىكدهش بولوب تىلدە نىدە تمام باشقى بىر يول آلغان مانغول خىلقلارنى هم آلارنىڭ بىرىات، تونغوس، قالمق، استاك، چوقچا، كىلاك دىگان كىك قىبىللىرى، قىتاينىڭ هم ياپونلارنىڭ كورشىللىرى بولغان قورا يارم آطهسى تاتارللىرى، مانجورلار، هم فىنلار ايله كورشى طورغان چواشلار، غربدە كى اصلاؤيانلار آراسىندە طورغان ماجار (وینگىر) خىلقلارنىڭ عبارتلىرى. بو خىلقلار، تارىخىدە بىرگە قايناب بىر تورك خىلقى اولوب يورسە لىردە بو كوندە تىلدە، دىندە، معىشتە باشقى توركلردىن آيرىم بولغانللىرى اوچون تورك دىب آتالمىچە اوزلارنىڭ اسمللىرى ايله فىن، مانغول، مانجور، قورا، بلغار، ماجار (وینگىر) دىب آتالار.

I

بوروئغى زمانده تورک خلقلىرى.

بوروئغى تورکارنگ و طنلىرى - معىشتلىرى - دىنلىرى - عرف و عادتلىرى -
آلاردن قالغان اثرلىر - هونلىر - توکيولر - تورکلىر هم عربلىر .

تورک خلقلىرىنىڭ معىشت ايتكان اورنلىرى : تورک
خلقى ، دىنانىڭ ايك ايسكى خلقلىرىدىن اولوب ايك شىرتلىرىدىر .
تورکلىرىنىڭ ايك اول دىياده تر كلك ايتى باشلاغان اورنلىرى ، شىمالى
آسىيانىڭ آلتى طاغلىرى و اصيىق كول تىرەلىرىدە گى يىرلىرى . زمانلىرىنىڭ
اوتوى ايله آلار كوبە يوب اوشبو اورنلىرىدىن طارالدىلىرى . غرب
طرفىدىن بالىق و قارا دىگىزلىرى ، شرق طرفىدە الوغ ملىط هم آخو
دىگىزلىرى ، جنوب طرفىدىن قافقاز و هىمالايا و هندو گوش طاوللىرى ،
مغولستان چوللىرى ، تورکلىرىنىڭ بىك ايسكى زمانده طارالوب اوطورغان
جىرلىرىنىڭ چىكىلىرىدىر .

تورکلىرىدىن اىلگەرى اوشبو كىك يىرگە هىچ كىمنىڭ خواجهلىق
ايتدىگى معلوم توگىلىر . بو ملىكتىڭ بىر اوچىدىن اىكىچى اوچىدە
تورکلىرى نىچە يىللىرىدە غنا چغا آلغانلىرى . اول نىهايەسىز ملىكتىڭ
غرب طرفىدە غى سازلىقلىرىدە پىتر بورغ ، ماسكاو دىگان كىك ،
شرفدە گى نىهايەسىز صحرالر اور تاسىندە تومسكى ، اىر كوتسكى ،
ۋلادىۋاستوك ، خاباروفسكى سىمى پالات ، دىگان كىك حسابسىز
كوب ، باى ، زور قالاللىرىنىڭ توز و لوى و بوشىرلىرى آراسىدە دىيالر
اوزونلىغىدە تىمىر يول سىلسىلەلىرى قور و لوى ، روس ، نىمس ، فرانسوز ،

انگلىز، دىگان كېك، اول وقتلاردا ئلى بولماغان خەلقلەرنىڭ اول، قوشلار اوچوب اوچىنە يىتە آلمى طورغان مەملىكەتنىڭ بىر اوچىندان ايكنچى اوچىنە تىمىر چىقىلار طارتوب، آوزغە آوز قويغان كېك سويلەشوب طورولرى بلكە اول وقتدەغى توركلردىن ھىچ بىرسىنىڭدە خاطر يىنەدە، خىالىنەدە، توشىنەدە كىلمەگاندىر. اول زمانلاردا تون شىكىللى قارانغى اورمانلار آراسىندە وحشى حيوانلارغىنە، آچق اورنلاردا نھايەسىز صحرالاردا، بولونلاردا صوبولاردا، تورك خەلقلەرنىڭ كىبەنلەر توسلى بولغان تىرمە (كىزاوى) لرى گنە كورينەلر ايدى. غرىدە دىنپىر، دون، ايدل بولاردا؛ شىرقدا تىانشان تاغلىرى، بايقال كولى، اورخون، آمور يىلغەلرى تىرەلەردە كىك بولونلارنىڭ آوزون اوسكان اولەنلرى آراسىندە بىزنىڭ بابالارمىز اولغان تورك خەلقلەرنىڭ حيوانلرى غىنە يورلار ايدى.

ايسكى زماندا تورك جمعيتلىرى: (۱) توركلەر، ايك اولكى عصرلردىن بىرلى اوك باشقە قوملار كېك تورلى آتالارلى بولوب تورلى قىبىلەرگە بولنمەدىلەر. توركلاردا باشقە خەلقلەر كېك تورلى عشىرتلەرگە، قىبىلە صمان جمعيتلەرگە بولنوب تورلى اسملر آلورلر ايدى؛ لىكن بوا اسملر آلاردا، باشقە قوملاردا اولغان كېك بىر آتانىڭ بالالارندىن ياشالغان قىبىلەلرنى كورسەتمەدىلەر. توركلاردا كى تورلى جمعيتلەر، تورلى وقتلاردا، تورلى اسملر ايلە اوشبو يوللر ايلە آتالوب كىلدىلەر: (۱) بىر بىر تورە، خان، قاآن كېك رۇيسلر،

(۱) بوباب حقندە، موسيو *Лень кагенъ* كىتابىنىڭ ۹-۱۰ بىتلەردە؛ نجىب عاصم نىك تارىخىدا ۳۷-۴۳ صحىفەلەردە كى مقالهلەردىن ھىم *В. Д. Смирновъ* نىڭ «*Исторія Турецкой литературы*» دىگان كىتابىدا غى سوزلەردىن فائىدەلاندىق.

قوماندانلار قولى آستىنە جيولغان جمعيتلار، شول ر ئىسلارنىڭ اسمى ايله آت آلالار. بورونغى و بو كوندەگى توركلردن، اوغوز، ماغول، جوجى، چغتاي، اوزبك، سلجوق، عثمانلى، نوغاي ديگانلارى فقط اوزلارنىڭ الكدەگى ر ئىسلارى اسمى ايله آتالغانلار. (۲) ياكە توركلار اوزلارنىڭ جيولوب اوطورغان اورنلارى، يرلارى، صوللارى ايله آتالالار. مثلاً ايسكى وياكى توركلردن قىچاق، بلغار، كاشغر، فرىم، آلتاي، قزىل، سايان، قاراغاج، توبل، نهايت سبر ديگان كبك اسملار بارسىدە صوو و ير اسملارىدەر.

قىچاق بىزنىڭ ايسكى تلدە بوشلق صحرا ديگان سوز. دون صحرالرىندە هم خزر دىكزىنىڭ شرق طرفىندەغى صحرالردە بوشلقلردە تركلك ايتكان توركلار هر وقت قىچاق دىب آتالغانلار (۱). اولوغ صوو بويندە تورغان توركلار بلغار دىب، ايدل قاما بلغارلارى، دوناي بلغارلارى، قوبان بلغارلارى دىب آتالغانلار، (۲) فرىمدەغىلر فرىم دىب آتالغانلار (۳) ياكە بعض قوملار اوزلارنىڭ معيشتلارنىڭ وشلرىنە، اوزلارنىڭ حاللرىنە قاراب اسم آتالغانلار. مثلاً ايسكى توركلردە بىر يرگە اويوشوب شەرلر قوروب تركلك ايتكان توركلار اويغورلر دىب آتالغانلار. اگر تورلى جمعيتلر آراسىندن بىر سبب ايله قاچوب كىتكان، هيچ خانغە، قاآنغە بوى صونمى يورگان قبىلەر قاچاق = قازاق - فرگىز دىب آتالغانلار. تورك جمعيتلرىنە ايلككىدن فوتلىرەك بىر قوماندان قاآن ظهور ايتسە، آلالر الكىگى

(۱) توركستاندە عمودرىا هم ايلي يلغەلرى آراسىندەغى اورنلارنى قىطايلىر هيونغ نو، ايرانلر توران دىلر ايدى. بو اورنگ غرىبندەگى بوشلق قىچاق دىب غرىبندەگى بوشلق قوبى غوبى دىب آتالورلر ايدى. هر ايكىسى بوشلق معناسىدە.
(۲) بو سوز ن. ف. كاتائف نقىدەر.

اسمى طاشلاب يا كا قوماندان اسمى ايله آتالغانلار؛ مثلاً بر قوم
 باشده جوجى ديب صوگندان ينه اوز بك ديب آتالغانلار. ايكنچى
 برلرى باشده سلجوق ديب صوگندن عثمانلى ديب آتالار، يا كه
 طورغان اوزلرينىڭ معيشتلرينىڭ اوز گەروى ايله اويغورلر
 قازاق، قازاقلر اويغور، قىچاقلر بلغار، بلغارلر قىچاق آتالار.
 اوشبو حاللر اوچراغان وقتده چيت خلقلرغە، فلان تورك
 قىبىلەسى بار ايدى اول منقرض اولدى بتدى، ديگان كىك كورينه؛
 حالبوكه جمعيتلر اسملرين گنه آلماشدرغان بولالار. اوشبونىڭ
 اوچونده توركلر تارىخده تورلى قىبىلەرگە بولنوب هر قىبىلە اوز
 باشينه تفتيش ايتلمى بلكه جملهسى بر يولى هر بر «تورك» اسمى
 آستنده ذكر ايتلەر.

بورونغى توركلرنىڭ معيشتلرى: تورك خلقلىرى
 تارىخنىڭ بىلمەگان وقتلرندن بىرلى اوك معيشتده ايكنچى باصقچ
 بولغان (۱) كوچمه - بدوى تركلك ايتوب كىلگانلار. حتى خارجى
 سىبلر تصرفينه كرمەگان تورك قىبىلەلىرى بو كونده عىن شول
 معيشتنى ايتلەر. بو كونده قازاقلرنىڭ، قالماقلرنىڭ تركلكلىرى موندان ۴-۵
 مىڭ يىل ايلگەرگى تورك خلقلرينىڭ معيشتلرينى كورسەتە (۲). بىك

(۱) معيشت اوچ باصقچ ايتوب اعتبار ايتلە: بىرنچى وحشى تركلك،
 ايكنچى بدوى، اوچنچى مدنى تركلك.

(۲) قىطاي مؤرخلىرى ميلاد عيسى دن؛ ۲۴ عصرلر مۇقدم تورك خلقلرينىڭ
 كوچمه حالده معيشت ايتكانلرين يازالار.

طبيعى، تورک خەلقلىرى خار جى سىبىلرگە اوچراماغاندە (۱) موندان
صوڭ دخى نىچە عصرلر ھمىشە شول معىشتلرندە دوام ايتەرلر ايدى.
چونكە توركلرنىڭ او طورغان يىرلىرى شوندى؛ اول يىر توركلرنى
شول كوچمە معىشتىدىن يوغارىغە مدنى تر كلكگە چغارغە، شەرلر
آوللر قصبەلر بىنا ايتوب علم و معارف و مدنىتدە ترقى
ايتەرگە ايرك بىرمەگان.

خەلقلىرى يىرلىرى تىرىيە ايتە: ياۋروپا خەلقلىرىنى اوزلرىنىڭ
يىرلىرى دىكىزلىرى، يلغەلىرى، سودا ايتەرگە تورلى خەلقلىرى ايله قاتشوب،
تورلى معىشتىنى طانوب، مدنىتدە علمدە معارفدە ترقى ايتەرگە كوچلەدى.
يىرلىرىنىڭ طارلىغى ياۋروپالىلرغە بدوى تر كلك ايتەرگە ايرك
بىرمەدى. بارغان صاين خەلقنىڭ كوبە يوب معىشت او چون اول كچكە
يىرلرگە چەچلىگان اىگنلرنىڭ يتشمەوى، اول خەلقلىرىغە معىشتدە دخى
نىندى او كغايلى يوللر بولسە شولارنى ازلەرگە مجبور ايتدى. شونلقدان
اول يىرنىڭ خەلقىدە، معىشتىدە، علمدە ترقى ايتدى. اول زمانلردە بىك
مدنى صانالغان ايران و قىطاي مملكتلىرى يىنە عىن يىرلىرىنىڭ ھم دنيا لىرىنىڭ
تىرىيەسى آرقاسىندە مدنى بولغانلر. توركلرنىڭ اوزلرى يىرلىرى محيطلىرى
بتونلەي باشقە: آلارنىڭ يىرلرندە بىر چىكسىز قورلىق دىكىزى. شىرقدە
محيط دىكىزىدىن غىربدە قارىبات طاغلىرى، بالىطىق وقارا دىكىزلىرى يىنە قدر

(۱) خار جى سىبىلر دىب بو اوزىدە مدنى قوملرنىڭ بدوى قوملرنى اول
معىشتىدىن چغارورغە كوچلەولرى، مدنىت و عمران اشلىرىنىڭ، مىثلا شەرلر، تىمر
يوللرنىڭ بدوىت عالمىنە طارالولرى نە ايتىلەدر. مىثلا روسلر سىبىرىيا گە تىمر
يول صالدىلر، شەرلر بىنا ايتدىلر، اىندى سىبىردە گى بدوى خەلقلىرىنى مدنىتكە
چغارغە اوندىلر. قازاقلرنى آلارغە او طورتوب مدنى ايتەرگە تىلىلر، بولار
ھمەسى خار جى سىبىلر بولور.

تيك كشيىسز بوز ديكزلىرىنه آغاطورغان يلغهلىر هم كوب بولماغان داخلى كوللردن باشقه هيچ برره تلى يول يوق. سودا، تجارت، مدنيت، علم-يولسىز يورمىلىر.

آلار بر مرتبه كوچمه معيشت باشلادىلىر، اول آلارغه جيتدى. مملكت كوك شيكلى كيك، حيوانلىرى آلارغه ايت، قمز، سوت، قايماق، ماي بىرەلىر. آياقلى حيوانلىر آلارنىڭ بارلىق مملكتى، آلارغه حيوانلىرىنى كىفى اوچون اورنىدان اورنغە كوچوب يورورگە كىرەك بولغان؛ جاي كونى قارنىڭ كوب بولوب ياتقان اورنلىرىنه يعنى اولەننىڭ يىخى اورنلىرىنه شمالغە تابا كوچەرگە كىرەك بولسە، قش كونى قار بولمى يا آز بولا هم حيوانلىرىغە تىبن (۱) اوچون اوڭايلى اورنلىرىغە كوچەرگە طوغرى كىلە. جاي كونى اورال طاولرىندە تركلك ايتكان توركلر، قش كونى سر دريا بويلرىندە بولورلىرى ايدى (۲). اوبى، ايرتس بويلرىندە غىلىر، قش كونى تىبانشان طاولرى تارىم يلغەلىرى ياغىنە كىتەرلىرى ايدى (۳). شولاي ايتوب اول شەرلىرى بنا ايتوب معيشت ايتەرگە اوڭايلىق طابا آلمادىلىر. توركلرنىڭ بعض قاآنلىرى توركلرنى مدنى تركلكگە كرتور اوچون سعى ايتوب قاراسەلردە بولمادى.

توركلر آراسىندە تورلى وقتلردە تورك تلى اوچون تورلى يازولر چقدى. تورلى قاآنلىرى وقتىندە تورلى ادبى علمى اشلىرگە شروع ايتوب

-
- (۱) تىبن دىب توركلر حيوانلىرىنىڭ قش كونىدە يونا قارنى تىبوب اولەن آشى طورغان اورنلىرىن هم حيوانلىرىنىڭ تىبوب آشاولرىن آتلىر.
- (۲) مستفاد الاخبار ص ۱۵۱ و ۱۵۷. جلد انچى (۱۸۹۷) نچى يلغى باصمەسى (قارالسون).
- (۳) تىبانشان آز يادە مشهیر طاو، تارىم توركستاندە مشهور يلغە.

قاراۋدە بولدى، لىكىن ھەمەسىدە و جود عالمندە اوزاق دوام ايتمەدى. فقط قالن طاش ديوارلر واسطەسى ايله گنە صاقلانا طور غان مدنيت و علم اثرلر، توركلرنىڭ كىز تىرمەلر اچىندە تىز وقت اچىندە يوغالا ھەر ايدى.

توركلرنى كوچمە مەيشتكە كورچلى طور غان يىرلرنىڭ دخى بر خاصىتى آنىڭ بعض اورنلرنىڭ غنە ايگن اوچون او كغايلى اولوب، خلىقنىڭ جيولو وينە ايك موافق بولغان اورنلرنىڭ ايگن ايگەرگە او كاپسىز محصولسىز بولو ويدىر. مدنى تر كلك ايتەرگە موافق اورن طابقان توركلر بىك راحتلە نوب تارانچى اولورلر ايدى (۱) آشلق چاچارلردە سودا غە تجارتكە كرشورلر ايدى. اوشبونىڭ اوچوندە ايگن اوچون، سودا اوچون او كغايلى بولغان اورال ايدل طر فلرنندە تر كلك ايتكان بلغار توركلرى، تىانشان طاولرى، حاضرگى كاشغر تىزەلرنندە گى تر كلك ايتكان اويغور توركلرى بىك ايرتە مدنى تر كلك گە باشلادىلر. نىچكەدە علمگە، معارفگە، مدنيتگە زور استعدادنى مالك بولغان توركلرنىڭ كوچمە تر كلكدە طورولرى اوز اختيارلرى ايله توگل ايدى (۲)، بلكە يىرلرى، دنبالرى، محيطلرى مجبور ايتكاندن ايدى (۳).

توركلر ھەر نىقدر كوچمە بولسەلردە آلارنىڭ اول كوچمە لىكلرى اچىندە مدنيتنىڭ ھەر نرسەسى دىەرلك بار ايدى. آلار جملە سندن منە اوشبو نرسەلر اولورلر: مىلى ادبيات، مدنى قوملردە بولمى طورغان حكمت و فضيلتلرنى شامل بولغان خلق ادبياتى، مىلى و فقط اوز تىللرنىڭ خاصىتلر ينە قاراب توزولگان حرفلر، ألفبا، يازو، مليت - وطنغە محبت - دنيادە طور ورغە اوستالق، تدبىر.

(۱) تارانچى، ايگنچى ديگان سوز. (۲) و (۳) لئون قاون ص ۲۰۲.

خلاصه: تورک‌لر، کوچمه قوملر صورتنده مدنی ترک‌لرک ایتکانلر بورونغی تورک‌لرنک طبیعت و اخلاقلری: طبیعت و اخلاقلری ایله تورک‌لر انسانیت تاریخنده ایگ مهم اورنی آلغانلر. تورک‌لر فوق‌العاده بهادر، طازا بدنلی، هر اشکه استعدادلی، گوگللری کوتهرنکی، آدم‌لرگه اوستون اولوغه آرتق درجدهده حریرص خلقلر ایدی. آلارنک تاریخده ایگ زور شهرتلی صوغش اشلرنده کورسه‌تکان بهادرلقلرندهدر. تورک‌لرنک ترک‌لرک ایتکان و طنلری، کیگ بولونقلر، صحرالر هم اول یرلرده گی معیشتنک تربیه‌سی، قمزی، مایې، شورپاسی، آلارنی شوندی بهادر ایتوب، آلداوغه، حیله و مکرگه قطعياً احتیاجسز، آدم‌لرگه اوستون اولورغه حریرص ایتوب اوسدردی.

اول زمان شوندی صوغش زمانی ایدی، اول زمانده صوغش مودا ایدی؛ تورک‌لرده، شول زمانده مودا بولغان اشدن آله چغارغه طرشقانلر هم آله چقانلر. تورک‌لرنک صوغشقه محبتلری بیک قوتلی ایدی: آلا اوزلرنک اولکلرنک قیرلرینه، شول اولگان کشی عمرنده نیچه کشی اوترگان شول قدر طاش قویارلر، یا که طاشقه آنک صوغشلرده کورسه‌تکان همتلرینی یازارلر ایدی. صوغش اشلرنده یاردم ایتدگی او چون تیمرنی حرمت ایتەرلر ایدی، صوغش اورنندن قاققانی آصارلر، آوروب اولمکنی مکروه کوررلر ایدی. ساسانغ چه‌چهن (۱) دیگان بورونغی

(۱) ساسانغ چه‌چهن، ۱۶۶۲ده تورک‌لر و ماغوللرنک تاریخنه عائد بیک مهم اثر یازغان مؤرخدر. ساسانغ چه‌چهن ننگ اثری ۱۸۲۹نچی یل پیتربورغده ШМИДТЪ طرفندن ترجمه ایتلوب باصلدی.

تورک مؤرخى تورکلرنىڭ اوشبو مقاللىرىنى حکایه ایتە: «کشی اویده طووار صوغش اورننده جان بیروور».

تورکلر صوغش اورننده بیک مهر بانسز، صلح وقتنده فوق العاده یومشاق و آچق یوزلی ایدیلر. بر عرب شاعری موندی طبیعتنی اوشبو شعر ایله کورسهته:

..... قوم اذا قوبلوا کانوا ملائکة وان هم قوتلوا کانوا عفاریتا (۱)
 بورونغی تورکلرنىڭ طبیعت و اخلاقلىرى حقنده جاحظ اسمنده
 عرب محرری اوشبو سوزلرنی ایتە: «تورکلر اوچون آت
 اوستلرنده دشمان عسکرلرنی احاطه ایتو، کاتب اوچون کاغدلر
 آقتار مق کبی؛ دشماننی تیز وقت تار مار ایتوب طاشلاو، جون
 تتوب طاشلاو قیلندندر. عالی همتلی اولدقلری اوچون، بولار
 صوغشده هیچ فرصت کوتمه سار، حيله ایتمک آلدماق خاطرلرینه ده
 کیلمه س. یر یوزنده صوغشلردن هیچ ضرر ایتمی طورغان خلق
 فقط تورک خلقلریدر. تورکلر تملق، نفاق، غیبت، ریا، حاکم لرگه
 جاسوسلق ایتمک، نامامت، یالغان سویله و کبی یامان خلقلرنی
 بلمه سار (۲) .»

(۱) یعنی بوتورکلر شوندى خلق، آللارنده طور ساگ آلا فرشته
 کبک (یعنی خلق و طبیعت جهندن): اگر صوغش اشینه کرشسه لر آلا
 عفریتلر کبک. بیتنگ باشی:

وفتیة من کماة الترك ما ترکت * للرعء کباتهم صوتا ولا صیتا
 یعنی بهادر تورک یکتلرینگ صوغشلرده کورستکان غیرتلی هجو ملری
 وقتنده چقغان طاوشلر آلدند، کوك کوکراگان طاوشلر ایشتملی .

(۲) تورکلرده گی بو حال آلارنگ بهادر و هر اشنی اوز باشلرینه
 اشلی آلغانلردن کیلگان. یالغانچیلق، غیبت، نامامت، عاجز خلقلر آراسنده
 معروف بولا.

توركلرنىڭ دىن، عرف و قانۇنلىرى: توركلرنىڭ اوزلىرىنە
 آيرم بىك سادە دىنلىرى وار ايدى؛ آلاىر نىڭ كوكلنىڭ يعنى بتون
 عالمنىڭ آدملىرگە ايك شفقلى تىكرى اولووينا ايمان ايدرلىر ايدى.
 طوپراق، صو، اوت، آغاچ، تىمر كىبى نرسەلىرگە حرمت ايدرلىر،
 دنيا اشلارندە، بىگرەك اوزلىرىنىڭ ياراتا طورغان صوغشلىرىندە ياردىمى
 اولدقندىن تىمرنى هر نرسەدىن آرتق حرمت و تعظيم ايدرلىر، اسملىرىنە
 هم آنى فوشوب آتارلىر ايدى (۱).

وفات ايتكانلىرگە قىربانلىر چالورلىر، و آرتق درجەدە
 قاىغورلىر و قىبرىنە طاشلىر قوياىرلىر، بىوگرەك آدملىرنىڭ طاشلىرىنە
 آنىڭ ترك وقتىندەغى يىخشىلىقلارن يازار ايدىلىر.

توركلردە صوغش ايتىمك اوزى بر ألوغ يىگىتكى صانالدىقندىن
 اول صوغش قومىت و مىلىتىدىن دفاع ايدو (يعنى اوز مىلىتىنى ياقلاو
 و حمايه ايدو) كىبى مقصودلىر ايله چىكلەنمەگان ايدى. اوشبو سىبىدىن
 آلاىر اوزلىرىنىڭ كورشىلىرى قىطاي و ايرانلىرغە هر وقت اجرتلى
 عسكر (يعنى آقچە ايله ياللانغان عسكر) اولوب كوررلىر،
 و اوزلىرىنىڭ قوم و مىلتلىرىنە قىطاي و ايرانلىر ياغىدىن صوغشورلىر ايدى.
 توركلردە دىن و مذهب تعصبى تاثيرلىرى اولمادىقندىن آلاىر
 اوزلىرى آراسىندە بر برسىنە يا كە باشقە قوملىرگە قارشو هىچ بر
 روحانى عداوت صاقلامادىلىر.

(۱) بىزنىڭ خلىقەغى تىمرخان، تىمرباى، تىمرجان كىبى اسملىر
 بورونغى عقىدەنىڭ جىلىدىر.

توركلرنىڭ عمومى اُچىندە بىك سادە اولغان قانۇنلرى وار ايدى. بو قانۇنغە اطاعت ايتودە پادشاھ ايله كتوچى بر درجەدە طوتلور ايدى. مثلاً فساد ايتكان، قانۇنغە قارشقان، خيانت ايتكان، ايرلى خاتونغە قول تىگىزگان كشىلر اعدام ايدلور (اولترلور)؛ برهوينى جراحتلەگان آدملىرگە بونىڭ مىلى ايدلور؛ اوغراغانلرغە اون مىلىنى وپورلر؛ قىز برىگىتى اوزىنە نىڭ كورب وارور ايسە، آنا آناسى قايتارا آلماز ايدى.

توركلرنىڭ هر بر كچكنە كچكنە جيونلرى اُچىندە آقا دىب يورتلە طورغان بر اولوغلىرى اولور ايدى، ياش قارت جملەسى اوشبو آقاغە اطاعت ايتو، آنىڭ سوزىدىن چىقماو لازم ايدى. اگر قانۇنلرغە رعايە ايتودە بر برسى قىصور ايتسە، جىزاسى اوشبو آقا و جمعيت قولىندە ايدى. توركلردە نسل قىرايتىدىن باشقە ينە قان قىرداشلىغى اولور ايدى. ايكى تورك، آرالارنىدە ھىچ بر نسل قىرايتى بولمادىغى، ايكىسى ايكى تورلى او يماق (۱) قە، ايكى اولوس (۲) گە منسوب اولدىقلىرى حالدە بر برسى ايله آندايتشوب قىرداش اولورلر ايدى. آندايتشوب بوشىچە بولور ايدى: قىرداش اولاق ايكى كشى قوللرندىن آزغە قان چىقاروب سوتكە ياقمىزغە طامزورلر ايدىدە، شاھدىلر حضورندە، ايكىسى شول سوت ياقمىزنى اور تاقلاشوب اچەرلر ايدى. توركلر مۇنى آندايتشوب دىب، شوندى روشىچە قىرداش بولونى «قان يالاشوب قىرداش بولو» دىب آتارلر ايدى. مۇندى قىرداشلىك توركلر اوچون

(۱) او يماق دىب توركلردە بر خلق جيونى، جمعيت، قىبلەگە ايتلە.

(۲) اولوس - خانلىق، مىلكىتىگە، بر قىسمى معناسىدە، اولمش دىگان سوز.

بورونغى توركلرنىڭ كورشى قوملىرى ايله مناسبتلىرى.

بورونغى توركلرنىڭ يىخشى و يامان مناسبتلىرىنىڭ ايك كوبسى آلارنىڭ ايك ياقىن كورشىلىرى بولغان قىتايلر ايله، مونىڭ صوگندە ايران حكومتى ايله، اوچنچى درجەدە غرب طرفىندەغى كورشىلىرى بولغان ياۋروپا خىللىرى، روما ايمپىراتورلىقلىرى ايله اولدى.

توركلرنىڭ قىتايلر ايله مناسبتلىرى بىك ايسكىدر. بولاردىن تارىخىدە مىلاد عىسىدىن ۲۳ عصر مۇقىم بولغان واقىلار معلومدر. بولارنىڭ ايك كوب مناسبتلىرى صوغشدىن عبارت اولور ايدى. توركلر كوب وقت قىتايلرغە باردىلر، مملكتلىرىنى آلدىلر، قىتايلرغە خانلىق ايتدىلر. كوب وقت قىتايلر ايمپىراتورلىرى تورك قانلىرىنە قدا قداغىلىق مناسبتى عرض ايدوب صلح صورارغە يا كە تورك قانلىرى نغوذنە قالەرغە مجبور اولورلر ايدى. لىكن مونىڭ ايله برابر توركلر قىتايلر خىللىرىنى اوزلىرىنە قرداش دىب بلورلر وچىت قوملردىن قىتايلرغە قول اوزاتدوماسلر ايدى. بورونغى توركلرنىڭ صوغش اورنلرنىدە دشمانلىرىنە كورسەتكەن سلطەلىرى بىك مشهوردر. قىتايلر و ايرانلر آراسىدە توركلر حقىندە بىك قورقنچىلى حكايەلر سويلەنور ايدى. آلار اوچون توركلرگە صوغش ايتىمك عادتدە اولم جزاسىنە حكم ايتىمك ايله برابر ايدى. قىتايلر و ايرانلر توركلرگە مقابله ايتەرگە نىندى چارهلرغە يابشسەلردە فائىدە ايتىمى ايدى. هم قىتايلر هم ايران خىللىرى اوزلىرىنىڭ توركلر ياغىندەغى چىكلرىنە طاش و كىرپچلردىن بىك زور سدلر، قويمالر بنا ايتوب قارارلر ايدى. فائىدەسى اولماز ايدى.

تور کلر اوشبو بنالر تمام اولغاچده جیمرو اولدیلر (۱).
 تور کلر گه قطایلر، تور کلر آراسنده بر بر ترتیبسزلك، قا آنسزلق
 وقتلر نده غنه غلبه ایتدیلر. قا آن بولماغان وقتلر ده شرفده گی
 تور کلر قطای نفوذنده، جنوبده گیر ایران نفوذنده فالور لر ایدی.
 بورونغی تور کلرنک ادبیاتی و یازولری: تورک
 خلقلرینک عرب مدنیتی تأثیر آستینه کرولرندن الگه ریگی ادبیاتندن
 بو کونده خلق اچنده، کتابلر ده بیک آز اثرلر قالغان. تورلی تورک
 خلقلری آراسنده گی تورلی قالبده یازلوب، سویله نوب کیلگان
 بعض حکایه لر، افسانه (Легенда) لر بار ایدی. آلا، مثلا ماغوللر ده
 بوددیلق، مسلمانلر ده اسلام تأثیر آستنده، بیک نق اوز گه رگانلر (۲).

(۱) قطایلرنک «چین شهوانغی» اسمنده ایمپراطوری، میلادعیسی (ع. م.)
 دن ۲۱۴ ییل الک قطای مملکتینگ تور کلر باق حدودینه توکلر گه
 قارشو بر سد (قویما) بنا ایدب تمام ایتدی.
 اوشبو سدنی بنا ایتکانده دورت میلیون قدر قطای عسکری خدمت
 ایدب ۴۰۰,۰۰۰ قدر آدم تلف اولدی. اشله گان وقتده تور کلر گه قارشو
 ۵۰۰,۰۰۰ قدر عسکر صاقلاب طور دی. بو بنا پیکین ننگ شرفنده پیچیلی
 بوغازندن باشلانوب غرب طرفنده «شهنسی» ولایتلرینه قدر صوزلدی.
 بویی اوج مگ بیش یوز چافرم مقدارنده اولدی. کوب اورنی کیرپچدن
 طاشدن اشله ندی. واوستنده هر یردن آلتی آتلی عسکر یوررلک درجه ده
 کیگ ایدلدی.

تور کلر بوسد (قویما) ننگ بناسندن اوج ییل اوتدکی صوگ (۲۱۰)
 قبل المیلاد) واتوب چقدیلر و قطایلرغه هجوم ایتدیلر.
 اوشبو سدنگ اوشبو کون یینه بناسی واردر.
 ایرانلر یینه بلخ ایله سمرقند آراسنده هم قافقاز طاغلری آراسنده بیک
 زور سد (قویما) لر بنا ایتدیلر (باشلاب اوردشیر بن بابک بنا ایتمش
 ایدی) لکن فائده سی تیمادی.

(۲) ایگ ایسکی حکایه لردن برسی لئون قاون ص ۱۸-۱۹ ده، تور
 تاریخی ص ۹۹-۱۰۲ لرده درج ایتلگانلر.

اوزلر نىڭ بورونغى خاصيتلرن، يازولرن، تىلدەگى ھەر بىر خصوصيتلرن تامام صاقلاب كىلگان ايڭ بورونغى اثرلر، ايسكى توركلر طرفندىن طاشلرغە يازلوب قالغان اثرلرگنەدر.

بولار يا بىر بىر زور قاآن و قاماندىرلر شرفينە، آلار نىڭ فضيلتلىرىنى صاناب يازلغان ھىكللر (پامتنىكلر) دن، يا كەقبر طاشلرندىن عبارت اولالر. موندى اثرلر بولكوندە توركستاندە ھەر وقت طابلوب طورالر. موندى اثرلرنىڭ ايسكى مەملرى سيبىر يادە ينىسەي بويلرندە ھم ۱۸۸۹ نچى يىل بايقال كولى جنوبندە اورخون يىلغەسى بويىندە طابلغان ھىكللردى (۱). اورخون ھىكللرى ۸ نچى عصر ميلادى باشندە بولغان تورك حكومتى نىڭ قاآنلىرى شرفينە قويلغانلر.

بو ھىكللردە شون زماندەغى توركى قوملرنىڭ اجتماعى حاللىرى ھم قاآنلرنىڭ تورك ملتىنە ايتكان خدمتلىرى يازلغان. بو ھىكللرنىڭ ھەر بىرسىدە توركلرنىڭ اوز تىللىرى اوچون اوزلىرى تاليف ايتكان يازولر ايلە يازلغانلر. توركلرنىڭ اول يازولرىنى قطايدەدە ھم غرب طرفندە روما ايمپىراتورلغىندەدە او قوچىلر بولغانلر. توراك قاآنى، شرفى روما ايمپىراتورىنە بويازولر ايلە خط يازا طورغان بولغان، قاآننىڭ ۵۶۹ نچى ميلاددە يازغان بىر مکتوبى معلومدر. ميلادى ۹-۱۰ عصرلردىن سوڭ يازلغان ايسكى تورك اثرلىرى كوبدر.

(۱) اوشبو ھىكللرنى رادلوف، طومسون، يادرىنسفى، ميليورانسكى اسمندەگى عالملىر تفتيش ايتوب ھىكللرنىڭ رسملىرى، تورلى شرحلىرى ايلە نىچە نىچە جلدلر ايلە كىتابلر يازدىلر. رادلوف، طومسون، يادرىنسفىلرنىڭ اثرلىرى آيرىم كىتابلر بولوب چىققانلر. ميليورانسكى نىڭ «Памятникъ въ „Зап. Вос Отд. честь кюль Тегина“ Имپ. Рус. Археолог. общества» مجموعەسىنىڭ ۱۸۹۹ نچى يىلغى ۱۲ نچى جلدىنىڭ ۳ نچى جزئى بولوب نشر ايتىلگان. ۱۴۴ صحيفەلىك.

تورک قاآنلىرى: توركلر، اوزلرى آراسىدىن ظهور ايتوب دولتلر توزوگان قهرمانلرىنه هم آنك خىللىرىنه «قاآن» دىب اسم بىرورلر ايدى. توركلردە قاآنلىقنىڭ تشكىلى بىك طبعى ايدى. بىر كچوك بى اوزىنىڭ قولى آستىدە غى اولوسكه ايكىنچى اوچىنچى بىر كچوك اويمافلىرىنى قوشادە اقتدارى شوكتى آرتقان صابىن دخى نىچە جمعىتلرنى قوشوب زور بىر قاآنلىق ياسى. توركلردە موندى زور قاآنلىق تورلى عصرلردە تورلى اسملر آستىدە كوب وقت تشكىل ايتدى. كوچمە خىللىرىنىڭ قاآنلىقلىرىدە اوزلرىنىڭ معىشتلىرى ايله متناسب اولغان؛ بىر مملكتنىڭ اوزاق وقت دوام ايتوى بىك آز وقت طوغرى كىلگان. قاآنلىق بىر آتانىڭ بالالىرى قولىدە اوزاق وقت دوام ايتە آلماس ايدى. آتادىن بالاغە قالوب دوام ايتىكان قاآنلىق توركلردە بىك آز وقتلىرىغە اوچرادى. بىر قاآنلىق تورلى كشىلر قولىدە دوام ايتىكاندە مدنى بولغان توركلردە قاآنلىق، همىشه شهر بىر اسملرى ايله دوام ايتىلەر؛ اما كوچمە خىللىرىدە قاآنلىق، تىختكه اوطورغان كشىلرنىڭ اسملرى ياكە آلارنىڭ منسوب بولغان جمعىتلرنىڭ اسملرى ايله همان آلماشوب طورور ايدى. تورك قاآنلىرىدىن معلوم اولغانلرنىڭ ايكى اولگىسى ومشهورى اوغوز خاندەر. تورك قاآنلىرىدىن تومن قاآن مىلاددىن ۲۱۰ يىل الك قىتايلرنىڭ بىنا ايتىكان سدلىرىنى واتوب قىتايلر اچىنە كردى. هم قىتايلرنىڭ نىچە ولايتلرن آلدى. تومن قاآن اوزى دولت تشكىل ايتىكان بىر ذات اولمىچە، قىتايلر طرفىدىن «هيوون نو» دىب آتالا تورغان زور تورك مملكتىنىڭ قاآنى ايدى.

اوشبو «هيون نو» يا كه «هون» (۱) مملكتى ميلادنىڭ ۴۳ نچى يلىدە «جنوبى هون» «شمالى هون» اسملىرى ايله ايكى گە بولندى. هونلر بو وقتلردە بىك ضعيفلەنگانلر ايدى. قىتايلرنىڭ بر گىنيرالى شمالى هونلر جمعيتىن تمام طوز دردى. بوندىن صوك شىمالى هون توركلرنىڭ بر مقدارى جنوبى هونلرغە قوشلدى و كوبسى اورال بوز قىرلىرىنە باشقردىرلرىنە كىتىدىلر (۹۳ ب. م. م.).

جنوبى هونلر بوندىن صوك يىنە ايكى عصر قدر دوام ايتدىلر ايسەدە يىنە طارالدىلر. (۲۲۱ ب. م. م.).

بوندىن صوك هون مملكتى يىرىنە شرق طرفىدىن «سىيانى» اسمىدە تاتار توركلرى كيلوب خواجهلىق ايتدىلر. ۳۲۰ نچى يىلردە بولارنىڭ مملكتى خزر دىگىزى ياندىغى ايلي يلغەسىدىن بحر محيط كىيىرگە قويا طورغان امور يلغەسىنە قدر صوزلور ايدى. بوندىن صوك مملكت ادارەسى «جوجن» اسمىدە توركلر قولىنە كىچدى. اوشبو جوجنلر وقتىدە تورك خىلقلرنىڭ هر طرفدە اولغانى بر ادارە آستىنە كىردىلر. پىرىنىغ و كامچاتقە طرفلرىدە اولغان تاتار توركلرىدە، اورال و ايدىل طرفلرىدە اولغان باشقردلردە اوشبو ادارەدە ايدى. «جوجن» لىر اوزلرنىڭ قوتلىرى ايله قىتاى و ايران كىيى كورشىلرنىڭ خاطرلرىدە بىك قورقنىچلى اولوب قالدىلر (۲).

(۱) هون، سىبىر يادەگى اورخون يلغەسىنىڭ بورونغى بر اسمىدۇر. هون مملكتى شول يلغە اسمى ايله اتالغان.

(۲) قىتايلر بولارنى جوجن جوجن يا كه جوجو دىب اتارلر ايدى. عربلر بونى تعرىب ايدىب (اوزنللىرىتە ايله ندرىب) «ياجوج و ما جوج» دىب يورتورلر و بونلر حقىدە قورقنىچلى سوزلر سويپلەرلر ايدى.

جوجىلار ايىكى عصر قدر حا كملك ايتدىلر. آلتىنچى عصر ميلادىنىڭ اورتالرىدىن ۸ نچى عصر ميلادىنىڭ اورتالرىنىە قدر توكيو اسمندە گى قا آنلر حكىم ايتەلر.

توركلرنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولرىنىە قدر بولغان قا آنلرى جملەسىدىن ينىە غرب طرفىندە حكىم ايتكان بالامىر، آتىلا، بايان، قوآرات اسمندە گى قا آنلردر.

غرب طرفىندە غى توركلر - تورك جمعيتلىرى اوڭى زىماندە بر توبلى اورن توتا آلماسلرايدى، بلكە تىز تىز اورنلرىنى آلماشدرب بر برسى ايله قاتشوب تركلك ايتەرلر ايدى. شونىڭ اوچون جايىق بويندە فلانلر، ارتىش بويندە فلانلر، تارىم بويندە فلانلر دىب تعين ايتو مشكل اولور. شوندىدە كوبوك زىمانلر شرقى قىطاي چىكلرنىدە، بحر محيط ساحللىرى تىرەسىندە تركلك ايتولرىنىە قاراب، شرق طرفىندە تاتار توركلرى تركلك ايتەلر ايدى دىگان كىبى، غرب طرفىندە اوزاغراق طورغان قوملرنىدە بىلگولرگە مەكندر. غرب طرفىندە اورال طاوى وىلغەسىنىڭ غربىندە بىك ايسكى زىماندان بىرلى ھىپومولىغ، زىريان، ايسىدون، نەرزو، آغاتىرس، بلغار، باشقرد، ماجار (مىشار)، آلان، كىبى تورك ھم فىن قوملرى تركلك ايتوب كىلدىلر.

ايدىل ىلغەسىنىڭ توبەنىگى آغىندە اوطورغان بىزنىڭ بابالرىمىز اولغان توركلر ھم قىسماً فىنلر، بلغارلر دىب اتالورلر ايدى. بولار ھىمىشە كوچمە مەشىتدە بولغانلر. بولارغە بعض وقتلر آت مەنە، قورال كىوب صوغىشقە حاضر بولا تورغان و حكومت اشلرىندە اقتدارلى خاتون پادشاھلر حا كملك ايتدىلر.

اوشبو خاتون قاآنلردن طومرس اسمندە گىسى ايراننك ايك
مشهور شاهى كىخسرو ايله قافقاسيەدە صوغشوب غلبە ايتدى .
كىخسرو عمرىنى صوغش ايله ، قان توكمك ايله كىچرگان پادشاه
ايدى . طومرس خاتون آنى اوتورتوب باشىنى قولىنە آلدى هم
«عمرك بوينچە قان اچمكدن طويمادك، ايندى طوى» ديه قان ايله
طولو صاوتقە آندى . ميلاد عيسى دن ۵۳۰ سنە مقدم (۱) .

ميلاد عيسى دن ايكى يوز قرق يللر ايلك، ارمن لرنك برنجى آرساق
(۲) اسمندە گى پادشاهلرى وقتندە، بلغار خلقى آراستندە فتنە ظهور ايتدى .
اوشبو سبىدن آلارنك اچندن بيك كوبلرى اوزلرينك بورونغى
وطنلرن طاشلاب (۳)، ارمنلرنك قافقاز طاغلرى تيرەسندە بيك يمشلك ومنبت
يرلرينە باروب اوزاغوق زمان تركلك ايتدىلر (۴) . ياۋروپا
خلقلرى اوشبو غربى توركلر و فينلرنى اسكيف يا كه اسكيت ديب

(۱) قاموس الاعلام هم مراد بكنك تارىخ عمومىسى جلد ۱، ص ۱۹۸ .
(۲) Арсакиды ديب ارمنلرنك بر نيچە پادشاهلرينە ايتولەدر .
برنجى آرساق ميلاد عيسى دن ۲۵۶ بل مقدم پادشاه اولدى (برا كغاوز هم
يفرون قاموسى جلد ۳، ص ۱۶۷) .

(۳) «Собрание путешествій къ татарамъ» يازىكوفنگ .

ص ۲۶۹، حاشيە ۱۵ نومر .

(۴) «Армянская исторія» كتابندن، جلد : ۱، ص : ۱۳۷-۱۵۴ -
۱۵۵ . پيتربورغدە ۱۸۰۹ نچى بل يوننوسف I. Ionнусевъ طرفندن
ترجمە ايدلوب باصلغان . ارمن تلى ايله يازوچىسى ميلاددن بيشنچى عصر
(آتيلالرعصرى) ارمن مؤرخى موسى خارينسكى M. Харинскій در .
مونك نسخەسى قراننگ عمومى كتبخانەسندە بار .

و سوگراق سارمات دىب يورتدیلر (۱).

توركلرنىڭ غەرب طرفىنە حرەكتلەرنى : بىر گەنە ادارە
 آستىدەغى ھون مەملەكتى شىمالى و جنوبى اسملرى ايله ايكى گە بولنوب
 ضعيفلەنگەن و قتدە قىطاي مەملەكتى ادارەسىندە پان چائو دىگان بىك
 عقلى سىياسى قومانداننىڭ حەكىمى يورى ايدى. پان چائونىڭ سىياسىتى
 آرقاسىندە قىطاي (چىن) مەملەكتى، شىمالى ھونلرنىڭ ايكى مرتبە ايتكان
 ھجوملرنىدە امىن قالدى. پان چائو شىمالى ھون توركلرىنى مەملەكتىگە
 كىرتمەو بلەن گەنە فالدىرمادى، بلكە ايكىنچى تورلى اشكە يابشىدى.
 اول اوزىنىڭ اوستالغى آرقاسىندە جنوبدەگى توركلرنى، بىش
 بالق (۲) اويغورلرىنى ھەم شىمالى ھونلرنىڭ ايكى فاتى دشمانلرى بولغان
 قىطاي چىگەندەگى تاتارلر ھەم تونغوسلرنى شىمالى ھونلر خىلافيە
 قوتورتدى يعنى توركلر آراسىنە اخىتلاف سالدى. اوزى بىك كوب
 ايتوب تورك عسكىرى ياللادى. ھەم بىك زور عسكىر ايله شىمالى
 ھونلرغە ھجوم ايتدى. (تورك خىلقى آراسىندە «تورك آطقە منسە آتاسىنى
 طانوماس» دىگان مقال بار. بو سوز : تورك بىر بىر امىرگە عسكىر
 بولسە، آتا آناسىنى طانوماس، فقط امىرىنى بلور، دىگان معنادە.)
 پان چائو عسكىرى بولغان توركلردە اوزلرىنىڭ قىر داشلىرى
 بولغان ھونلرنى طانومادىلر؛ پان چائو اوچون، چىن اوچون

(۱) اسكىت يا كە اسكىف اسمى نىڭ اوشبو اورىندەغى توركلرگە خاس
 اسم كىبى يورتلوى، ياۋروپاغا اوشبو اورىنىڭ كورشى بولووندىغى كىلەدر.
 بوغىسە اسكىف، اسكىت دىگان سوزلر مەخسوس قوملرنىڭ اسملىرى
 اولمىچە، بتون تورك قوملرىنە يا كە بتون شىمالى آسىاغە بىرلگان اسمدر.
 (لئون قاهون، نجىب عاصم، احمد مدحت تارىخ كائىناتىدە).

(۲) بىش بالق، بىش شەر دىگان سوز؛ حاضرگى كاشغر اورىنى
 بورونغى توركلر بىش بالق دىلر، قىطايلىر نان - لو دىلرايدى.

صوغشىدىلار. اۇر تىش يىلغەسىنىڭ باشلىرىنىڭ صوغشىدە ھونلار يىڭلىدىلار. بىر قىسمى جەنۇب تەرىپىگە كېتىدى. اىككىنچى اولوغ قىسمى غەرب تەرىپىگە قېچاققا، يەنى خەزىدىكىنىڭ شەرقى ۋە شەمالى ساھىللىرىنىڭ گىياپانلىرىغا، باشقىرىدە صەھرا تەرىپىگە قازاق بولۇپ قىلىندى (۹۲ مىلاد).

بولار اورال ۋە يىلغەلىرى بويلىرىدا، قازاقنىڭ شەمالى تەرىپلىرىدە تەركەك ايتىمىدە بولغان ۋە اغول، ماجار، بلغار، باشقىرى، آلان كېيىن ھەم تورەك قەبىلىلىرىنى قوللىرى ئاستىغا ئالدىلار ھەم ھون اوغور = ھونغور اسمىدە قوتلى مەملىكەت تاسىس ايتىدىلار.

مەملىكەتنىڭ اصل اوتۇرغان اورنى قېچاق (صەھرا) بولغانى اوچون بو خەلقلەر (يەنى ھونلار ۋە آلارنىڭ تەبەلىرى) قېچاق دىب اتالغانلار. ھونلارنىڭ سويۇب كوچە تۇرغان اورنلىرى قازاقنىڭ شەمالىدا قوبان ۋە تىرەك بويلىرىدا بولۇنقلار ھەم قاما ايلە ايدىلار اسىدا غى تاۋلۇق اورنلار ايدى.

ھونلار اوزلىرىنىڭ قوللىرى ئاستىدا بولغان مېشار، بلغار، باشقىرى، آلان جەمئەتلىرىگە باش بولۇپ، آلارنىڭ اسملىرى ايلە غەربكە ياۋروپا اچىغا ھۇجۇم ايتەرلەر ايدى. بىك مەنبەت ۋە مەھسۇلدار بولغان بو يىرلاردا بو قېچاقلار بايۇدىلار ھەم زور شەھەرت ايلەسى بولدىلار. بو قېچاقلار (ياۋروپا تەرىپىگە ايتىكەندە ھونلار) نىڭ غەربكە ايك قوتلى ھۇجۇملىرى ۵ نچى عصر اورتالىرىدا ۋە آخىرىدا بالامىر، آندان سوڭ اتىلا دىگان قانلار ۋە قىتىدا بولدى. شەرقىدا بو ۋەقت جوجن ھۆكۈمەتى قوتلەنگە ايدى؛ آلار ھونلارنى اوزلىرىگە بوي سونماغانلارنى اوچون غەربكە تا با قىستادىلار. اوشبو سېيدىن بالامىر ھەم اتىلا قومانداسىدا ھونلار غەربكە ھەرىكەت ايتەرگە مەجبۇر بولدىلار.

بالامير بالطبق دىكزى وقارادىكزىلر آراسىندە غى قوۋتلى غوت حكومتىنى
 طوزدردى. غوت حكومتىنىڭ باشىندە غى كشى (كرمانارس) يوز يىل غە
 ياقىن زمان صوغشقان وەر بر صوغشندە غلبە ايتكان بر قوۋتلى
 ذات ايدى. آنك جىكلوى ياۋر وپا اوچون، غوتلر اوچون خارق
 العادە بر اش كى كورندى. غوتلر نىڭ بعضلرى هونلر قولىنە
 كرديلر؛ بعضلرى اوستمز گە شيطان عسكرى كىلدى دىە غرب
 طرفىنە قاچديلر. اوشبولارغە اىر وپا بتون شرقى ياۋر وپا خلقى
 « شيطان عسكرى كىلە » دىب عموما هجرت ايدر گە كرشدیلر (۱).
 ذاتاً هونلر صوغش ميدانلرنده اولقدر قاطى قوللى اولولرى
 اوستىنە يوروش طور وشلرىدە ياۋر وپا خلق اوچون شيطان دىب
 ايتورلك يات ايدى: خاتون بالا چاغالرى اوچون آربالرى
 اوى حساب ايدلور، تله گان اورنلرىنە كوچوب يورورلر، اوزلرى
 ايك كوب عمرلرن آط اوستىندە اوتكارلر، آط اوستىندە اشارلر
 اىچەرلر، يوفلارلر ايدى. آتقان او قلىرى هىچ خطا كىتمەس ايدى.
 بالامير وفات ايتدىكى صوگنده قوماندا آتىلاغە قالدى. اول عسكرى
 ايله هميشه آغە آطلاب ياۋر وپانك اچىنە طابا كره ايدى. بيوك
 روم ايمپىراطورلغى بولارنىڭ كىلوون بىلگچىدە، مملكتىن هلاكتدن
 صاقلامق اوچون طونه يلغەسى بويلىرىنى هونلرغە بىرور گە، وخراج
 بىر وپ طورورغە مجبور اولدى (۴۴۶ ب . م .) .
 آتىلا، قولندە غى قىلچىنە فاراب: بو، بتون دىيانى ضبط ايتىمك
 اوچون الله تعالى طرفندن يىارلمش هدىه در » ديور ايدى.
 « منم آطمنىڭ آياغى تىگان اورىندە اولەن اوسمز گە تىوشلى »

(۱) مهاجرة عمومية دىە مشهوردر .

دیگان کبی سوزلر سویلهر ایدی. هونلر فرانسییه ده «رون» یلغه سینه قدر باردیلر؛ «آیه چیئوس» اسمنده مشهور بر قوماندان «ایک آخرغی صولشمز» دیب غربی یاؤروپاغه صیونغان جمله خلقنی جیدی. و «فاتالونیا» اسمنده گی اورنده هونلرغه قارشو صوغشدی. اوشبو صوغش دنیاده امثالی بیک آز اولغان صوغشلدندر. هر ایکی طرفدن ایکی یوز مک مقدارنده جان تلف اولدی. آتیلا، اوشبو صوغشده غلبه ایته آلمی یا که غلبه ایتهرکه تله می کیر و طونه بویینه (وینگریا) گه قایتدی (۴۵۱).

آتیلا، فاتالونیا صوغشینک ایکنچی یلنده روما شهرینه طوغری یورودی: روما پاپاسی، آتیلا حضورینه کوب بوله کلر ایله واردی ونصیحت ایتدی. آتیلا پاپانک نصیحتن قبول ایتدی. رومانی هلاک ایتمی قایتوب کیتدی.

۴۵۳ نچی یلده آتیلا آ گسزدن وفات ایتدی. اوغللری آراسنده خانلق نزاعسی چقدی؛ قوت آرفاسنده غنه بر اداره آستینه جیولغان بیون هونغر (وینگریا) مملکتی خلقی، اوشبو فرصتنی کورد کلری ایله اوز قایغولرینی قایغورتورغه کرشدیلر؛ آتیلانک «دینگچک» اسمنده اوغلی، آتالری وقتنده جیولغان بلغار، ماجار، هون، باشقرد کبی خلقلرنک بر مقداری ایله حاضرگی وینگریا ده قالدی (۱).

۵ نچی عصر میلادیدن باشلاب بو قیچاقلر آراسنده قانقلی، قالاچ اسمنده ایکی زور جمعیتلر قوتلنه لر. قانقلیلر گریکلر آراسنده

(۱) اوشبو کون دینگچک ایله قالغان ماجار، بلغارلر، سلامت اولوب شول اورنلرنده ترکک ایتمکده لردر. باشقردلر، آز اولدقلرندن باشقه قوملر آراسنده یوغالدیلر. بلغارلر ایندی اوزلرینگ تل، عرف و عادتلرن اونقانلر.

خالیاقه اسمنده، صوگندان روسلر آراسنده تورکمن دیب
آتالار (۱). قال آچلرنی گریکلر آق هون یا که افتالیت
دیب، ایرانیلر ابتلیت دیب یورتهلر (۲).

قال آچلر آلتنجی عصر میلادیده جنوب هم غرب تورکلرینی
اوزلرینه قاراتوب زور قوت کسب ایتدیلر. دونای بوینده غی
قافقاز، ایدل، اورال بویلرنده غی فین و تورکلرینی هم تورکستانده غی
اویغور تورکلرینی هم قطای حدودنده ترکلک ایته تورغان تورکلرینی
بر اداره آستینه جیدیلر. آلار (آق هونلر) ایران مملکتینک بعض
یرلرینی آلوب مملکتی ینه کیگه یتورگه تله دیلر. شول
وقت، شرقی تورکستانده ماغولستانده قوت جیوب کیله تورغان
توکیو اسمنده گی، تورک حکومتی ظاهر بولغان ایدی. ایران
حکومتی، توکیو قانلری ایله اتفاق ایتوب آق هونلرغه غلبه
ایتدیلر. آق هونلرغه، تورکستانده غی اورنلرین طاشلاب قچارغه،
غربکه ایدل و دونای طرفلرینه صغنورغه توغری کیلدی. آلار
یاؤروپاغه آوار اسمی ایله (۳) بارب چقدیلر؛ آلارنک بایان
اسمنده گی خانلری یاؤروپاده، روماده آتیلا اورنینی توتدی.
(۶۲۶ م ۵ نچی هجری).

(۱) نستورنگ لیتاپسی.

(۲) قطایلر بو آق هونلرنی Ти-ле دیب، مانغوللر Тилеутъ دیب
آتادیلر. حاصل افتالیت، آق هون، تيله، تيله اوت، آوار، قالاچ، قال آچ،
کبی اسملر بر جمعیتنک تورلی کشیلر طرفندن بیرلگان اسملریدر.

(۳) آوارلر اوزلرینک رئیسلی بولغان وارخونی دیگان کشینگ
اسمی ایله آوار دیب آتالیدی (لئون قاهون، نجیب عاصم).

باياندان صوك قال آچ قىچاقلىرى (آوارلىرى) قوتى يىنە طارالا.
 ھونلرنىڭدە، آق ھونلر (قال آچ) لرنىڭدە قوتلىرى طارالو ايله گنە قىچاق
 مملكتى بىمى . آتېلا، بايان دىگان كى قوتلى قا آنلر بولماغاچ
 مملكت تورلى ادارەلر آستىدە دوام ايتە . اورال و ايدل يلغەلر يىنە
 توبەن آغملرى حاضرگى دون صحرالرى، قارا دىگىز بويلرى، يعنى
 ھون و آق ھون مملكتلرنىڭ مركزى ھمان اصل قىچاقلىرى قولندە
 قالا . آلاز خزر و صوگىندان قىچاق اسمى ايله آتالالر . ايدلنىڭ
 اورتا آغملرى بلغار خانلىقى قولندە، دوناي بويلرى يىنە تورلى
 ادارەلر قولندە دوام ايتەلر .

توكيولر : توكيو سوزى، تورك دىگان سوزنىڭ قىپايلر
 طرفىدىن بوزولغانىدۇر . توكيولر تورك حكومتىنە ، جوجىلرنى
 تىختىن توشۇرۇپ خواجه بولدىلر حقىقى قوتلىرى آق ھونلرغە (۵۵۲ مىلاد)
 غلبە ايتىكان وقتلرنىدىن باشلانادۇر . آلاز اصللرى ايله ھمان شول بورونغى
 ھونلرنىڭ اوزلر يىدۇر . ھونلرنىڭ اصل مركزىدە توركىستاندە قالغانلىرى
 ۳-۴ يوز يىللر اچىندە جايلاب قوت جىدىلردە « توكيو » (تورك)
 اسمى ايله قا آن بولدىلر (۱) .

بولارنىڭ توبلە برەك تورغان اورنلرى بايقال كولى جنوبىنىڭ غرب
 و شرق طرفلىرى، آلتاي تاغلىرى تىرەسى ايدى .
 بونلرنىڭ، حكومت اشىنە باشلانغان وقتلرنىدە تومن اسمىدە
 و صوگىندان موفان، قوطلوق، بىلكە اسملرنىدە گى قا آنلرى و كول

(۱) تارىخنىڭ اوشبو سوزىنىڭ توركلر آراسىدە مشهور اولغان

« اركنە كون » دىگان حكايىت ايله مناسىتى حقتە لئون قاهرىن ص ۱۸ -

۱۹ ھم ۲۵ قارالسون .

تسكىن اسمنده گى بهادرخان زاده لرى مشهوردر . اوزلرىنىڭ قوتلىرى آرقاسىدا بتون توركلرنى برفوت آستىنە جىدىلر . بولارنىڭ دولتلىرىنىڭ ايك ماتور وقتى ۶ نچى عصرنىڭ صوڭغى و ۷ نچى عصرنىڭ اولىگى يارتىلاريدىر . آخر كونلردە (۸ نچى عصرنىڭ اولىگى يارتىلارندە) ضعيفلندىلر . اوزلىرى توركلرگە قاآنلق ايتدىكلىرى حالده قىطاي حكومتى نفوذىدا اولورلىرى ايدى .

بولارنىڭ قىطاي وروم ايمپىراتورى ايله زور مناسبتلىرى ومسلمان عربلر ايله زور محاربه لرى اولدى . روم ايمپىراتورى ايله آرالارنىدا ايلچىلرى يورور ايدى . بولار وقتىدا توركلر ، قىطايلىرىدىن (تجارت ايله) آلغان ماللىرىنى غرىبده گى روملارغە ساتار ايدىلر .

قىطاي پىادشاھلىرى بولاردىن امىن اولمىق اىچون هر وقت دوستلىق اظهار ايدوب طورورلر ، هر سىنە قاآنغە اون مك طوب يىك ھىدە ايدوب يىھروب طورورلر ايدى .

توكيو حكومتى وقتىدا توركلر آراسىنە باروب حاللىرىنە آشنا بولغان بر قىطاي مؤرخى توركلر حقىدا اوشبو سوزلرنى يازا :

« بولار كوچمە تركلك ايتىلر . اويلرى كىزدىن اشلەنگان .

حيوان آصراو و آوچىلىق ايله دنيا كوتىلر . تىرى اشلەو و ايله ونى بىك ياخشى بلەلر . بوندىن كىم ياصىلر . آط اوستىدا بىك اوستا يورىلر ھىم بىك ياخشى اوچى درلر . جەيەلرى موگوزدىن بولا ؛ قىلچلرىنىڭ قايشلرىنى ، بىل باولرىنى يومرى و قالقو نرسەلر ايله زىنتىلر . سونگى صابلىرىنىڭ باشلىرىنە بورى باشى صورتى قويالر . بىك

بھادر خاقلر اولدقلرندن يىکنلرگه حرمت ايتهلر، قارتلرغه اول قدر اعتبار ايتمیلر. يازولرى بار. عهد و وثيقه لرینه مهر باصالر. بولارنىڭ يازلغان قانونلرى، منتظم احكام كتابلرى يوقدر. هر نرسه حقندە حکم، عرف و عاداتكە بنا ايتله. قاآنغه قارشقانلر، كشي اوتروچيلر، ايرلى خاتونلرغه تعرض ايتوچيلر اولترلرله لر.....

بولار هر نيقدر كوچمه ايسهلرده، هر توركنىڭ اوزينه ايرم بر باصوى باردر. اولگان كشيلىرگه آرتق فايغورالر، آنىڭ دفينى كوندە قربان چالالر. يوزلرینی كولمكلرینی یرتالر. اولگان كشيلىڭ قبرى اوستينه طاش او طورتالر.

بو طاشلر، آنىڭ عمرى بوينچە نيچە كشي اولترگان بولسه، شول قدر بولا. بعض خصوصى قبرلرنىڭ اوستينه بر بنا ياصاب آنىڭ اچينه اولگان كشيلىڭ صورتینی و عمرندە طوغرى كيلوب حاضر بولغان صوغشلىرىنىڭ رسملرینی ياصيلر و آنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى يازالر. قبرلر اوستينه آنىڭ حرمتينه چالغان قربانلرنىڭ باشلىرىنى آصالر.....»

توركلر هم عربلر - اوشبو بيوك تورك حكومتينىڭ حاكمى يدنچى عصر ميلادى اورتالردن صوك بومن اسمندە قاآن ايدى. بومن قاآننىڭ حكى، ايران حدودندن شرقى خطاي تاتار توركلرينه قدر يورور ايدى. تمام اوشبو قاآننىڭ حكومتى وقتلرندە (ميلادى يدنچى عصر هم آخرلرندە) عرب مجاهدلىرى دنيانىڭ ايك ايسكى، ايك عظمتلى پادشاهلىغى اولغان ايران مملكتينى تمام ضبط ايتديلر. ايران پادشاهى يزدجرد يكلوب، چارەسز قالوب، قاچا قاچا مملكتينىڭ تمام شرق حدودينه يتدى. آنىڭ شرقدە گى چيكدەشى

اوشبو بيوك تورك حكومتى ايدى. آقا باپالرنىڭ قالما دشمانلىرى اولغان اوشبو تور كلرگه (نى قدر متكبر اولسهده) ايران شاهى اينه لوب يالو ارب صغندى و آلارنىڭ حمايه سینه كردى. يزدجرد تور كلرنىڭ كوكلن طابار ايسه مملكتىنى قايتاروب آلاچاغينه تمام اشنمش ايدى؛ تور كلر قبول ايتدىلر. شاهنىڭ آرتىدىن ابن كرايز (رضى الله عنه) قومانداسىندە مسلمان عرب عسكرىدە تورك يرينه كىلوب يتدى.

ابن كرايز، اوزلىرىنىڭ دشمانلىرى اولغان يزدجردنى حمايه ايتولر ن صلتا و ايدب، تور كلرنىڭ بعض شهرلىرىنى ضبط ايتە باشلادى؛ تور كلردە بهادرلىق اولسهده آرالرىندە (معناً) هيچ انتظام يوق ايدى؛ زكى، حيله و مكرگه بىك اوستا اولغان عربلر غلبه ايتدىلر (۱). لكن فائدهلى صورتدە ضبط ايتە آلمايدىلر؛ حجاج، ابن اشعث كىبى مسلمانلرنىڭ بيوك قوماندانلرىنىڭ اجتهادلرى ثمره سز قالدى.

اوشبو ألوغ و اوزون حادثه لىر وقتىندە تورك حكمدارلىغى تاختىنە قوطلوق اسمندە برسى قاآن اولمش ايدى؛ (۶۹۱ ميلادى، ۷۹ هجرى) وفات ايتدى. اورنىنە أنيسى «مه چيو» قاآن اولدى. اسلام عسكرى هميشه تورك مملكتىنىڭ ايران حدودىندە صغده ايدى. صغدايلىنىڭ ايك بيوك شهرلىرى بخارا ايله سمرقند ايدى. (۲) حاكىمى قاآن تصرفندە بر خاتون ايدى.

(۱) تورك تارىخى اوشبو حقهده: «عربلر غلبه ايتدىلر يا كه اوستا خطىبلىرى آرقاسىندە غلبه ايتمىهراك مظفر اولدىلر» دىب ايتهدر.

(۲) بخاراده طور و چيلرنىڭ كوبره گى ايرانىلر، سمرقنددە طور و چيلر توركلر اولو مناسبتى ايله بخارا - ايران بلده سيدر، سمرقند - تورك شهرىدىر دىرلر ايدى (تورك تارىخى نجيب عاصم بك).

اوشبو خاتون و بتون صغد تور كلرى بيوك قاآندان ياردم
 صوراديلر؛ قاآن ياردم بيره آلمادى. مملكتده باشسزلق حكم
 سوره ايدى. قاآن، مملكتينك شرق طرفنده استقلال اعلان ايتكان
 ليائو، خطاي، تونغوص تاتارلرى و بيش بالقده غى اويغورلر ايله
 محاربه ايتە ايدى. مملكت اوچون خارجى دشمانلرغە قاراغانده،
 داخلى دشمانلر خوفليروك طويولدى. قاآنلرنى اقتدار، قوت
 و شوكتلرينه قارابقنه طانى تۇرغان توركلر، توكيولرنك صوگغى
 كونلر ده گى يوشاقلقلىرى آرقاسنده چنلابوق باش باشتاقلىق ايتەلر
 ايدى. هم واقعدده تورك قاآنى اوچون ايكنچى بر حكومتك
 نفوذنده طور مق البته زور يوشاقلق ايدى.

قطايغە تابع بولغانغە تابع بولغان صغد حاكمهسى خاتوننك
 عسكرى آراسنده طبعى هيچ بر رەت يوق ايدى.
 قتيبه بن مسلم قومانداسنده اسلام عسكرى (۷۱۴ م، ۹۴ هـ).
 بخارانى ضبط ايتدى. توركلر هميشه مغلوب اولديلر. سمرقند ينه
 فتح ايدلدى (۱). آخر بيوك قاآن، آغاسى قوطلوق قاآننك
 اوغلى كول تكين قومانداسنده عسكرى ياردى فائده اولمادى. قاآن،
 ۷۱۶ نچى يل وفات ايتدى. كول تكين، اوزينك فرداشى بيلكەنى
 قاآن ايتدى. كول تكين بهادر قوماندان ايدى، كوب عسكرايله
 عربلرگە قارشو كيتدى؛ سمرقند ياننده «تيمرقيو» ديگان اورنده
 عربلرگە غلبه ايتدى. مسلمانلرنك قوماندانى سورة بن بحر الدارمىنى
 شهيد ايتدى (۷۲۴ م، ۱۰۵ هـ).

(۱) توركلر مامقندن كاغد ياصاونى بلورلر ايدى، سمرقندنى فتح ايتكچ
 عربلر اوشبو فائدهلى هنرنى اوز قوللرينه آلدیلر. (نجيب عاصم).

لەکن بوندان يەنە فائىدە اولمادى، اسلام عسكىرى صوغى صوغىشلار دە
 تمام غالب اولدى؛ تورکستان عربلر فولينه كىچىدى. توركلر
 اوزلرينه قىچ ايله دشمان اولوب كىلگان عربلرنىڭ دىنلرن
 اعتقادلرن همان قبول ايتمىزلىرى ايدى.

۷۳۱ نچى يىل كۆل تىكىن وفات ايتدى؛ فرداشى بىلكە قاآن،
 اول زمان توركلرنىڭ عادتى بويىچە، كۆل تىكىن اسمينه هىكل
 (پامتنىك) اوپورتىدى. اوشبو بيوك هىكلگە آلتاي طاغلىرى
 آراسىندەغى اوشبو تورك دولتى واصول ادارەسى، كۆل تىكىن و آنىڭ
 فضائلى، تورك ملتىنە ايتكان خدمتلىرى حقىندە اوزون و بلىغ سوزلر
 ترتيب ايدوب يازدى؛ چونكە كۆل تىكىن غايت بهادر ايدى،
 مملكتدەگى داخلى فتنەلرنى باصو اوچون بىك زور اشلىرى اشلەدى.
 اوزلرنىڭ صغدى طرفلرن قوللرندىن طارتوب آلغان عربلرگە
 قارشو اول صوغىشى، ايسكى توركلك و آندهغى مىلى عادت و آينلر
 ايچون قورقنچلى اولغان اسلامغە قارشو اول مدافعه ايتدى يعنى
 ملتىنى اول حمايه ايتدى. بو كوندە كشف ايتلگان هىكللى بولارنى
 تفصیل ايله حكايە ايتە.

۷۳۴ نچى يىل بىلكە خان اوزى وفات ايتدى. بونىڭ اسمينه دە
 هىكل (پامتنىك) اوپورتدىلر. بونىڭ هىكللى كۆل تىكىن نىكندىن دخى
 بيوك ايدى، قاآننىڭ بهادرلغى صاناب تورك ملتىنە قارشو اوزون
 خطابلر يازدى. هر ايكى هىكلنى يازوچى شاهزادە يولوغ تىكىن
 ايدى. بو هىكللرنى هم نثر هم شعر ايله يازغان.

بر شعرى:

بىكرمى كۆن اولوروب * بوتاشقه بوتامقه قوب

یولوغ تگین بتیدم . * بونچه بتیگ بتیگمه

میرن کول تکین آتییی * یولوغ تگین بتیدم (۱)

بیلکه فا آننک وفاتی صوگنده بیوک تورک حکومتی تمام ضعیفله ندی

هم اوز افلامی بتدی .

II

اسلامیت هم تورکلر

(توکیولردن چنگزگه قدر)

اسلام مملکتلرنده تورکلر - غزنویلر - سلجوقیلر - اسلام مدنیتی
آلدنده تورکلر - ملیتی اونوتو - اصل وطنده قالغان تورکلر - خزرلر -
قچاقلر - بلغارلر - اصلاؤیانلر - اویغورلر - قارا خطایلر - چنگرنگ
ظهوری آلدندن تورکلر - چنگرنگ ظهورینه حاضرلک .

اسلام مملکتلرنده تورکلر : توکیو حکومتی بتکاننک
صوگنده تورکلرده، بیش عصر قدر وقت اوتوب چنگزخان ظهور
ایتکانگه قدر، زور قاغانلر بولمی . بلکه مملکت کوب اولوشلرگه
بولنده، قبیله باشقلری، آغالر، اولوغ و کچوک خانقلر طرفندن
اداره ایتله .

تورکلر کوچمه خلقلر، اورندن اورنغه کوچوب یوریلر .
بولار آراسنده الوغ هم آلارنک التفاتن فازانا بلگان بر قاغان

(۱) یولوغ تگیننک شعرلری بو کونده گی یاؤروپا علماسینه زور

تحقیقلرغه بول آچدی: Зап. вост. отд. Имп. Русс. Арх.

«Древнѣйшій Народный Обществѣ»

«θ. Коршъ» مجموعه سندہ .

«стихъ турецкихъ племень» دیگان مقالہ سی (جلد ۱۹، ص ۱۳۹-۱۶۷)

(پادشاه) بولغان وقتدە غنە آلا راحت طوراً آلالار. قاغان بولماغاچ توركىستاننىڭ تورلى طرفلارنىدە بولغان كچوك خانلىقلار، قىبىلە باشلىقلىرى بىر بىرىنى ئىزىدى ئىزىدى صورىتدە طوراً آلمىلار، ئۇزغىشلار، صوغىشلار. مەملىكەتنىڭ بىر يېرىنە آياق باصوب توبىلەنمە كان كۆب قىبىلەلەر، ھەم صوغىش و قىتلارنىدە يىگلوب اورنىن ضائع ايتكان توركلەر، حاللارنى اصلاح ايتەرلىك بىر قاغان كورمى، باشى صوغىغان ياقىغە قزاق = فرغز بولوب چىغوب كىتەر ايدى. بايقالنىڭ جنوبىدە مەركىزدە بىك زور بولماغان اويغور حكومىتى بولسىدە اولدە توركلرنى بىر نۇقتە غە جىوب آلا آلامدى، بلكە اوزى قىبىلەلەرنىڭ ھجوملارنى تۈزە آلامدى، اوزىنىڭ قوتىن طىنچ اورنىغە، جنوبى توركىستانغە تىان شان طاغلىرى طرفىنە كوچىرگە مجبور اولدى.

مەملىكەتدە رەتلى رەئىس بولماغاچ، طىنچسىزلىق دوام ايتىكچاچ خلىق اوچون تركلىكنىڭ يەمى قالمادى. قىتاي حدودىدە گى، مەركىزدە گى توركلەر اوزلىرىنىڭ كوكلسىز كونلارنى قىتاي ايمپىراتورىنە يالچى عىسكر اولوب باروب كىچىرەلەر ھەم كۆب وقت قاغانلىرى بولغان وقتدەدە آندە (قىتايدە) اوزلىرىنە ياخشى اورنىن تابالار ايدى. قىتايدە عرب عىسكرلىرى ياللاندىلار (۱). شولاي ايتوب توركلەر اوزلىرىنە قىتاي يىرىندەدە اورنىن تابا ئالمى باشلادىلار. توركلەر آراسىدە عربلەر، عرب خلىفەلىرى و آلارنىڭ بايلىقلىرى، ماتور آطلرى حقىندە حكايەلەر

(۱) امىر قىتايە بن مسلم ۸۶ ھ دە قىتايدە ايلچىلەر ھىيەتى يىبارگان ايدى. قىتاي حكومىتى ايلە عربلەرنىڭ مناسبتلىرى ياخشىلاندى، ۱۳۷ ھ يىلىدە دورت مەڭ قىر عرب عىسكرى خوارزم يولى ايلە قىتايدە كىتەرى ھەم ايمپىراتور سوچونىڭ خىدمىتىنە كىردى. قىتايلەر عرب عىسكرىن «بحر احمر طووى» (لواء) دىب يورتەلەر ايدى.

سويلەنەلەر ايدى. عربلرنىڭ عسكەر گە محتاجلىقلىرىنى، (۱) اوزلىرىنىڭ
آلارغە عسكەر بولوب صياچاقلىرىنى سىز گاچدە آلار اول طرفقە
(يعنى عباسى خليفەلەرگە) ئركلشوب ئركلشوب عسكەر بولورغە كىتە
باشلايدىلەر. (۲)

توركلەر عرب مەلىكىتىنە كىلگاننىڭ سوڭىدە دىن اسلامنى بىك
يىكل قبول ايتدىلەر. توركلەرگە دىن اسلامنى قبول ايتكاندە بىك
زور عقىدەلەر جىمروور گە توغرى كىلمى ايدى. چونكە عقىدەلەرى
اسلامنىڭ تعليماتىدىن يراق توگل ايدى. آلارغە خليفەلەرنىڭ خدمەتلىرىنە
كرگان وقتدە آنط ايتەر اوچون، ايمان كىتورور گە توغرى كىلە
ايدى. شول يول ايلە مكلەب چاطر توركلەر بىر يولى ايمان كىتورورلەر
هم سنى مذهبىنە يازلورلەر ايدى (۳). باشدە دىن هم آنك تعليماتى
حقندە بىك اوستەن اويلىلەر، هم آنك آيينلەرى حقندە كوب مشقت
چىكمىلەر ايدى. خليفەلەر بو توركلەردىن باشقە بر اشدە اشلى آلەمىلەر
ايدى. شونىڭ اوچوندە آلارنىڭ خاطرلەرن صاقلارغە مجبور
اولور ايدىلەر.

(۱) عربلەر بايودىلەر، عسكەر بولو آلار اوچون قىون اش ايدى؛ چىتىدىن
ياللايدىلەر.

(۲) عرب مەلىكىتى حدودىنە ياقىن بولغان توركلەر اوز مەلىكىتىرىندە
قاغاننىڭ نفوزى آزا يوب فتنەلەر كوبەيگىچ قاغانلىقنىڭ بتووندە كوتوب
طور مادىلەر. اموى خليفەلەرنىڭ آخر كونلەرىندە تورك عسكەرلىرى بار ايدى
(۱۲۷ ھ ۷۴۵ م) دە امويلىرىنىڭ روملەر ايلە صوغشىندە قافقازدە وخزرنىڭ
شرقى ساحلىدەگى توركلەر بىك كوب اولوب عربلىك ودىن اوچون
صوغشالار ايدى.

(۳) قوللەرىندە قوت اولغان توركلەر سنى بولوب يازلورلىرى سىبىلى
سوڭ كونلەردە سنىلك قوت تابدى.

خليفه لرنىڭ توركلر گە توتقان سياستلىرى، توركلر اوزلىرى، خليفه واسلام اسمىدىن نىندى يىرلرنى صوغشوب آلسەلر، شول اورنغە آلارنى سياسى كشىلر ايتوب يىرلەشدرمىكەن عبارت ايدى. توركلر روم (توركچە ايتىكاندە تاجىن) مملكتىدىن آلدقلىرى اورنلرغە، آناطولىغە او طورالر ايدى. كچوك آز يادە شولاي ايتوب تورك اميرلكلىرى ياصالا ايدى. توركلرنىڭ آناطولىدە، خليفە سىرايندىن مرتبە واسم، تاجىندىن مال وىر آلو مقصودى ايله ايتىكان مقدس صوغشلىرى، ۶ نچى عصر مىلادىنىڭ آخىرلرنىدە، اوزلوكسىز حالگە كىلدى.

رومغە، آناطولىغە كىتىكان توركلرنىڭ آرتىدە بولغان ايران و عراق طرفلرنىدەغى بوش اورنلرغە اورياڭا تورك عسكىرلىرى طولالر ايدى، چافرونى، كوتىمىلر ايدى. بولار بارسىدە يارلىلر ايدى. لكىن سياسى مرتبەلرگە ايرشو امىدىنە تگىلردىن يارلى توگل ايدىلر. ۹-۱۰ نچى عصرلردە بو بهادرلر (۱) نىڭ اصل اورنلرى بولغان توركىستاندە، صحىرالردە، قىطاي حدودلرنىدە كشىلر بىك آزاىغان ايدى، عربلر طرفىدىن خلقلىرى بوشاتلغان ايران يىرلرنىدە، خدمت، درجە، مال ازلەب كىلگان توركلرنىڭ كوبلىگى سىبىلى، طغزلىق حكىم سورە ايدى (۲).

توركلر اسلام مملكتىدە عسكىرلىك و سياسى مامورلىكلردىن

(۱) Голодные богатыри لئون قاهون ص ۳۰

(۲) اوچنچى عصر ھجرىنىڭ باشىدە (۶۲۱ م) خليفە معتصم اوزىنىڭ خدمتىدەگى تورك عسكىرىنىڭ بغدادقە صىمادىنى سىبىلى، عسكىر شەھرى ايتوب مشهور سامرە (سرىمن رآى) شەھرىنى بنا ايتىردى

باشقى بىر خدمتى دەلتىزام ايتمه دىلر . خليفه لىر بولارنىڭ بىرسىنى امىر ، والى ايتوب بىر شەرگە تەيىن ايتسە ، يانىنە تورك عسكىرلىرىدە قوشوب يېەرە ايدى . آلا ر والىك گە تىز ايه لە شە لىر ، اگىر خليفه لىر گە آچولانسالىر حاضر استقلال اعلان ايتە لىر ايدى . اگىر والى يىرلى كشى (عرب ويا ايرانى دىگان كىبى) بولسە ، توركلر جاين توغرى كىتورب آنى عزل ايتە لىر ايدىدە اوز لىرندن والى ياصىلر ايدى . شولاي ايتوب توركلر اسلام مملكتىدە ، كوب باى اورنلرغە يىرلر گە شەرلر گە مالك بولدىلر ، هم زور خانلقلر تورك سلطانلقلرى قوردىلر . توكىولردن چىنگر گە قدر اوتكان وقتدە اسلام مملكتىدە اوشبو اسملردە تورك ادارە لىرى بولدى : طولونلر ، آق شىتلر ، آلب تكىنلر ، غزنو يىلر ، سلجوقىلر ، آتابكلر ، دانشمىندىلر ، آرتقلر ، ايوبىلر ، غورىلر ، خوارزم شاهلر واىك صوك باروب ، چىنگر گە قدر خان بولا آلدى قالغان وصوك كون خليفه لىكنى آلغان عثمانلىلر . بولاردن ايك مهملىرى : غزنو يىلر ، سلجوقىلر ، خوارزم شاهىلردىر .

غزنو يىلر : - غزنە بو كوندە گى افغانستاننىڭ بىر شەرىدىر . اول شەرنى پايتخت ايتكان تورك سلطانلرى غزنوى دىب آتالدىلر . بو مملكتنى تاسىس ايتوچى ، شول غزنوى دىگان نىسلىنىڭ باشى بولغان سىكتكىن دىر .

سىكتكىن شول وقت اورتا آزىادە (ماوراء النهر وخراسانده) حكىم سورگان سامانى دولتى نىڭ آلب تكىن اسمىندە گى (۱) بىر امىرىنىڭ

(۱) آلب تكىن اوزىدە قىلقدن امىر بولغان كشى ايدى . براقغاوز -

قلى ايدى (۱). آلب تىكىندە سېكتىكىن دە توركلردىر. سېكتىكىن آلب تىكىننىڭ كىيەوى بولدى. صوگىندىن غزنىگە والى بولدى. اوزىنىڭ سىياسىتى، قوتى آرقاسىندە ھىندىستاندىن كۆپ شەرلەر فتح ايتدى. سېكتىكىن اوزىنىڭ اولوسىنى رسماً مستقل دىيىپ اعلان ايتمەگان ايدى؛ اوغلى محمود، سامانى پادىشاھلارنى بتورۇپ تمام مستقل بولدى (۹۹۷ م ۳۸۷ ھ). مەلىكىنى جەنۇبى ھىندىستاندىن حاضرىگى تاشكىندى طرفلارغىنە، غرىبە حاضرىگى غرىبى ايرانغە قىدر كىيگەيتدى. اوغلىرىدىن مسعود و بهرامشاھ اسمىندە كىيلىرى يىخىشى اوق اشلىكلى كىشيلەر ايدى. كىرەك محمودنىڭ كىرەك اوغلىرىنىڭ تىرەسىنە زامانىدە بىك كۆپ عالملىر، ادىبلەر جىولورلەر ايدى، آلارنىڭ شرفىنە كىتابلەر تاليف ايتەرلەر ايدى. محمود غزنوى اوزىنىڭ عدالتى، دىن اسلامغە، علمگە، مەلىكىگە ايتىكان خىدمىتى ايله بىك مشهوردىر. ايران شاعىرى فردوسى محمود شرفىنە اوزىنىڭ «شاھنامە» اسمىندە كى مەنگولك اثرىن يازدى. غزنوىلەر صوگىغە تابا سىلجوق و غورى توركلرىنىڭ قىستاولرى سىبىلى ضەيفلەندى. (۱۱۵۰ م ۵۴۵ ھ) دە تمام ايكىنچىلەر قولىنە كىرۇپ بىتدى. سىلجوقىلەر: محمود غزنوى وفات ايتىكاچدە آنىڭ مەلىكىنىڭ شىمال طرفىدە خىزر دىيگىزى بويلاپ بورونغى ايران اورنىنە يەنە بىر

(۱) سامانىلەر (سامانىيان) ۳ نچى عصر ھىجرىنىڭ آخىرىدىن ۴ نچى عصرنىڭ آخىرىغىچە قىدر (۲۸۷ - ۳۸۹) قىدر دوام ايتىكان بىر دولتىر. ماوراءالنھىر، خراسان، جىرجاندىە حكىم سوردى. بو دولتىڭ مۇسىسى بولغان اسماعىل بن احمد بن اسدىن سامان ايران پادىشاھلىرى نىسلىدىن ايدى. عباسى خلىفە معتضدىنىڭ فرمانى ايله ماوراءالنھىر والىسى بولغان ايدى ۸ يىل والىك ايتىكاندىن صوگى استقلال اعلان ايتدى. بو مەلىكىتە ايران مەلىكىتىنىڭ قالدغى ياكە مسلمان ايران مەلىكىتى دىيە ايتىبار ايتولە.

زور تورک مملكتى ظاهر بولغان ايدى . بو مملكتنى تاسيس ايتوچى سلجوق اسملى بىر قومانداننىڭ طغرل و چغر اسمندەگى ايكى اوغلىدۇر (۱) .

سلجوق ، محمود طرفىدىن بىرلەشكەن سامانى پادىشاھلىرىنىڭ ايكنى صوگىسىنە بىك كۆپ قزاقلىرى ، قالاچ ، قانقلىلىرىنى آلۇب كىلۇب عىسكىر بولۇپ يازلغان و شۇندە دىن اسلامنى قىبول ايتكىان ايدى . سامانىلىرى بىتكاننىڭ صوگىندە ، سلطان محمود بولارنى اوزىنە عىسكىرلىككە قىبول ايتكىان ايدى . اوشبو سىبىدىن ، سلجوق قولى آستىدە بولغانلىقىدىن سلجوق دىب آتالغان بو توركلر بىر آز زمان قزاق بولۇپ يىنە صحرا رىدە يوردىلىرى . محمودنىڭ اوغلى مسعود و قىتىدە طغرل بى اوزىنىڭ قزاقلىرى ، توركىمانلىرى ايله خوارزمگە جىولۇپ توردىلىرىدە اچكەرەك چومدىلىرى . اوزاقدە اوتىمەدى بولار ماوراءالنهر ، ايران ، جنوبى قافقازيا (آرمىنيا) لىرىنى آلۇب مشهور نىسابور و صوگىندىن «رى» شەرن پايىتخت ايتدىلىرى . مسعود بولار آلدىزە عاجز قالىدى . آرمىنيادىن دە اوزوب آناطولى كىچوك آزياغە تاجىن (روم) يىرىنە باروب ايتوب ، ۱۰۷۱ نچى يىلدە بىزانىيا اىمپىراتورى *Дюгинъ* نى اسىر آلدىلىرى . طغرل ھىر نىقدىر دىن اسلامدە بىك مقىد تورك ايدى ايسەدە ، شىرافتلى بىغدادنىڭ شىرافتلى خلىفەسىنە قول سالووى ياقىنلاشقان ايدى . ھىم محمود غىزنوى اولىگىچ خلىفەنىڭ بىر قوتلى حامىگە احتىياجى زور ايدى . خلىفە فائىم بالله آنى بىغدادقە چاقردى . طغرل بىغدادقە كىلدى ، خلىفە آنى استىقبال ايتدى ھىم آگا اوزىنىڭ دىناوى فوتىن (۲)

(۱) طغرل ايله چغر سلجوقنىڭ مىكائىل اسمندە اوغلىنىڭ بالالىرى ايدى .

(۲) СВѢТСКАЯ ВЛАСТЬ

بىردى. ھىم شوكتلى جمعيتىدە آنى سلطان المشرق والمغرب دىب
 اتىدى. شول وقتىن باشلاپ خليفە مسلمانلارنىڭ دىن باشلىقلىرى غنە
 بولوب قالدى. مملەكەتنىڭ ادارەسى طغرل و آنىڭ خلىقلىرى قوللىنىپ
 كۆچدى. طغرلدىن سوڭ ادارە چىغرىنىڭ اوغلى آلپ تىكىنگە
 آندىن سوڭ مەلىكەشاه غە قالدى. سلجوقى پادىشاھلارنىڭ بىك ياقى
 وقتلىرى اوشبو اوج خان و بىر آز سوڭ سىنجر وقتىدە بولا. آلپ
 آرسلان اوزىنىڭ تورك ايدىكن بىخى بىلە ايدى. تورك مۇرخى
 بونىڭ حقىدە ايتە :

« حل و عقد امور انام آرتق ھىپ آلپ آرسلاننىڭ الئدە ايدى،
 ھىر درلو اشلىرى ترتيب ايدىيور، خىدمات عىكرىيە ايسىتە يور، ھىپ
 كنىدىسى ياپيوردى. كنىدى كنىدىسىنى، لساننىڭ ملىتىنىڭ اھمىتىنى آڭلايور،
 تور كىچە قونشيور و ياز يوردى. كوچك آسىادە سلجوق تور كىچە سىنىڭ
 تىشكىلى او زماندىن. او زمان تالىف ايدىلەن آثار زمانىزە انتقال
 ايدە كىلمىشدر. آلپ آرسلان وقتىدە كوندن كونه تور كىچە ترقى
 ايتىمكىدە ايدى. »

مەلىكەشاه وقتىدە سلجوق دولتى بتون مسلمان آسىاسىنى قاپلاپ
 آلدى. بىر سفىددىن قىطاي خىدودىنە، قافقازدىن يىمن گە قىدر اولغان
 يىرلر سلجوق خانلىغى (سلطانلىغى) قوللىنىپ ايدى. مەلىكەشاه اوزىنىڭ
 اشلىكلىگىن صوغىش اشلىرىندە توگىل، بىلكە علم معارف و مدنىت
 اشلىرىندە كورەندى. آڭادە آنىڭ وزىرى بولغان نظام الملىك سبب
 بولدى. مەلىكەشاه اوزىنىڭ ادارە قوتىنى بىغداددە نىغىدى. اطرافىنە علما،
 ادبا، شاعرلر، اھل ھىرنىڭ جىمىسىنى جىدى. ھەمەسىنە كوب
 احسان ايتەر ايدى. بىغداددە بونىڭ امىرى ايلە زور رىصد خانە

ياصالدى. موندە تورلى ياقدن ھيئت علماسى جيولدى. عمر الخيام اسمندە گى مشهور عالم ھيئتدە زور نرسەلر كشف ايتدى. ملكشاه و نظام الملك وقتندە اسلام مملكتندە ھر تورلى شھرلردە ايتام خانەلر، كاروان سرايلر، عمومى يورتلر، زينتلى زور مسجدلر، علم يورتلرى كوبەيدى. نيسابور، بصرە، اصبهان، ھرات و بغدادلردە عالی مدرسەلر بنا ايتلدىلر (۱). بو مدرسەلر نظام الملك اجتهادى آرقاسندە آچلدىلر اوچون «نظامیہ» ديه آتالدىلر (۲). مملكتندە گى ترتيبنى تفتيش ايتوب ملكشاه كيك مملكتىنى عمرندە اون كرە ايله نوب چقدى. ملكشاه ۲۰ سنە حكومت سوروب (۴۸۵ھ - ۱۰۹۲م) وفات ايتدى. سنجر (۱۰۹۷-۱۱۱۹م، ۵۱۲-۵۵۲ھ) ياشكنە كويىنە ايتكان صوغشلىرنندە زور موفقىتلرگە اوچرادى. سنجر غزنويلرنى ھند اچىنە صغندردى، پايختلرى اولغان غزنەنى آلدى. بونك وقتندە سلجوق مملكتى ھندستاندن شامغە، ماوراءالنھردن يىنگە قدر صوزلا ايدى. سنجر تورك حكومتلرىنى بر تورك سىنجاغى آستىنە جيارغە طرشا، اوزىنك توركلگن آگلى ايدى (۳).

زور سلجوق دولتى ملكشاهدن صوك روم سلجوقىلرى، سوريە، گرمان سلجوقىلرى ديگان كىي اولوشلرگە بولندى، اصل

(۱) سلجوقىلرغە قدر بولغان خليفەلر وقتندە علمالردىلر نى جامعلردە

بيرورلر ايدى، مدرسە آتلى بنالر بولماس ايدى. مسلمانلر آراسندە ايگ اول مدرسە بنا ايتوچى نظام الملك در.

(۲) مشهور امام غزالى نظام الملك نىگ نيسابوردهغى عالی مدرسەسندە

مدرس ايدى. (۳) سنجر جقندە «Записки Восточнаго Отд. Арх

общества» مجموعەسىنگ XX نچى جلدندە В. Бартольдъ نىگ «سنجر»

ديب يازغان مقالەسى قارالسون.

مملەكت ايران سلجوقىلرى دىب آتالا. ايران سلجوقىلرى (اصل مملەكت) اتابىكلر، خوارزمشاھلر اسملرى ايله ظهور ايتكان يا كا تورك حكومتلرى طرفىدىن ضعيفلەنوب كىلوب (۵۹۰ ھ، ۱۱۹۵ م) بتدى.

روم سلجوقىسى چىنگىز ظهورىنە قدر دوام ايتدى. بولاردىن علاءالدىن اسمندەگى خان وقتىدە آناتولى بتونلەي توركلر قولىنە كىردى. پايتختلرى ازىق شەھرى ايدى. بولارنىڭ آراسىدىن عزالدىن بىرىچى اوزى شاعر ايدى؛ شەھر وادىب اھللىرى علمالارغە ھنر و صنعت اھللىرىنە بىك رعايە ايتە ايدى.

عموماً سلجوقىلر دىن اسلامنىڭ زور خادىملىرى، علوم و معارف، ادىيات و صنائعنىڭ حامىلىرى ايدىلر. سلجوق سلطانلىرىنىڭ سىرايلىرىدە شاعىرلر، علمالر ھەر تورلى قدر و حرمت كۆرۈلر ايدى.

اسلام مملەكتىدە توركلر - مدنيت - مليت. مؤرخ لئون قاهون: توركلر اختيار سىزغە بدويتدە طور دىلر دىدى (۱). بو سوزنىڭ معناسى اسلام مملەكتلىرىنە بارغان توركلردە تمام معناسى ايله ظاھر بولدى.

عربلر، توركلر كىلمەسدىن ايلگەرى ايتكان فتوحاتلىرىنىڭ يمشلىرىنى اشارغە طوقتاغانلر ايدى. مملەكتلر فتح ايتوب اسلام دولتىنى نغفورغە توركلر عربلردىن آرتق شوق وھىجان ايله كىشىلر (۲). اوزاقدە اوتىمەدى عربنىڭ سىياسىتى، مدنيتى، علمى قوتى، توركلر

(۱) لئون قاهون ص ۱۲ .

(۲) دوزى «تارىخ اسلاميت» جلد ۲، ص ۴۹۵ .

قولىنە كوچدى: محمود، ملكشاه، نظام الملك كىيلر سىياسى قوتنى
 آلغان كىي، فارابى، ابن سينا، بخارى، زمخشرى دىگان كىي
 حسابسىز تورك عالملىرىدە علمى قوتنى اوز قوللىرىنە كىچور دىلر.
 بخارى، قرآن كرىمدن صوڭ برىنچى دىنى كىتاب (صحیح بخارى)
 نڭ، زمخشرى، اىڭ اعلی تفسیر و غیر اثرلرنڭ مؤلفیدر. فارابى
 ایلە ابن سینالر قولندە عربلرنڭ حكمت، فلسفە، طب، موزىقە كىك
 علملىرى اىڭ يوغارى اورنلرغە مندىلر. بولار هر تورلى فنلردە
 يوزلەب كىتابلر يازالر ایدی. بولار ایلە عربلر ماقتانالر ایدی.
 فارابى گە زمانىنڭ پادشاهلرى، وزىرلىرى طرفندى بىك كوب
 ھدیەلر تقدیم ایتلە ایدی، اول قبول ایتەس ایدی. سىكسان ياشىنە
 يتوب فقیر حالدە عمر اوتكەردى. آنڭ، مونڭ كىك عالی طبیعتلرىنى،
 علمگە ایتكان نھایەسىز كوب و قدرلى خدمتلىرىنى عربلر آنڭ
 تورك بولووى سببلى اشلەگانن بلمەسلر ایدی.

اسلام مدىنىتى، «عرب مدىنىتى» دىب آتالا. حالبو كە آنى بلك
 صرغانوب اشلەب و جودگە چغارغان كشىلر توركلر ایدی. لئون
 قاهون: «اگر توركلرنڭ، ھىچ كىم مقابله ایتە آلماي تورغان قوتلىرى
 بولماسە ایدی، اسلام مدىنىتى اولقدر يوغارى اورنغە منە آلماس و نھایتسىز
 كىك اورنلرغە طارالماس ایدی» دى (۱). مامون و معتصم كىي
 خلیفەلر (۲) اوزلرىنڭ علمگە، مدىنىتكە ایتكان اول زور خدمتلىرن،

(۱) لئون قاون ص ۷

(۲) ھارون نڭ خاتونى، مامون نڭ والدەسى بولغان «مراجل» بر
 تورك ایدی (نجیب عاصم ص ۲۱۰) معتصم نڭ آناسى بنە تورك ایدی
 (تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶)

عرب و تورک زىكاوتى ايله تورک بهادرلغى، اشلىكلى لىگن جىغانلىقلىرى سىبىدىنگە اشلى آلدىلر .

لىكىن توركلر اسلامغە ايتكان بو نھايەسىز زور خىدمىتىن اوز اسملىرىنە اشلىمىچە عرب، ايران اسمىنە اشلىدىلر، عربلر اوچون خىمت ايتدىلر. توركلرنىڭ اشلىگان اشلىرى «عربلر فلان اشلىرى اشلىدىلر» بولوب قالدى. بوش آلارنىڭ اوز اوزلىرى، تورك ايكانچىلىكلرنى، مىلىتىن طانىماوچىلىقلارنى كىلدى. آلار عرب و ايران ىرىنە باردىلر، عرب، ايران بولدىلر. تورك اوغلى بولغان معتصم خلىفە، طبعادە تورك ايدى (۱) و توركلرنى ياراتا، آلارنى عرب و ايرانلاشدرماسقە اوز فطرتلىرى اوزرىندە قالدورغە، متعصب توركلر ايتەرگە طرشا ايدى (۲)، توركى جارىه لرگە گنە اويلە نورگە عربلر ايله قاتشماسقە قوشا ايدى (۳). لىكىن بو چارە وجودگە چقمادى. توركلر مىلىتىن اعتبارسىز قالدردىلر، عرف و عادىتىن، تورك ايكانچىلىكلرنى اونوتدىلر. اوشبونىڭ اوچوندى تورك اولولرى آرقاسىندە غنە اشلى آلدىقلىرى نھايەسىز زور اشلىرى اوز اسملىرىنە قايتمادى. حالبوكه آلارغە اوزلىرىنىڭ اسلامىتكە ايتكان زور خىدمىتىن «تورك» اسمى ايله ايتسەلر بىك مىكىن ايدى. توركلردە گى بو حال (يعنى مىلىتىن اونتمق) ايكى سىبىدىن كىلدى:

(۱) اسلام مىلكىتىنە بارغان تورك عىسكىرلىرىنىڭ كلىسى (دىھەرك) صحرا لردە باشسىز يورگان قازاقلر، شوكتلىرىنى

(۱) تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶

(۲) (۳) تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶ - ۱۵۷

يوغالتقان آفتاليت، (آق هون) فانقلى لىر، قالاچ لىردن عبارت ايدى. يعنى عربلر گه بارغان توركلر عمومأ ملتيرىنى، يازو ادبيات ديگان كىبى اثرلرىنى بىك صاى غنه طانوغان خلقلر ايدى. ملتيرىنى يىخشى طانوغان اويغورلر ايسه عسكر بولوب كىتميلر ايدى.

(۲) ايكنچىسى و ايك مهمى عمومأ توركلارده گى بر او گايىسز طبيعتدر: توركلر عمومأ ايكنچى قوملر ايله فاتشقان وقتده اوزلرىنىك هيئت اجتماعيه لىرن، ملتيرىن بىك تىز اونوتالر (۱)، ايكنچيلر گه تقليد ايتهلر. عربلر گه قدر نيقدر توركلر قىطاي، ايران، ياؤروپالى بولوب ئهورلگانلر ايدى.

اسلام مملكتنده گى تورك علماسيده - كار امزىن اسمنده گى تاتارنىك روسلر اوچون تارىخ يازدى كىبى - عربلر اوچون تارىخ، نحو، صرف، لغت كتابلرىنىك ايك مهم بولغانلرىنى يازالر ايدى. عرب عالملى آلارنىك تللىرىنه عائد كتابلر يازدىلرى حالده (۲) بو تورك عالملى اوز تللىرى حقنده بىك آز اويلارلر ايدى. فارسىچه عربچه شعرلر سويلهلرلر بتون عمرلرن عربلك، ايرانلى اوچون صرف ايتهلرلر، اما اوز تللىرى اوچون بىك آز وقتلردن قىزغانورلر ايدى. سلطان محمود فارسىچه شعرلر سويلهلدى. سراينده ايران شاعرلىرى طولى بولور ايدى. ايراننىك ايك زور مىلى شاعرلىرى

(۱) لئون قاهون ص ۸-۹

(۲) بغداد عالملىردن المبارك بن الدهان الواسطى (۶۱۲ھ. ۱۲۱۵ مده وفات) اسمنده عرب فىلالو گى تورك تلى حقنده بىك مهم خدمتلىر ايتدى آنىك شاگردلىرى آراسندن هم شوندى كشىلر چقىدىلر. موندن باشقه ينه، سلطانلرنىك، فارابى ابن سينا كىبى زور حكىملرنىك تلى اولغان توركچه گه اعتنا ايتكان عرب عالملى بار ايدى. مىليورانسكى «Арабъ филологъ о турецкомъ языкъ» (۲۹۲ صحيفه لك بولوب ۱۹۰۰ نچى يىل پىتربورغه باصلغان).

فردوسى نىڭ، بتونسى ايراننىڭ مىلى اساطير و خرافاتىدىن عبارت بولغان «شاه نامە» سىنە سلطان محمود نىقدر آلتونلار صرف ايتدى . نظام الملك تورک ايدى؛ «سياست نامە» اسمى ايله جنوبدە گى تورکلرنىڭ، سلجوقىلرنىڭ اجتماعى حاللرنىڭ و اصول ادارەلرنىڭ بحث ايتوب بر قيمتلى اثر چىقاردى . تورک روحنە، لىکن فارسى تلى ايله يازلغان ايدى . اگر اثر شول وقتدە غى سلجوق تلىنە (۱) ترجمە ايتلسە، تمام كول تىكىن ھىكللرنىڭ گى روحنى كورسەتە چىكىدۇ .

علمدە، معارفدە ترقى ايتىكان توركلر آراسىدە اوز مىلتلرىنى آڭلاغان كشىلردە يوق توگىل ايدى (۲) . چىڭگىزنىڭ ظهورىنە طابا عربلىك ايرانلىق اوزىنىڭ زور اهمىتىن بوغالتقان، كشى قىرغورلىق حالدىن اوزغان ايدى . شوڭا قاراب توركلردە مىلت روحنى يىخشى اوق اوسە باشلادى . شىرق و غرب طرفىدە (آنا طولىدە) آنا تلىنە رغبت ايتىكان كشىلر كورىنە باشلادى (۳) . چىڭگىز ظهور ايتىكاندىن صوڭ تورك تلى فوق العادە ترقى ايتوب كىتدى . مونىڭ باش نىڭزى چىڭگىز ظهور ايتىمە سدىن ايلگەرى اوك قورلغان ايدى . سلجوق سلطانى عزالدىن (۶۱۷ ھدە وفات)، توركچە شعرلر

(۱) سلجوق تلى بو كوندە سىبىردە گى آلتاي وتلەوت توركچەلرىنە بىك ياقىدۇر . ھر ايكىسى بر اصلدىن . چىڭگىزنىڭ ظهورى وقتلرنىڭ سلجوق اسمىدە بر مغول قىلەسى بار ايدى .

(۲) كشف الظنونىدە تركى دىب بايتاق رسالەلر سانالا . بولار آراسىدە چىڭگىز ظهورىنە نىسبە بايتاق ايسكىلرىدە بار .

(۳) اگر ايرانلىق عربلىك اوزىنىڭ شوكتىن بوغالتمىچە اوزاق زمانلر قالسە ايدى، احتمالكە بو كون اول اسلام مملەكتلرنىڭ گى توركلرنى كورمەگان بولور ايدىك .

سويلى ايدى؛ قېرىنه اوشبو تور كچه شعرنى يازارغە قوشىدى:
 بز جهانى ترك ايدب كتك
 رنجى دلدە برک ايدب كتك
 شمدى دن كىرو نوبت ايردى سزە
 نته كم اول ايرمشىدى سزە
 سلجوقىلرنىڭ زور علما ومشاىخلرنىڭن بەاءالدين ولد (۱۲۳۰ م دە وفات) نىڭ «ر بابنامە» (۱) اسمندە گى تور كچه اشعارى و بو كون استانبول توركلرنىڭ مالى بولغان «كتاب قور قود» (۲) نىڭ بعض قسىملرى غربدە گى توركلرنىڭ چنگز ظهورىنە قدر اولغان ادبياتلرى جملە سىندىر. سلجوق خانلىغىنىڭ رىسمى تلى فارسى ايدى، آخر كونلرنىدە سلطنت قرەمانلى ديگانلرنىڭ قولىنە كرگاچ لسان رىسمى تور كچه گە ايلەندى.

شرق طرفىدە بخارا سمرقند ياقلارنىدە تور كچه اشعار، تور كچه اثرلر يازغان عالملر كوبەيگان ايدى. شول زمان علماسىدىن خواجه احمد يسوى (۵۶۲ھ، ۱۱۶۶ م، دە وفات) نىڭ تور كچه «ديوان حكمت» ديگان اثرى و آنىڭ شا كردى سليمان باقرغانى نىڭ ديوانى و باشقە اثرلرى، اسلام مملكتىنىڭ شرق طرفىدە غى توركلرنىڭ چنگز ظهورىنە قدر اولغان ادبياتى جملە سىندىر.

محمد بن قيس ديگان تورك عالمى صوغى خوارزم شاهی جلال الدين شرفينه تورك تلى حقندە بىك مهم اثر يازدى. آنىڭ مضرده تالیف ايتدىكى «ترجمان تركى و عربى» ديگان اثرى بو كوندە دە معروفدر (۳)
اصل تورك يرنىدە قالغان توركلر - توركلرنىڭ دجلە گە، بحر سفيد كە قاراب آغولرى توركلدە هم تورك عالمندە زور

(۱) بو كتابدىن بعض قطعەلر نجيب عاصم تارىخىدە ص ۴۳۹-۴۴۲ دە درج اينلگان. ژ. ژ. رادلو ف بو اثرنى نيمسچە ترجمەسى ايلەنشىر ايتمشدر.

(۲) بو كتاب حقندە B. Бартольдъ «نىڭ» 3. B. O. И. P. A. O. مجموعه سىندە درج ايتگان مقالەلرى قارالسون.

(۳) بو كشى حقندە ميليورانسكى نىڭ «Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ» ديگان كتابىدە VIII ھم ۱۶ و ۲۵ قارالسون

واقعه بولوب سانالا. اول حال تور كلرده مدنيت جهتدن زور اوزگەرشكە سبب بولدى.

تور كلردىيادە اوچ زور حكومت بلەلر ايدى: چين (قطاي)، ايران، تاجين (ژيزانتيا) حكومتلىرى. تور كلرنىڭ قازاق و قىچاقلرى، يعنى ايگن بىرمى طورغان بوشلق و صحرالردە يور وچىلىرى، آرتلرندان ايكنچى تور كلرنىڭ قستاوى سىببلى يا كە مال و آزق قايغوسى ايله بو اوچ حكومتگە ھجوم ايتوب كرورلرايدى. احتمالكە ايران حكومتىنە ھجوم ايتكان وقتلرندە تور كلر، ايراننىڭ اوزىنىڭ مدنيتىدىن بايلغىدىن فائىدەلانورغە تلەگان كى، ايران آشا ايراننىڭ غربدەگى كور شىسى بولغان تاجين (ژيزانتيا) حكومتىنە باررغەدە تلى طورغان بولغانلردى. ايران حكومتى ھر حالدە قوتلى حكومت ايدى، تور كلرنى اوز مملكتىنىڭ اچىنە و آندان تاجين غە يېرمەدى. اوشبو سببىدىن تاجين غە باررغە آنىڭ بايلغىدىن فائىدەلانورغە تلەگان قازاقلر، قىچاقلر قوزغون (خزر) دىگىزىنىڭ (۱) شىمالى ساحللىرىدىن، اورال، ايتل (۲)، دۈن يىلغەلر ينىڭ طاماقلىرىدىن، قارا دىگىز بويىلاب باررغە مجبور اولالر ايدى. ايكنچىدىن، شرفدىن ايكنچى قوملر طرفدىن قستالغان تور كلر ايراندىن يول بولماغاچ ايدل، اورال ياقلىرىنە صغىنورغە مجبور بولالر ايدى. شولاي ايتوب بوايدل، اورال طرفلىرى بىردىن تاجينگە بارا طورغان قزاقلىرىنىڭ يول اوستى، ايكنچىدىن اصل مەركىزدىن قاچىلغان جمعيتلرنىڭ صغىنا تورغان اورنى بولغانغە كورە، اورال و ايدل طرفلرندە قارا دىگىز ياقلىرىندە اوطورا تورغان

(۱) خزر دىگىزىنىڭ بورونغى بىر اسمى قوزغون دىگىزىدى.

(۲) ايدل ايلكەدە، ت ايله ايتل دىب ايتلگان.

تورک‌لر، یرلری نبقدر منبت و محصولدار بولسه ده هون آوار دیگان کبی قاچقنلر آلا رغه ایرک بیر مه گانلکدن معیشتده آلا رغه آتلی آلمیلر ایدی.

ایران حدودنده گی محصولدار اورنلرده ترکک ایته تورغان تورکلرده، ایران ایله تورکلرنک بر طوقتاوسز صوغشا طورغان اورنلرنده بولغانلقلری اوچون، هیچ یونه له آلمیلر ایدی.

ایران حکومتی بتدی. عرب خلیفه لری تورکلرگه اول بورونغی بای ایران دولتینک یرینه، آندن تاجینگه بار رغه یول آچدی. ایندی تورکلرنک ایران حدودی، تیمر قپو صوغش میدانی بولودن اوزدی. ایکن اوچون او گای بولغان اول اورنلرنک خواجه لری بولغان اویغور تورکلری مدنیتده ایرکنله ب ترقی ایته باشلادیلر. غربده گی ایدل بویلرنده بولغان فینلر، بلغارلر تمام راحتله ندیلر: یلغهنی ایکنچی اورندن یروب یبرگان کبی بولدی. اوزلرینک محصولدار یرلرنده راحتله نوب ترقی ایتدیلر.

شولای ایتوب، توکیولردن چنگزغه قدر اوتکان بیش عصرلق وقت، تورکلرنک بیک یافتی دورلری صورتنه کردی. تورکلر، اوز یرلرینک غرب و شرقنده اوز باشلرینه ترقی ایتدیلر. اصل مملکتده قازاق بولوب یورگان قوملر، عرب مملکتینه باروب اسلامیت هم عربلر تربیه سی آستنده، طاک قالددرلق بر صورتده آلا رغه کیتدیلر. احتمالکه تورکلرگه عرب خلیفه لری یول آچوب آلا رنی تربیه ایتمه سه لر ایدی. بلکه آلا رغه اوزارینک مملکتلرینه کوررگه، ایران حکومتی کبی، یولنی بیکله ب قویسالر ایدی، تورکلرینه اوزلرینک الکنگی یابق ترککلرندنه، یا که ایکنچی تعبیر ایله ایتکانده،

آلار اوزلرينىڭ ھېچ ۋجھە ايلە كىگە يە آلماغان بورونغى
مدىنىتلەرنىڭ گە دوام ايتوب كىلگان بولورلر ايدى .

اويغورلر - توكيولردن صوڭ مەركىزە گى ۋ شەرقە گى توركلر
يا بعض جمعيتلر صورتىدە بولوب آغالر ادارەسىدە يا كە قوت
وزورلقدە تورلېچە بولغان خانلقلر ادارەسىدە عمر اوتكەردىلر
دىدك . بولارنىڭ آراسىدە ايك مەملەرى مەركىزە گى اويغورلر
ايلە شەرقە گى ۋ صوڭنىڭ تور كىستانغە كىلوب خانلقدە ايتكان
تاتار جمعيتلر يدر .

اويغورلر اوشبو اسم ايلە اول وقتدن بايتاق ايلگەرى اوك
بىلگىلى ايدىلر (۱) . توكيولردن صوڭ آلار ايكىگە بولندىلر (۲) .
بر نچىلرى : بايقال جنوبىدە اورخون ھم اونون (Ононь) يلغەلرى
بويندە كوچوب يوردىلر . ايك نچىلرى : تور كىستاندە اوطورمە يايارم
كوچمە حالدە تر كلك ايتدىلر . اورخون بويلىرىدە يعنى مانغولستاندە غى
اويغورلر بىك يىخشى مەيشت ايتدىلر ، آلارنىڭ مەملەكتى ۷۴۴ دن
۸۴۰ نچى م . يلغە قدر دوام ايتدى . قاراقورم شەرىنى آلار تأسىس
ايتدىلر . كول تكىن ۋ بىلكە خانلر ھىكللەردن ۳۰ چاقورم قدر
جنوب شەرقى طرفىدە تگىلردن فقط ايللى يىل صوڭ اويغورلر
اوپنچى بر ھىكل اوتورتقانلر . ھم آندن باشقە دە آلارنىڭ IX نچى
عصرلردە يازغان اثرلرى كوب طابلىدى .

آلار جنوبدە گى اويغورلر كىبى اوك ، غرب طرفىدن كىلگان
نسطورى راھىلرى آلوب كىلگان ھم نسطورى يازووندىن بوزولغان

(۱) قىطاي ۋقە نويىسلرى (ЛѢТОПИСЦЫ) لرى اويغورلرنى IV نچى
عصردن بىرلى يازالر (بر اقاوز قاموسى ۶۸ نچى جلد . ۶۲۴ نچى بىت) .
(۲) بر اقاوز قاموسى .

يازو ايله يازدىلر هم شول نسطورى راهبلىرىنىڭ دىنى تىرىپىلەرى
استىنە آز بولسەدە كرگانلر. باشقە توركلر كىبى اوك ماغولستان
اويغورلار يىدە قىتايلر ايله صوغشىدىلر. ۸۴۰ نچى م. آلارغە يىنيسەينىڭ
يوغارى آغمندهغى فرگىزلىر ھجوم ايتدىلر. ماغول اويغورلار يىدە
اورخون بويلىرىن طاشلاب شىرقى توركىستانغە كوچوب كىتەرگە
مجبور بولدىلر. موندن صوڭ ماغولستان اويغورلارى يوغالالار.
شىرقى توركىستاندە ايلك دن طورا طورغان اويغورلار بارلق قوتنى
قوللىرىنە آلالار.

بو اويغورلر بتون توركلرنى جىوب سىياسى جەتدىن زور
اش باشقارماسالردە علم و مدنىتدە تىجارتدە، تورك دىياسىندە بىك مەم
اورون طوتالرايدى. زور استعدادقە مالك بولغان تورك خىلقلارى
اوپون مدنى اشلردە آلغە كىتەرگە يىر و مھىطلارى ايرك بىرمى ايدى.
اگر آلار مدنىت اوچون اوڭايلى بولغان بىر يىرگە كروب
آلسالر مدنىتدە ايلك مەم اورنى، حتى ايكىنچى قوملر قولندن صالدىر ب،
آلورلر ايدى. اويغورلرغە اوزلىرىنىڭ اورنلارى بىر يىخشى اوڭايلق
بىرگان اوچون آلار (عىن شول وقتلردە غرب طرفندە اورال
قىرلىرىندە تركلك ايتە تورغان مدنىتدە بىك مەم اورن طوتقان بلغار
خانلىغى كىبى اوك) مدنىت و علمگە اوزلىرىنىڭ استعدادلرن بىك يىخشى
كورسەتدىلر. غربى اويغور خانلىغىنىڭ اورنى حاضرى روسىيا
توركىستانى ايله غربى قىتاى توركىستانى و تىيان شان طاولرى و
جنوب ياغى هم ايسىق كول تىرەلرى در. تىيان شان طاولرىنىڭ جنوب
طرفلرى اوزى بىر توبىكل اورن در (۱).

(۱) بو اورنى قىتايلر «نان - لو» دىب وآنڭ شىمالىندەگى يىرلرنى
«پە - لو» دىب آطىلر ايدى.

اول يىر، خىلقلار ايله سودا و تجارت ايتشوب مدنيتىدە آلغە اتە طورغان زور صو يوللىرى، يىلغەلەر، دىكزلەر، و سودا كىمەلرى جيو لا طورغان اورن بولماسەدە قورى دىكزىنىڭ كىمەلرى جيو لا و غير متناھى بىر صورتدە تورلى طرفقە آغا طورغان اورندە ايدى . قىتاينىڭ، غىربدە گى مملكتلەر، ايران، ھىم شىرقى روما و صو گىندىن عربلەر ايله بولغان تجارتى اويغور مملكتىنىڭ يىرىندىن اوتتە ايدى . بو اورن اويغورلارنىڭ نقلاب جيو لغان يىرلىرى بولغان تىيان شاننىڭ جنوب ياقلىرى، تارىم اووللىرى، سىردىر ياننىڭ باش طرفلىرى صازلغىراق و اورمانلى بىر توبىكل يىر ايدى . اوشبو سىبىدىن اويغور خانلىغى، قىتاى حكومتىنە ھىر وقت ھىجوملەر ايتوب طورا طورغان شىرق و شىمال يعنى بايقال ياغىندەغى توركلردىن ايكى كىوب وقت امىن قىالا ايدى . شولاى ايتوب اويغور خانلىغىنە تارىم اووللىرىندە آشلىق چاچمىك، باى اندىرلەر ياصامق، قىالا و شىرلەر بنا ايتمىك ھىم اوگى و مدنيتىدە مھىم آدوملەر آتلامق يىكل بولدى (۱) .

عربلەر، تىبت لاماسى ايله اتفاق ايتوب اويغورلارنى آلتانلار ايدى (۷۱۶ مىلادى ۹۷ ھ .) اويغورلار عربلارنى مركزلارندىن كىرى چىغارغە مجبور ايتدىلەر . لىكن اويغور خانلىغى عربلاردىن قوتلو ايله ھىمان مستقىل اولمادى . چونكى قىتايلارنىڭ تانغ دىگان قوتلى ايمپىراتورلىرى ۶۲۶ مىلاددىن بىرلى توركىستانغە خواجهلىق ايتتە ايدى . اويغورلارغە حاكم بولغان الكىگى توكىو قاغانلىغىدە شولوق يىلدىن باشلاپ قىتاى

(۱) اويغور يىنە فقط جمعيت اسمىدر . اويغور اويوشوب جىولوب مدنى صورتدە طورغان خىلقلارغە ايتولە . اوغور، ۋىنىگر، بلغار، آوار، اويغور سوزلىرى ھىمەسى بىر اصلىدىن .

نفوذینہ کرگان ایدی. اویغورلر عربلر قولینہ گرمہ سہلر دہ قطای قولندن - نفوذندن - چقما دیلر. اویغور حکومتی چینگہ تابع بولغان مستقل حکومت ایدی.

اویغورلر ننگ ایسک کوبی ہجری ۷ نچی عصر ننگ اورتاسندہ اوزلرینک بوغرا خانلری دین اسلامنی قبول ایتکانینہ قدر بوددا دینندہ ایدیلر. حتی اوزلرینک بوددی لقلرندہ یخشوق تعصب ایتہلر، اسلام دینینہ، خرسیتان دینینہ قاراغان کوزلری بلہن قاریلر ایدی. دین اسلامنی قبول ایتکاچدہ عربلککہ بیرلوب کیتمہ دیلر. ملی عادت، آیین، عرفلرگہ عربلک بیک آز تاثیر ایتدی. اوزلرینک ملی یازولری اویغورلر اوچون باشقہ قوملر ایلہ مناسبتدہ بیک زور اوگایلق ایتہ ایدی. اویغور یازووی اول وقت قطايدان آلوب سوریه و روم مملکتینہ قدر اولغان یردہ او قوللا و استعمال ایتولہ ایدی (۱). اسلام دینینی قبول ایتکاچدہ آلا بویازونی طاشلامادیلر. ہم اسلامچہ یازلغان کتابلر ہمیشہ اوز یازولری ایلہ یازولا ایدی. اویغور خانلغی ننگ شہرلرندن مهملری: کاشغر، بیش بالق (مونک خرابہ سی حاضرگی گوچین Гучень تیرہ سندہ)، قارا خوجا (خرابہ سی تورفان Турфанъ ننگ ۳۰ چاقرم شرق طرفندہ) در. اویغور خاقانلری ایدی قوت «Идикутъ»، ہم ایلیک خان «Илекъ ханы» اسملری ایلہ یورتولہلر. دین اسلامنی قبول ایتکان خاقان سالور خان اسملی وقارا خان لقبلی ایدی. قارا خاندن صوگ آنک اورننہ موسی خان کیچدی. اول تیرہ یاقده غی علما و مشایخنی جیوب مسجد و مدرسہلر و خانقاہلر بنا ایتدرہ ایدی. اورننہ عمی بغرا

ھارون خان اوطوردى. مونڭ وقتىدە اويغور مملكتى بىر ياقىدىن قىتاي چىكلىرىنە كاشغىر آرتلىرىنە قىدى، اىككىنچى ياقىدىن خىزىر دىكىزىنە قىدى كىيىكەيدى. بخارا اول وقت سامانىلار قولىدە ايدى، آنى آلاردىن آلىدى.

بو بىغراخاننىڭ وارثى اىلىك خان اويغور خانلىرى آراسىدە يىنە بىك مەھم اورىن طوتقانلىقىدىن آنىڭ قوتى كورشى مملكتلر اوچون قورقنىچلى ايدى سلطان محمود غزنوى مونىڭ ايله صلح اوزىرە طورونى تىلەب مونىڭ قىزىنە نىكاھلانغان ايدى، لىكن ھمان آرالرىدە صوغىشلر بولدى. اىلىك خاندىن صوڭ طغان خان، آرسلان خان، قىدى خان دىگان كشىلر تىختە بولدىلر؛ قىدى خان موسىقى شىناس ايدى (۱) (اويغورلر آراسىدە اول وقت موسىقى بىر علم صورىتىدە تىلقى ايتلىگان). قىدى خاننىڭ وفاتى (۴۲۳ ھ) صوڭىدە كىيىك مملكت نىچە گە بولنىوب ضىعفلەندى، قىدى خاندىن صوڭ اىككىنچى آرسلان خان آندىن صوڭ بىغراخان تىختە اوطوردى. بىغراخان يىنە مملكتنى ياخشىلادى. موندان صوڭ جىغىر تىكىن، ابراهيم، طغاج، نىصر، خىزىر، احمد، محمود، آرسلان، محمود، اسمىلرىدە خانلر بولا. بو صوڭى مەھمود وقتىدە قىتايدان كىلىگان قارا خىتاي توركلرىنىڭ خانى گورخان بتون توركىستاننى زور بىر قوت آستىنە جىبا ايدى، اويغورلردە گورخاندىن مغلوب اولوب (۵۳۶ ھ، ۲ - ۱۱۴۱ م) قارا خىتاي توركلرى تىصرفى آستىنە كىردىلر.

اويغورلرنىڭ ايدى قوتلىرى (يا كە اىلىك خانلىرى) موندىن صوڭ خىتايلرنىڭ واسسىالى (مختار والى) بولوب قالىدىلر. اويغورلرنىڭ

(۱) قاموس الاعلام ھم تورك تارىخى.

صوگنى خانلرى چىنگىزگە اوز اختىيارى ايله بارب عرض اطاعت ايتدى (۱۲۰۴ ميلادى) چونكى قارا خطاي گورخانى ايله آرالارنده طنچلق يوق ايدى. (۱)، جنوبده گى ايران هند ياغنده غى تور كلردنده رضا توگللىر ايدى سلطان محمود غزنو يىدن كورگان آغراقلر نىك اوچن ايران تور كلر نىدن آلورغه تىللىر ايدى (۲)، شونىك اوچون اوز اختىيارلرى ايله آگا اطاعت ايتدىلر.

اويغور خانلرى فقط بر نسلدىنگى كىلمه گان، بلكه تورلى كشىلر خان بولغانلر؛ هم خانلرده بر گنه شهرنى پايتخت ايتى تورلى شهرنى پايتخت ايتكانلر؛ قاراقورم، قارا خواجه، كاشغر، بيش بالق، شهرلر نده خانلق ايتكانلر. اويغورلر علم نىك، علمانىك، تورك مدنيتى نىك مركزى ايدى. عين شول عصرلرده غرب طرفنده اورال ايدل بويلىر نده بلغار تور كلر ينه علما جيولا ايدى. ايران، عرب عالملىر ن بو ايكى خانلقدن برسى شرقغه ايكىچىسى شمالغه طار تا ايدى.

بزده گى «حكيم آتا» كتابى، باقرغان، آخر زمان، مريم كتابلىرى نىك مؤلفى بولغان شىخ سلیمان باقرغانى نىك (۳) اويغور خانى بوغرا خانغه بارغانن آنده زور حرمت كورگانن حكايه ايتە.

(۱) اورتا آزيا مجلهسى. (۲) نجيب عاصم تارىخى ص ۲۳۰
 (۳) سلیمان باقرغانى شهور خواجه احمد يسوى (۱۱۶۶ ميلادى وفات ايتكان) نىك شاكردى و خليفه سيدر. بو كمشلر هم آلارنىك اثرلرى حقنده. Известія Археол. об. Каз. Ун. نىك ۱۸۹۸ نچى يلقى XIV نچى جلد ۱ نچى جز ۱ ص ۹۶ - ده مالوف نىك رسالهسى هم ۱۸۹۵ نچى يلقى XII جلد ص ۵۸۵ - ۵۹۳ ده كاتانف مقالهسى هم ۱۳ نچى جلد ۱ نچى جز ۱ ص ۱۹ - ۳۴ ده ماتوييف مقالهلرى.

يعنى اول اويغور يىرى ايزگولر جيولا طورغان اورن بولغان بولا. هم واقعهده شول ۱۱ هم ۱۲ نچى عصر ميلادى اويغورلرنىڭ ايك ماتور وقتلىرى ايدى، اول جومارد خاقانلر حضورينه جيولغان عالملىر آلارنىڭ حرمتينه كتابلر تصنيف ايتىلر ايدى.

اويغور مدنيتىنىڭ بىزنىڭ اوچون زور اهميتى آنىڭ مىلى مدنيت بولو ويدىر. خانلىقده رسمى يازو - مىلى يازو، رسمى تىل - مىلى تىل بولغان؛ كتابلر اويغور يازووى ايله صاف تور كچه يازالار ايدى. هم مطلقاً تور ك خلقى سىزگان هم تور كلر اوچون ضرور اولغان نرسىلرنى يازالار ايدى.

اويغورلردن قالغان اثرلر يازولر، بو كونده هميشه يىر آستىدىن چغالر.

اويغورلردن هم آلاردن صوڭ آلارنىڭ يولنچە يازلغان اثرلردن اوشبو كونده سلامت قالغان اثرلردن منەبولار: (۱) قوداتقو بىلىك، (۲) بختيار نامه (رومان) (۳) معراج نامه (۴) هم تذكرة الاولياء (۱). بولار همه سيدة تور ك تلىده هم مىلى اويغور يازووى

(۱) قوداتقو بىلىك نىڭ ۱۸۹۱-۹۱ سنهسى رادلوف طرفىدىن اويغورچە يازووى هم نيمسچە ترجمەسى نىشرايتلىگان.

معراج نامه ۱۸۸۲ نچى يىل، بختيار نامه ۱۸۸۹ نچى يىلدە - Тавэде Кур - тенель طرفىدىن نىشرايتلىگانلر. قوداتقو بىلىك تىلدە هم قالغانلر نىدندە كوبروك مقالهلر Березинъ نىڭ Турецкая Христоматія دىگان كىتابىنىڭ بىرنچى جزئىدە ۱۸۵۷ نچى يىلدە باصلغان ۱-۸ و ۱۷-۱۸ و ۱۹-۲۱ و ۵۲-۸۱ صحيفەلردە نىشرايتلىگان.

بختيار نامه ۱۴۳۲ دە، معراج نامه ۱۴۴۲ نچى يىلدە يازلغانلر. يعنى آلار اوزلىرى اويغور خانلىقلىرى وقتىدە يازلماسەلردە آلارنىڭ مدنيتىدىن فائىدەلانغان كشىلرنىڭ اثرلر يىدر.

ايله يازلغانلار. بولارنىڭ اچىدىن ايك مھمى «قوداتقو بيلك» در. اول ۱۰۶۹ نچى ميلادى دە كاشغور دە يوسىف اسمندە بىر تورك عالمى طرفىدىن يازلوب قارا بوغراخانغە ھىدىيە ايتلگان. اول موضوعى جھىتىدىن نظام الملكنىڭ «سياستنامە» سى كېيىنر. سياستنامە - غرىبىيە گى توركلار حالى سويلى. قوداتقو بيلك كاشغور و حامى، بېش بالقىدە غى (شرقىدە گى) اويغورلارنىڭ اجتماعى حاللارنى سويلى. لىكن ايكى ارادە زور آيرما بار: سياستنامە فارسيچە يازلغان ھم توركلارنى ايرانلاشدررغە طر و شا، قوداتقو بيلك صاف توركچە يازلغان توركلارنى تورك ايتوب طانى، آلارنىڭ تورك بولوب قالوون تلى. قوداتقو بيلك، اول وقت اويغورلار آراسىندە ھر تورلى ھنر ايلەلرى، طبيبلر، قاضيلر، عالملر، پادشاھلر يىنە نېچك بولورغە، اوزلر يىن نېچك طوتابلور گە يول اوگرەتە، اخلاقى نصيحتلر بىرە. قوداتقو بيلك ۱۰۶۸ يىتىدىن ھم بىر مقدمەدىن عبارت. كىتابدە بارلىغى ۹۲ كىلمە عربى و فارسى سوزلر بار. بىر عالم قوداتقو بيلك حقىندە: «تورك خلقىنىڭ ادبىياتى، اچىندە قوداتقو بيلك كىتابىنىڭ بولوى ايلە مسعودى. «دى (۱).

اصلاۋيانلار - توكيو حكومتى وقتىندە، بىلكە آنىڭ آفتق كونلرىنە طابا، اورالنىڭ آرياغىندە، ايدىل ھم اوزى (دنىپر) نىڭ باشلرىندە غى اورمانلقلر و كشى يورمى تورغان سازلقلرغە، غرب طرفىدىن، تورك مملكتىنىڭ حدودى بولغان و بىصلا بىلغە سىنىڭ آرغى

(۱) قوداتقو بيلك و اويغورلر حقىندە روسچەدە كوب اثرلر بار. اويغورلر حقىندە ۋ. ۋ. رادلوفنىڭ ۱۸۹۳ نچى بىلغى Записки Академіи наукъ نىڭ LXX نچى جلدىنە «Къ вопросу объ Уйгурахъ» دىب يازغان علاوھسى.

یاغندن، بیک زور بولماغان و وحشی حالده ترکک ایته طورغان بر خلق کیلوب اورناشدی .

بو سازلقلر، تون کبی فارانغی اورمانلقلرنک، آچقلرده، صحرالرده ترکک ایتونینگنه یار انا طورغان تورک خلقلری اوچون هیچ بر اهمیتی یوق ایدی . اوشانداق آنده کیلوب اوطورغان، اوستلرینه حیوان تیریلری یابنوب یوری طورغان اول وحشی قوملرنکده آلا اوچون هیچ اهمیتی اولمادی . تورک بیلری، خانلری اول اورمان، سازلقنک، معیشتنک ایک توبه نگی باصقچنده طور اطورغان اول آدملرینی اوزلرینه تابع کشیلر رتندن سانارغده تنزل ایتمه گانلردر . آکلری تجربهلری ایرکن بولغان تورک آغالری، اوزلری اوچون اهمیتی اولماغان بو سازلقلرنک، اول قورفاق و کشیلر ایله فاتشودن قورفا طورغان جان ایهلرن، حتی اول زور تورکلر اوچونده کیله چکده خطرهلی بر خلق ایتوب تربیه ایتوب چغار ایاغن البته برگنه مرتبه اولسون اویلاماغانلردر . اول قوملر حاجت بولغانده آچلرنی، کهلرنی اویوب صالاشلر یاصاغانلر، صالقون اولغانده تیریلر یابنغانلردر . بولار، بیک یوق نرسهلرنی آله ایدب طانوغانلر . آرالرنده نکاح فلان ارلماغان، آتا آنانی بلمه گانلر، آشاو ایچو اشلرنده بیک اعتبارسن بولغانلر . اوز آرالرنده اولترشمک بیک یش بولغان . هیچ بر قانون ونظاملرغه تابع بولمی ترکک ایتکانلر . باشده اوز آرالرنده عمومی وزورراق رئیسلر طانوماغانلر . هر بری اوزینک حیاتن اوزینک قول کوچی ایله تأمین ایتکان . دشمانلر ایله آچق اورنده اوچراشودن

اونىچى عصر نىڭ باشلىرى نىدە عرب سىياھلىرى خىزر و بىلغار توركلرى نى كىلگەن و قىلر نىدە ، ايدىل بويلىرى نىدە غى تورك شىرلىرى نىدە اصلاڭيان سودا گرلىرى نىدە اوچرا دىلر . ١٣ نىچى عصر مىلادىنىڭ اورتالىرى نىدە تابا چىنگىز خاننىڭ عىسكرى اصلاڭىلر (روسلر) نى اوزلىرى نىدە قاراتور غە كىلگەن و قىلر نىدە بولار آراسىندە كوب قالار و نىق كرپوستلر غە اوچرا دىلر .

اصلاڭيانلر نىڭ ايك اولگى كىناز (خان) لرى رورىك اسمىندە بر نورماندىر . بوكمىسە هم آنىڭ ايكى قرداشى اصلاڭيانلر غە ٨٦٢ نىچى مىلادىدە كىلدىلر . بولار نورمانلردىن ڭارياك اسمىندە كى قىبلە گە وروس اسمىندە كى فامىلىە گە منسوب اولدقلىرى اوچون روس دىب يورتوللر ايدى . اصلاڭيان خىلقلرىدە كىنازلىرى نىڭ اسملىرى ايلە روس دىب مىملىكتلرىدە روسيا دىب آتالدى (١) .

اصلاڭيانلر شىمالدىن نورمانلر ، جنوبدىن توركلر گە قاتشوللىرى آرقاسىندە معىشت جىتىدىگىنە توگىل ، معنى و طبعىت جىتىدىدىنە كوب اوز گەردىلر . بولار غە بىك كوب خىزر توركلرى و آلاردىن صوك قىچاق توركلرى آرقىلى بىك كوب اولوش تورك فانى قاتوشدى . خرىستىيان ويا مىجوسى توركلر اصلاڭيانلر ايلە قدا بولشالر ايدى . اونىچى عصر نىڭ باشلىرى نىدە آلار اوزلىرى نىڭ اوريا گە طبعىتلىرى ايلە قوراللانوب چىت قوملر گە هجوم ايتەر گە باشلا دىلر . رورىك نىڭ اوغلى اىگور و قىندە جنوبدە روم (ڭىزانىيە) گە و آندان صوك ايدىل بوىندە غى بىلغار توركلرى نىدە هجوم ايتدىلر (٩١٢ م) .

(١) بو معروف روايتلر . بو حقدە موندىن باشقە تحقىقلردە بار .

بولار چىنگىز عىسكىرى كىلگانگە قىدر اوزلر يىنە بر رىسمى دىنگە ، تلگە ، يازوغە ، عبادتخانىلارغە مالک بولغانلر ايدى .

اصلاۋىيان كىنازلر نىدىن ايك اۋل خرىستىيان دىنى قىبول ايتوچى كىمىسە اىگور اوغلى اسۋىياتىسلافنىڭ ، ۋلادىمىر اسمىندەگى اوغلىدىر .

اول كىيىفدە كىنازلىك ايتدى . كىيىف اصلاۋىيانلرى (روسلرى) تاماماً (دىەرلىك) خرىستىيان ايدىلر . ۋلادىمىرنىڭ آناسى ايليا بىك مىخلص

خرىستىيان خاتون ايدى . اول مەنأ خرىستىيان بولغان ، خرىستىيان تىرىبەسى كورگان ۋلادىمىرگە رسماً خرىستىيان بولورغە قوشا ايدى . ۋلادىمىر

رسماً خرىستىيان بولغاندە اوزىنىڭ بىك كىوب بولغان سويوكلى خاتونلر نىدىن ايرلورغە طوغرى كىلگانگە ، خرىستىيانلىق مىجوسىت

قىدر اولك ايركىلىك بىرمەگانگە كورە اول اوزىن رسماً مىجوس سانى وگناە ظن ايتدىكى خالده آلتون مىوقلى پىلرغە رسماً عبادت قىلووندە

دوام ايتە ايدى . ۋلادىمىر روملر (ۋىزانتيە) ايلە صوغشاچاق اولدى ، غلبە ايتەچك اولسە خرىستىيان دىنىنى قىبول ايتەرگە سوز قويدى .

غلبە ايتدى . مونىڭ اوستىنە روم پادىشاھلرىنىڭ (۱) آننا اسمىندەگى سىكىللىرىنە مىحبت ايتدى ، اوزىنە خاتونلىقغە آلورغە تلەدى . آننا

بن مىجوسىگە بار مىمن ديدى . اوشبو وقت ۋلادىمىر رسماً خرىستىيان دىنىنى قىبول ايتدى (۹۸۸ م) .

ۋلادىمىر اوزىنىڭ وفاتى وقتىدە مىملىكىنى اوغلىلرى آراسىنە بولوب بىردى . اوغلىلرى اوز آرالرىندە اۇغشىدىلر . ايكى عصردىن

آرتق وقت بولار اوز آرالرىندە گل صوغش قىچقرش ايلە عمر

(۱) اول وقت روم (ۋىزانتيە) دە ايكى بر طوغمە قىرداش حاكىملىك ايتەلر ايدى .

كېچىردىلار. چىنگىز عىسكىرى كېلىگان وقتىدە بولار همان شول حاللىرىدە
ايدىلار. چىنگىز عىسكىرىنە بولارنىڭ مەملىكىتىنى قىچاق ئىتمەك بىك زور
مىشقتە تورمادى.

خزرلەر - قىچاقلار: ھونلارنىڭ سوكىندە دوناي ھەم اوزى (۱)
(دنىپر) يىلغەلىرىدىن خزر دىكىزىنىڭ شىمال شىرقىلىرىنە قىچاق سوزلۇب
كىتىگان اوزون قىچاق مەملىكىتى، آوارلەر كېيى جەمئىيەتلەر، قىچاقلارنىڭ
آغىملىرى سىبىلى يىدىنچى عصر مىلادىنىڭ اورتالىرىنە قىچاق سوزىنىڭ
بولغانىدە دوام ايتە. آلتىنچى عصرنىڭ اورتالىرىدە بىوك تورك
(توكيو) ھكىومىتى بويىرگە بوقاخان دىكىگان كىمىسە قومانداسىدە عىسكىر
يەرب قىرىمنى ضبط ايتدەرە، اوزىنىڭ غىربىدە كى قىچاقىدەغى قوتىن
نەغىتا. لىكن قىچاق رەتلى بىر حالگە كىلە آلمى. يىدىنچى عصرنىڭ
اورتالىرىنە تابا - شىرقىدە كى ابلى قاآننىڭ بويىروغى بويىنچە مىدىر -
قوآرات دىكىگان بىوك واوستا خان، اوزىنىڭ سەئى وتدىبىرى آرقاسىدە
قىچاقىدەغى جەمئىيەتلەرنى چوالچىق حاللىرىدىن چىقارا (۶۳۵ م).
شىرقىدە كى توركلەر، خزر دىكىزىنىڭ جىنوبىنە، عربلەر، ايرانلەر
يىرىنە اورناشا تورغان وقتلردە بو توركلەر بىر نىچە ادارەلەرگە
بولنوب، طىنچلانوب او طورغان بولالار.

دوناي بويلىرىدە قالغان بلغارلەر، ماجارلەر اوز باشلىرىنە ادارە
ايتلەر، دنىستر يىلغەسىدىن خزر دىكىزىنىڭ شىرقى شىمالى طرفلىرىنە،
اوزون صحىرالارغە سوزلۇب او طورغان توركلەر خزر (۲)

(۱) اوزى دنىپر يىلغەسىنىڭ بويىروغى اسمىدىر.
(۲) يقىن احتمالغە كورە خزر مىلى اسم توگىلدىر. قىچاق ھكىومىتى
۱۰۵۵ نچى م. يىلغە قىچاق تارىخىدە اوزىنىڭ مىلى اسمى ايلە آتالمى.

وصوگندان قیچاق اسملری ایله حکومت سورهلر ایدی . ایدلنک اورتا آغمنده غی بلغارلر ، تمام معناسی ایله مدنی ترکک گه کریشوب ، قوئلی بر اداره آستنده اوز باشلرینه بر حکومت تشکیل ایتهلر ایدی . شولای ایتوب ۹ - ۱۰ نچی عصرلر تیره سنده بیوک تورک ملتینک قوتی بايقال تیره سندن کوچوب ، ایران یرینه ، شرقی یاور و پاغه ، نان لو (کاشغرغه) غه یعنی عموماً محصولدار هم سودا و تجارتکله اوکای اورنلرغه جیولغان ایدی .

اورال - اوزی قیچاقلری (خزرلر) اوز باشلرینه ترکک ایتله باشلاغاچده شرقی روم یعنی استانبول ایمپراطورلغی ایله دوست اولوب یاشارگه ، ایکی آراده غی الکگی نزاعلرنی طاشلاب ترکک ایتهرگه باشلادیلر . روملر ایله قز آلوب قز ویرشورلر ، روملر صوغش و طارلق کونلرنده هر وقت اوشبو خزر تورکلرندن یاردم آلورلر ایدی . خزرلرنک کوبسی دوستلری اولغان روملرنک خرستیان اولولری سببندن خرستیان دینی قبول ایتدیلر ،

یدنچی عصر میلادی ده دین اسلام عربستانده ظهور ایدب قوتله - نگان وقتده بو قیچاقلر عربلرگه « خزر اسمنده قوئلی حکومت » اولوب معلوم ایدیلر ؛ حضرت عمرنک (رضی الله عنه) خلافتی وقتنده اسلام عسکری شام دیارلرینی ، لبنان و قافقاس طاغلرینی ، هم آذربایجان وارمنستان و لایتلرینی فتح ایدب اوشبو خزر تورکلرینه کیلوب یتدی (۱۶ هجری) .

اسلام عسکری خزرلر ایله کوب یللر صوغشیدیلر ، لکن هیچ بر خیر چقمادی بعض وقت غالب اولسه لرده کوب و قتلر خزرلر غالب اولورلر ایدی . اوشبو خزرلر یرنده صحابه لر

قانى توگلىدى. اهل اسلام، خزرلر ايله ھارون الرشيدنىڭ خليفە اولغانىنە قدر كوب صوغش ايتدىلر، ھارون وقتىدە اوشبو صوغش طوقتالدى (۱۸۳ ھجرى).

ھارون وقتىدە خزرلرنىڭ خاقانلىرى خرىستىيانلىقتىن يھود دىنىنە كوچدى. اسلام عالملىرى اوشبو خزرلر ايله قاتشورلر، اسلام سوداگرلىرى خزرلر ايله سودا و تجارت ايدشورلر ايدى. خزرلرنىڭ بلىنگر، سمندر، بارغش، قتلو، ايتل اسملىرىدە شەرلىرى وار ايدى؛ پادشاھلىرى خاقان، تورەلىرى «بيك» اتالور و دربندنىڭ شىمالىدە سمندر شەرىدە طورور ايدىلر.

اوشبو سمندر شەرىنى (۱۱۹ ھجرى) اسلام عىكرى ھلاك ايتدىكى صوگىندە خزر خاقانى ايتل (ايدل) تاماغىندەغى ايتل (حاجى طرخان (۱)) شەرىنە كوچدى. شەرلىرىدە سودا و تجارت قوۋتلى، حيوانلىرى قويللىرى كوب، اومارطا قورطللىرى باللىرى مول ايدى. آلمان، يوزم باقچەلىرى تربىيە ايدرلر، بەغداي و دوگى ايسگەرلر، ايك كوب آشاغان آشلىرىدە دوگى اولور ايدى. شەرلىردە قش كونلىرىدە گنە طورورلر، جاي كونلىرىنى تورك عادتىچە صحرالىردە كىچرورلر ايدى، نىندىگنە خلىقتىن اولسەدە اولسون قوناق قبول ايدوب حرمت ايدرلر ايدى. خزر توركلرىنىڭ خاقانلىرى ھر نىقدر صوگ كونلىرىگە قدر يھودىلىكدە ثابت اولوب قالدىلر ايسەدە خلىقنىڭ ايك كوبسى مسلمان اولمشلر ايدى. اوشبونىڭ اوچوندە خاقانلىرى مسلمانلر تىلەدگىچە گنە يورور، خاقاننىڭ وزىرلىرى مسلمانلردىن قويلور، خاقان اهل اسلام ايله

(۱) حاجى طرخان اسمى صوگىندىن وىرلىمش؛ استرخان اسمى حاجى طرخاندىن بوزلىمش.

صوغشقانده مسلمانلر قاتوشمازلىرى ايدى. يالغز ايتل شهرنده اون ملك قدر مسلمان اولوب، اوتوز قدر مسجد و كوب مکتب و مدرسه لرى وار ايدى. خزر توركلرى آراسنده دينده كامل ايركنچيلك اولوب هيچ بردين اهلى ايكنچيسى حقينه تجاوز ايتمز ايدى.

خزر مملكتى رسمنجه، مملكت اوچون يدى فاضى اولور؛ اوشبو يدينك ايكيسى مسلماندن، ايكيسى نصارادن، ايكيسى يهوددن اولوب برسى پوت پرست مجوسى خلقلردن اولور ايدى. بر مسئله مشكل لك صورتىنى آلور ايسه، جملهسى قرآن حكيمه رضا اولور ايدىلر.

اصلاؤ يانلرنك كوبسى خزر خاقانى تصرفنده بولنور و بعضلر يده خزرلر تصرفنده بولغان كيف شهرنده طور ورلر، خزر حكومتينه هر اوى باشندن يكل بر مقدار خراج بيررلر ايدى.

خزر خلقلىرى ميلاددن طوقزنجى عصرلرده عرب و روم خلقلرندن آلغان مدنيتلىرى آرقاسنده (۱) راحتلك اچينه چومدىلر، بايلىق و نعمتلرگه غرق اولدىلر. مملكت ادارهسى اشلرنده بتونلهى يومشاقلىق ايدى باشلادىلر (۲). اوشبو وقتلرده اصلاؤ يان خلقلىرى اوستينه شمال طرفندن حاكملر كىلدى، اصلاؤ يانلرنك «اوليگ» اسمنده كنازلىرى كيف خلقىنى خاقانغه قارشو قوطورتوب خزرلر تصرفندن چغاردى. خزر خاقانى بولارغه عسكر ايله كىلدى ايسه ده، اصلاؤ يانلرغه مغلوب اولدى (۸۸۵ ميلاد).

كناز اوليگ وقتنده ۵۰ مك قدر روس عسكرى كيمه لر ايله ؤولغه (ايدل) بويلاب خزر ديكزينه توشدىلر. و خزر خاقانى نك

رخصتى و كيكاشى ايله ديكز اچندن قافقاز طاغلىرى آرتىندە بىر ذعه (۱) ديلم (۲) شىهرلر ينى يغما ايدوب، خراب ايدوب يورديلر و قايتوشلى غارت و يغمالرىندن حاصل اولغان ماللردن خزر خاقانى نه تيوشلى اولوشلرن بىر ورگه طوقتاديلر؛ ايتل مسلمانلرى روسلارنىڭ اشلرىنه آشنا ايديلر؛ ديلم، بىر ذعه مسلمانلرىنىڭ قانلرىنى آلور اوچون روسلار ايله صوغشور غه خزر پادشاهىدىن صوراديلر؛ خاقان رخصت ايتىمەدى. لکن مسلمانلر آگا قارامى اوزلرى (آلار آراسىندە نصارالردە بار ايدى) اون بيش مڭ مقدارىندە اولدقلىرى حالده ۵۰ مڭ قدر اولغان روسلر ايله صوغشور غه كرشيديلر. غلبه خزرلر طرفىندە اولوب روسلارنىڭ بىك آز يىغنه آخىر ساعىتدە قاچوب قوطلدى. اوتوز مڭ روس اولگى سانالدى (۹۱۳م). اوشبو وقتلر خزرلر حكومت اشلرىندە تمام يوشاروب بتدیلر. روسلارنىڭ كنازلرى مسيتسلاۋ زمانىندە خزرلرنىڭ قىرىم طرفلرىندە هم نفوذلىرى بتدى (۱۰۱۹م) (۳).

خزر خلقلىرىنىڭ اوشبو اون بىر نچى عصرده اسلام دىنىنى قبول ايتىمەگانلىرى بىك آز ايدى. پادشاهلىرى هميشه يهودىلگىندە قالوب يهودىلرگه قدر حرمت ايدر ايدى. اوشبو سببىدىن خاقاننىڭ مسلمان بولغان مملكت خلقىندە نفوذى بىك آز ايدى.

عين شول وقتلردە، بلكە شولوق خاقاننىڭ توابعلرىدىن بولغان،

(۱) تاريخ الكامل ابن اثىرنىڭ هم تاريخ طبرى (۲) مروج الذهب مسعودىنىڭ.

(۳) خزرلرنىڭ قىرىمده غى قوتلىرى كىسلوينا قاراب روس توارىخى، خزرلر اون بىر نچى عصرنىڭ باشىدە حكوملىرىنى يوغالتدیلر دىب يا گلش حكىم ايتىلر.

خزر دىگىزىنىڭ شىرق شىمالى ساھللىرىنىە ياقىن بوشلقلردە تر كلك ايتە تورغان قىچاقلار، مملەكت ادارەسىنى اوز قوللىرىنىە آلدىلر . (۱۰۵۵م). بو قىچاقلارغە قاراب البتە مملەكتنىڭ خلقى آلماشىمادى بلكە مملەكتنىڭ اسمى گنە آلماشىندى، خزر اسمى اورنىنىە قىچاق اسمى قالدى (بولار قومانى، پالۋىس دىيدە يورتلەلر .)

مملەكتنىڭ ياگا مديرلىرى فتوحاتقە كرشوب مملەكتنى غرب طرفىنىە سوزدىلر . غربدە گى رومانىا ھم اوزى (دنىپر) نھىرى طرفلرىندە غى اصلاۋىيان وتورك قوملىرى بو ياگا مديرلىرنىڭ غىرتلىرى سوزىگانىگە قدر بولار قول آستىندە طورورغە مجبور اولدىلر . شرفدە گى نفوزلىرى توركىستان اچىنە سوزلوب كىتكان ايدى .

مملەكتلرنىڭ پايتختى ايكى اولوب برسى توركىستاندە ايكىنچىسى قرىمدە ايدى . ھر ايكىسى سوداق اسمىندە ايدى . بولار معىشتلرىنى بىك آزلاب اوز گارتدىلر . اون اوچىنچى عصر دە چىنگىز عسكىرى كىلگانىدە ھمان كۆچمە معىشتىدىن چىغوب بىتمە گانلر ايدى . خزرلر وقتىندە غى كىبى اوك بولارنىڭ سودا وىتجارت اھللىرى خاقانلىرى شھەرلردە طورورلر ايدى . چىت خلقلر ايلە سودالىرى ھمىشە خزرلر وقتىندە غىچە دوام ايتدى . كورشىلرى اولغان روس خلقلىرى ايلە بعض وقت دوستلاشوب بعض وقت دشمانلاشوب طوردىلر . قز آلشوب وىرشوب قىدالقلر ايتدىلر . واوشبو يول ايلە روسلرغە يىنە كوبوك تورك قاآنى بىردىلر .

عموما ھون آوار جمعىتلىرىنى كورسەتە تورغان بو قىچاق توركلرنىڭ تلىرى بىزنىڭ ايدىل بوىى توركلرى ھم قز اقلرنىڭ تلىرىنىە بىك ياقىندىر . حاضر گى مېشارلر بىك آز ايرما ايلە ھمان شول

قېچاق توركلرينىڭ تىللىرى ايله سويلەشەلەر (۱).

قېچاقلارنىڭ تىللىرى، ادبياتلىرىغا ئائىد يازلغان اثرلەر بو كۈنگە قدر صافلانوب كېلگەن. مەنىدە اول وقتدە بىك مەم اورنى توتقان لاتىنلەر طرفىدىن قېچاقلارنىڭ تىللىرىغا لغت كىتابى يازالغان. آلارنىڭ مەقالىلىرى، جەرلىرى، دىئالىرى يازلغان. خىرىستىيان لاتىن مېسسىيانىرلىرى طرفىدىن قېچاق (قومان) تىلىدە يازلغان دىنىي اثرلەر، و عىظىلەر بار (۲). بو كىتابلەر آرقاسىدە خاىرىكى عىلمەر قېچاق (قومان) تىلى خىقىدە بىك مەم نەتىجەلەرگە ايرىشىدىلەر. بو اثرلەر خىقىدە يازغان بىر رسالەسىدە ژ. رادلوڧ: « ايدىل بويى تاتارلىرى اوزلىرىنىڭ موندىن ۵-۶ يوز ايلگەرگى تىللەرن بىك آزغىنە اوزگار تىكلانلەر. بولارنىڭ بابالىرى قېچاقلارنىڭ تىللىرى، بولارنىڭ خاىرىكى تىللەردىن دخى دە مەكىل مەم كىك ايدى » دى (۳).

بو اثرلەر عەمۇمأ توركلرنىڭ ايسكى تىللىرىغا، ادبياتلىرىغا ئائىد اثرلەرنىڭ ايك مەملەرى جەملەسىندىر.

(۱) و (۳) رادلوڧنىڭ « قومان تىلى خىقىدە » دىگان رسالەسى ص ۵۳.
 (۲) قېچاقلاردىن قالغان بو اثرلەر ژ. رادلوڧ طرفىدىن تەڧىلىلى شىرحلىرى ايله، « Записки Академіи наукъ » نىڭ ۱۸۸۷ نچى يىلى ۳۵ نچى جەلدە ۱۳۲ صحىڧەلىك بولوب نىشرايتىلگان. مەم بو اثرلەرنى، Фонетика مەم نحو جەتلەردىن تەڧىش ايتوب وباشقە توركى لەجەلەر ايله چاغشىدروب Оязыкъ Кумановъ по поводу изданія Куманск. словаря اسملى بىر كىتاب يازغان؛ بو مەم شولوق آ كادىمىياناوك مەجموعەسىنىڭ ۱۸۸۴ يىلى ۸۴ نچى جەلدە ۵۳ بىتلىك بولوب نىشرايتىلگان. بو كۈندەگى استانبول توركلەرى غىنە شول قېچاقلارنىڭ خىر دىكزىنىڭ جىنوبىدىن اسلام مەملىكتەرىغا كىتكەنلەردىن كۈبە بىگان خىلقلەردىر. بولارنىڭ تىللىرى غىنە ايسكى قومان (قېچاق) تىلىغا اوخشى.

بلغار توركلارى: (۱) بىزنىڭ بابالارمىز بولغان بلغارلارنىڭ بوايدىل بويىندە نى زماندىن بىرلى تر كلك ايتوب كىلگانلىرى معلوم توگلدىر. آلا ر بىك ايسكى زماندىن بىرلى اوك اورالنىڭ غىرى بىندە گى ايك محصولدار اورىندە، ايدىلنىڭ اورتا آغىمىدە، ايكى يوزلەب زور تارماقلىرىنىڭ بىرىگە جىولغان اورىندە تر كلك ايتوب كىلگانلىرى.

ايدىل، اسقاندىناۋيا يارم آطە سىندە غى، كوزلىرى ايرتە اوك آچىلغان قوملىرگە ياقىن اورىندىن چوب، اوزىنىڭ نىھايە سىز كوب تارماقلىرى بويىندە اوطورغان تورلى تورلى قوملىرىنىڭ محصولاتىن بلغارلارغە آغزوب كىتورگان هم بلغارلارنىڭ توبەن ياغىمىدە، بلغارلارغە زور يول بولوب، ايرانغە، ھىندىستانغە، عربلىر مملەكتىنە تابا صوزلوب كىتكەن، خىزىر دىكىزىنە باروب قويغان. اورال طاغىلاردىن قىمەتلى معدىنلار تويەگان كويىمەلر آق ايدىل ايلە، تورلى قىمەتلى مىخ وتىرىلر تويەگان كويىمەلر قاما ۋىياتىكە يىلغەلر ايلە، قىل و كىنيزە كلر و مال متاع تويەگان كويىمەلر اصل ۋولغە يىلغەسى و غىرىدە گى طارماقلىرى ايلە بلغارلارنىڭ پايتەختلىرى بولغان بلغار شىرىنىڭ سودا اسكلەلرىنە طوفتار، و نرسەلرى بازارلرىنە قويلىور ايدى. ھىر مملەكتە گە يول اولغان قارا دىكىزگە قويا طورغان دون يىلغەسى ايدىلنىڭ كورشىسى ايدى؛ اوشبو يولدىن روم (ۋىزانتىيە) خىلقلرى، خىزىر دىكىزى ايلە ھىندىستانغە كورشى اولغان ايران خىلقلرى

(۱) بو بابدە لىخاچوف نىڭ، ۱۸۷۶ نچى يىل پىتربورغدە جىيىلغان آثار عىتقە جمىئىتى نىڭ بىرىنچى جىلد مجموعەسىندە. Бытовые памятники Великой Булгарии Древние города и другие Булгарские памятники в Казанской губернии С. М. Шпилевский نىڭ. (ص ۱ - ۵۰) ھىم (ص ۱ - ۵۸۵، ۱۸۷۷ نچى يىلغى نىشۇر قىزاندە) و غىرلردىن استفادە ايتىلدى.

بلغارغە كېلورلر و بازارندە هم كروان سرايندە شمال طرفندن كېلىش
 معدن، مېخ و تېرىلرنى آفچەلرى هم اوزلر يىنك اوزلكسىز سعيلىرى
 آرفاسندە طابقان محصولات مدنيەلرى برابر يىنە آالشدرلر ايدى.
 يرلرى و دنيالرينك تربيه سى، دنيانك تورلى طرفندە غى مدنى خىلقلرغە
 قاتشو و اوزلر يىنك زور استعدادلرى آرفاسندە، بىك كوب بولغان
 حاضرگى مدنى قوملر دنياغە كېلمەسدىن ايلگەرى، بلغار توركلرى
 قوتلى تجارتگە، تورلى مملكت خىلقلرى ايله گور كېلوب طوراً
 طورغان كروان سرايلرغە مالك مدنيتلى خلق اولوب دنيادە ياشارلر
 ايدى. هجرت نبي دن ۳۰۰۰ يوزدە عرب سياحلىرى قىطاي اچلرندە
 يورگاندە قىطايلىر «دنيانك ايك زور دورت پادشاهلرندىن برسى بلغار
 خانيدر» دىلر ايدى (۱).

بلغارلر و آلارنك تللىرى، - بلغار ديگان سوز، برگنه تورلى
 تىل و برگنه دىندە بولغان بر جمعيتنك اسمى توگل. بلغار، بلكە،
 ايدلنك اورتا آغمندە، قاما تاماقلرندە غى سودا مر كزى بولغان يرلردە
 تر كلك ايتوچى تورك قوملرى هيئت مجتمعه سينك اسميدر. اول (بورونغى)
 وقتدە بلغار خانلىغى قولى آستندە طوراً طورغان، حاضرگى كوندەگى
 چيرمش، موقشى، موردوئا، ووتاك ديگان كىبى فين خىلقلرينك
 بابالرى هم بزنك حاضرگى قزان خلقى، چواش، ميشر، باشقرد كىبى
 توركى قوملرينك بابالرى همەسیدە بلغار اسمى آستندە يورگانلر.
 اصل بلغار اسمى ايله تەبلەبرەك آتالغان خلق، بزنك و حاضرگى

(۱) Н. Н. Пантусовъ نىڭ - Какъ далека простира-
 лись сведѣнія Арабскихъ географовъ въ глубѣ Сред-
 ней Азии كىتابىدىن.

چواشلرنىڭ بابالرى بولغان توركلردىر. ھىم مملەكتە باش و آنى
ادارە ايتوچى قومدە شول بىزنىڭ و چواشلرنىڭ بابالرى بولغان بلغارلر
بولغانلر .

بابالرمز بلغارلرنىڭ تىللىرى، بىزنىڭ ھازىرقى تىلدىن ايلە چواشلرنىڭ
ھازىرقى سويلەشە تورغان تىللىرىنىڭ ايكى اورتاسىدە راق بولغان .
بىلكە ھازىرقى چواشلر بورونقى بابالرمزنىڭ تىلدىن بىزگە
قاراغاندە دخى يىخشىراق ساقلاغانلردىر . لىكىن اصل بلغار تىلى بولمىدە
يوق . بىزنىڭ خلىق، تىلدىن باشقە مىسلمان توركلر ايلە قاتشوب
اوز گارتىكان كىبى، چواشلردە بورونقى تىلنى باشقە مجوسى قوملرگە
فىنلرگە قاتشوب اوز گارتىكانلر (۱)

ادارە جەتتىدىن اول وقتدەغى بلغار مملەكتى بولمىدەگى گىرمانىيا
غە اوخشاغان بولغان : مملەكتى تورلى طرفلردە تورلى واق خانلر
ادارە ايتىكانلر .

مىذكور واق خانلرنى ھىم، عموماً، مملەكتى اصل بلغار دىب
يورتلە تورغان خلىقلر (يعنى بىزنىڭ بابالرمز) دىن سايلانغان بولمىغ
خان قاراغان . الومغ خان اوزى ايدىلنىڭ سول ياق يارنىدەغى
(ھازىرقى قىزاندىن يوزىكرى چاقىرم توبەن) بلغار شەرىندە تورغان .
بلغارلر دىن اسلامنى قبول ايتىكانگە قىدر . بلغارلرنىڭ دىن
اسلامنى قبول ايتولرىنە قىدر اولغان حاللرى بىك آچىق معلوم تولمىگە .

(۱) بولمىدە 2-го Археологического съезда
въ С. Петербургъ دە لىخاچوفنىڭ « بورونقى بلغار مىنىتىنىڭ
ھىكىلى » اسمىدەگى ائىرىدىن (ص ۳-۴ ھىم) Н. Н. Ашмаринъ نىڭ
Болгары и Чуваши دىگان رسالەسىدىن ومونىڭ كىبى ائىرلر
قارالسون .

عرب عالملىرىنىڭ حكاىە ايتولرى نچە ، بلغارلر دىن اسلامغە كىرگەنگە قىر دىن جەتتىن باشقە تورك قوملىرى ايله بىر حكىمدە بولغانلر . عىموماً تورك خىلقلىرىندە بولغان عرفى قانوللر ، بلغارلردە بىگىرەك قاتى رعاىە ايتولە تورغان بولغان . بلغارلر آراسىندە زىنا ، اوغرىلق ، جنائىت كىبى اشلىر بولماغان . خائىنلرنى اوتىرگانلر . زىنا بولا قالسىە ، اىر هم خاتون نىندىگىنە درجەدەگى كشىلر اولسىدە اولسونلر ، بىر تورلى جزالانورلر اىدى : بو زانىلرنىڭ هر بىرىنىڭدە آياق و قوللرىندىن دورت بىرگە قاغلىغان دورت قاز قىغە باغلىلرلر اىدىدە باشلارندىن آياقلىرىنە قىر كىسوب طورارلر اىدى . و اعضالرىنىڭ هر بىر كىسە كلرىنى آغاچ بوتاقلىرىنە آصارلر اىدى . اوغرىلرىنى اوتورە تورغان بولغانلر . بلغار خاتونلىرى اىرلردىن قانچاسلر ، اىرلر ايله بىرگە صوغە كىرورلر هم ادب دائىرسىندە بولنورلر اىدى .

بلغارلرنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولرى . - . ىدىنچى عصر مىلادىنىڭ باشىدە عربستاندە دىن اسلام ظهور ايتدى ؛ اهل اسلام بىك كىوب بىرلر ، مملكتلر فتح اىدوب اسلام دىناسىنى غربدە اسپانىادىن شرقدە قىطاي بىرلىرىنە قىر كىگەيتدى . علوم و معارف هم تجارت و عمران فوق العادە ترقى ايتدى . دىنانىڭ كىوب طرفلىرىنە عرب سودا و تجارت و علم اهللىرى (بو جملەدىن طبىبلرى) طارالدىلر . آلا بى و مدىنىتىلى بلغار مملكتىنە بىك اىرتە كىلوب يتدىلر .

دىن جەتتىن اسلامغە اىك ياقىن اولغان بلغارلرغە ، دىن اسلام هم اوزلىرى كىبى اوك صاف كوگىلى ، صادق اولغان عربلر بىك اوخشادى . دىن اسلامنى بولاردىن كىوب اوگرەنورگە باشلادىلر (ھىجرتنىڭ اولگى عصرىندە اوق) .

بلغار پادشاهی (خانی) آلماس سلکی اوغلی (۹۲۱ م ۳۰۹ هـ)، بغدادده شول وقت اسلام خلیفه سی اولغان مقتدر باللهغه ایلچیلر یبهروب اوزلرینه دین اسلامنی اوگره تور اوچون علمالر، مسجد و مدرسه لر، عرب اصولنچه بنالر، هم دشماندن صاقلانمق اوچون شهر تیره سینه قلعه لر بنا ایتمک اوچون ماهر اوستالر صورادی و اوزی خلیفه گه اطاعت عرض ایتدی. خلیفه ایلچیلر نی و یومش لر نی ممنونیت ایله قبول ایتدی و بلغارغه یبهرمک اوچون ایلچیلر هیئت ی و اوستالر حاضرله دی. سهسن الراسبی و بدر الحرمی اسمنده ایکی عالمنی بلغارغه یبهرمک کشیلرینه باش ایدوب و احمد بن فضلان اسمنده بر سینی بولارغه کاتب (سیکریتار) ایدوب تعیین ایتدی و اوشبو کاتبگه کورگان و بلگانلرن یازا یوررگه بیوردی.

ایلچیلر هیئت ی (۹۲۱ میلاد ایون ۲۱، ۳۰۹ هـ صفر ۱۱) بغداددن چغوب بخارا، خوارزم طرفندن (فوریدن) بلغارغه سفر ایتدیلر. بریلغه یاقن وقتلر او تکاروب بونلر بلغار یرینه کردیلر. «بلغار» شهرینه یتهرگه بر کون و کیچه لک یول قالمش ایدی؛ بلغار خانی قولنده اولغان دورت پادشاه (کچوک خان لر) و بیوک پادشاهنک اوغللری، قرداشلری ایلچی هیئتینی ایکمک طوز هم طاری ایله استقبال ایتدیلر. بلغار شهرینه اون بیش چافر م قدر یر قالدغی صوگ اولوغ خان آلماس سلکی اوغلی اوزی عسکری ایله استقبال اوچون چقدی. ایلچیلر نی کورگاج آطندن توشوب اوزلر پنک بورونغی عادت ی بوینچه سجده ایتدی. یکنده طولی آلتون کمش آقچه لر وار ایدی بونی چه چدی. ایلچیلر ایله کورشدی. ایلچیلر

بلغارغە (۹۲۲، ماى ۱۱، ۱۲۵۳۱۰ محرم دە) يتدىلر؛ پادشاھ بولارغە مخصص قىبە و كىزاوى قوردردى. ايلچىلر ۱۵ نچى محرم گە قدر اوشبو كىزاويلردە فالدىلر. ۱۶ محرم پنجشنبه كون خان حضرتىنىڭ اطراف، ولايت وشەرلردە گى كچوك خانلىرى تمام كىلوب يتدىلر.

اوشبو كون بلغار خلقىنىڭ ايك زور وايك مقدس بايراملرى وبلغار خانىنىڭ ايك مقدس ايك عزيز طويى باشلاندى؛ خان ايلچىلرنى اوزىنىڭ مخصص سراينه آلدى، ضيافت باشلاندى. ايلچىلر، مقتدر بالله خليفهنىڭ يەرگان ھدىلر ينى حاضرلەب و خليفهنىڭ خانغە يەرگان بولەك آطينى خاص ايەرى ايلە ايەرلەب خان حضرتلر ينىە تقديم ايتدىلر. خاننىڭ اوستينه بولەك كيومنى و چالمانى و خاتونينه خلعت كيوردىلر. احمد بن فضلان خليفهنىڭ ھم وزيرلر ينىڭ مکتوبلر ينى چقاردى اوزون مکتوبلر ايدى؛ خان حضرتلرى آغر گە و دەلى ايسەدە آياق اوزرە باصوب طكلادى. خاننىڭ وزير و خانلرى ايلچىلر اوستينه آلتونلر چەچدىلر. پادشاھنىڭ خاتونى ايلچىلر، علمالر حضورندە اولور و ضيافت ايدر ايدى.

ايلچىلر حضورندە خان حضرتلرى اوزىنىڭ مجوسىلەك دە قوشلغان اسمن بغداد خليفهسىنىڭ اسمى اولغان جعفر گە، آتاسىنىڭ اسمىنى عبدالله غە ايلەندردى. و خطبەلردە «اللهم اصلح عبدك جعفر ابن عبدالله امير بلغار مولى امير المؤمنین» ديه ذكر ايدلور اولدى. يعنى: بيوك ايلچى ھيئتى حضورندە زور بىرام ايدب بلغارلر و خانلرى رسمى صورتدە مسلمان اولدىلر. (۱۲۵۳۱۰ محرم، ۹۲۲ م ۱۵ ماى).

بلغارلر نىڭ مدنى معيشتلرى -، باشقە مدنى قوملردە گى كبك اوك بلغارلر نىڭدە مدنى معيشتلرى، مدنىتلىرى، ايگن چەچو، تورلى ھنر اشلر ينىڭ، سودا و تجارتنىڭ بيك قوتلى بولووندىن، آرالرنىدە عالم

لارنىڭ، علم يورتلىرىنىڭ كۆب بولۇۋىدىن، بىك باي تۈركلەك ايتو لرى، شەرلەرنىدە آغاچ و طاشلاردىن بنا ايتلىگان زور و ماتور يورتلىر، مسجدلر، مدرسەلر، مغازەلر، كروانسرايلرنىڭ كۆب بولۇۋىدىن . . . . . عبار تدر .

آلارنىڭ اول عالى مدنيتلرن اثبات ايتوچى و بزگە كورسەتوچى شاهدلر: اول بورونغى بابالارمىزنىڭ بزگە قالدراغان، مەنگولك طاش عمارتلىرى و آلارنىڭ بو كوندە ير آستىدىن چغا طورغان تورلى قوراللرى، زىننلرى، قىچلر، سونىگولر، ير آستىدىن سو يوروتە تورغان (ۋاداپراۋود) طر و بالرى، آلتون كمش ايلرلىرى، طاشلار و تيمرلردىن ياسالغان تورلى رسم و صورتلر، اوستلرىنە تورلى حكمتلى سوزلر يازلغان آقچەلرى، اوزلرىنىڭ بلغار تلىدە هم عرب تلىرىدە بىك اوستا ايتوب كۆب حكمتلى سوزلر ايله يازلغان قبر طاشلىرى و بولارغە اوخشاشلى هر تورلى مدنيت و عمران اثرلىرى، و تورلى مملەكت محرر و مؤرخلرىنىڭ مىثلاً عرب و ايران تارىخ و جغرافيا علمالرىنىڭ آلار حقىدە يازغان كۆب اثرلىرى . بلغارلر قاشىندە اىگن چە چو بىك مقدس بر اش ايتوب سانالغان . آلار ايدل بوين اىگن خزىنەسى صورتىنە كىترگانلر . شىمالدەغى فىنلر اوزلرىنىڭ بلغارغە كىتوردكلرى قىمتلى تىرىلرى اورالدەغى باشقردلر فىنلر آلتون و كمشلىرى برابرىنە بلغارلردىن اىگن آلورلر ايدى . بلغارلرنىڭ كورشىلرى آچلىقدە قالغان و قىلردە بلغارلر آلارغە آشلق بىروب ھلا كىدىن آلوب قالورلر ايدى . بلغارلر آراسىدە صناعت فوق العادە ترقى ايتىكان بولغان . بز طوقوغانلر، پوصتاو صوقغانلر، صابون و شەم قويفغانلر، تىرى واعلى كونلر اشلەگانلر، صاورلر يىخشى سىختيانلر ياساغانلر،

تورلى صوغش اسبابلىرى قوراللىر حاضرله گانلر . اول ايسكى وقتلرده، حاضرگى ياۋروپاي روسى ديدكمز يرلرده گى بارلق صناعت، هنر، علم، تجارت همهسى بلغارلر قولنده غنه بولغان . بلغارلر آراسنده آلتون كمش ايله بيزه نمك، آلتون استعمال ايتمك بىك كوب بولغانى اوچون بلغار شهرىنى كورشى ملتلىرى « آلتون شهر » يا كه « آلتون تخت » ديب يورته تورغان بولغانلر .

بلغارلر سودا و تجارتده بىك يوغارى اورنلرنى اشغال ايتدىلر جنوب خلقلىرى ايله شمال خلقلىرى آراسنده تجارت بلغارلر قولنده غنه اوتته ايدى . حاضرگى شؤيتسيا طرفلرندن كيله تورغان ماللر بلغار آشا هندگه، ايرانغه، اسلام مملكتينه اوتته لر ايدى . عرب آقچهلىرى بلغار آشا باروب فىن و زارمانلر آراسنده استعمال اولونالر ايدى . فىن ميخلىرى بغداد مغاز يىلر نده ساتلا، روم (ۋيزانتيه) ماللىرى بلغار آشا قطا يغه اوزا ايدى . بلغار شهر نده روملر نك اوزلر ينه باشقه سودا يورتلىرى (۱) بار ايدى . بخارا و خوارزم، خراسان طرفلىرى ايله بلغارلر آراسنده اوزلر كسز سودا كاروانلىرى يوروب طورور ايدى (۲) .

بلغارلر ده معارف - . بلغارلر نك عربلر گه فاتشدفلىرى، دين اسلامغه كردكلىرى صوگنده علمده معارفده نق ترقى ايتوللىرى معلومدر . مسلمان بولدقلىرى صوگنده باشقه تورك قوملىرى كىبى، استعمال ايتهر گه او كايلى هم دىنى يازو بولدقلىرى اوچون عرب يازو وىنى قبول ايتدىلر . بلغارلر ده عربچه كوفى هم نسخ خطلىرى استعمال ايتلگان . عربلر دن ايلگه رى بلغارلر اوزلر ينه باشقه يازوغه مالك بولغانلر مى ، عمومى تورك قوملر ينك يازولر ينى

(۱) روسچه كتابلرده Гричская палата ديه مشهوردر .

(۲) مروج الذهب، ابن الاثير تارىخى چيتنده جزء ۲ صحيفه ۱۱ .

استعمال ايتكانلر مى بو كونگه قدر معلوم بولمادى. احتمال كنه
آلار نك عربلر گه قدر يازولرى بولغاندر؛ بلغارلرنك تارىخلرينه
عائد بيك قيمتلى اثرلر بيره تورغان «پير» ئىلى همان بو حقه بر
جوماردلق ايتمه دى (۱).

بلغارلرنك حقيقى ترقيلرى، شرق تور كلرندن طنچلانولرى،
عربلر ايله قاتشوب دين اسلامغه كروولرندن صوكت بولغانلغى
معلومدر. احتمال كنه آلار عربلر گه قدر بيك اوستا سودا گرلر گنه
بولغانلردر. دين اسلامغه كرگانگه قدر اوز باشلرينه تمام مى
حالده ترقى ايتەر گه اولگورمه گانلردر.

بلغارلر عربلر ايله بيك نق قاتشديلر. بيك باى و طبيعت جهتندى
ماتور اولغان بو مملكتكه، اسسى صحرالر اچنده طوراً طورغان
عربلر و آلار نك عالملى سودا فلان فايغوسندن باشقه اوق بيك
كوب بولوب كيله طورغان بولغانلر. بلغارلرده يورتلر بنا ايتوچى
(آرخيتيكتور) لر هم كييم تگوچيلر كى بعض صناعت اهللىرى
بغداد عربلىرى بولغان (۲)، آلارنى علمگه، معارفكه اوپره توچى
خلفه لر عربلر بولغانلر. اوشبو سببىدن بابالرمز بلغار توركلرى
آراسنده عرب تلىنى يخشى بلوچى كشىلر كوب بولغان. عرب
مدنىتى، علومى ايله آشنا بولوب، عرب تلنده كتابلر يازوچى عالملىر

(۱) بلغار يرلرندىن، بو كونگه قدر حقيقتلىرى معلوم بولماغان،

بعض يازوغه اوخشاشلى اثرلر طابلمان: نورلى صاونلر چنباقلرغه يازلمان
بو اثرلرنك يازومى توگلمى ايدكى همان معلوم توگل. بو حقه -

Труды IV Археологического Съезда въ Казани 1877 г.

نگ ۱ نچى جلدنده. А. Лихачевъ. نگ. О загадочныхъ сосудахъ

изъ Волж. Булгаріи. دیگان اثرى قارالسون.

(۲) مسلمان بولغاچ مسلمان كيملرى تكدرر گه عرب تگوچيلرى

حاجت بولغان.

بلغارلارده كوب بولغان. آندى عالمردن بعض برلورى اوشبولردر:
 خواجه احمد برغرى، شېخ برهان الدين ابراهيم بن خضر البلغارى
 (بر كتابى ۷۵۱ ده يازوب تمام ايتكان)، صدر بن علاء الدين
 البلغارى (۱)، محدثلردن ابوالعلاء حامد بن ادريس البلغارى القاضى
 (۵۰۰ هـ)، تاج الدين ابراهيم بن محمد البلغارى (۷ يوز آخرنده)،
 خواجه حسن بن عمر البلغارى (قبرى بخاراده)، برهان الدين ابراهيم
 بن يوسف البلغارى (۲)، مختار بن محمود القزبى (۶۸۸ هـ)، احمد
 بن محمود الجندى (۷۵۱ هـ) (۳)، باشقرد ناصر الدين (۷۵۲ هـ)،
 علم الدين سنجر الباشقردى (۶۸۹ هـ) (۴). وغيرلر . . . . . بولار
 محدث يا كه فقيهلر جمله سندن صانالغانلر.

بلغارلر اوز آنا تللرينه، مليللرينه دقت ايتوده جنوبده گى
 توركلردن آلغه اوز غانلر. آلارنك آراسنده تور كچه شعرلر
 سويلى طورغان قوتلى شاعرلر بولغانى معلوم توگل، لکن آنا
 تللرينه دقت ايتكانلرى معلوم. بلغارلرنك تللرينه عائد اثرلر بو
 كونده بيك آز، كاغد اوستلرنده بتونلهى يوق. بو حقه غى بارلق
 اثرلر قبر طاشلرنده غى يازولردن عبارتدر. بلغار علماسى آراسندن
 يعقوب بن نعمان اسمنده بر مؤرخ (۵۷۹ هـ) معلومدر. آنك بلغار
 تارىخنه عائد يازغان اثرى بولغان. ابو عبدالله الغرناطى هم ابو

-
- (۱) بو كشى بر كتابى ۷۶۶ هـ ده يازوب تمام ايتكان. بو كشىنگ
 قران اويازنده قرتمن يا كه قرىمن ديگان اوللرغه منسوب بولووى
 احتمال (مرجانى ص ۸۲، جلد ۱)
 (۲) مونك تصنيفلرندن بعضلرن ليخاچوف ذكر ايتته.
 (۳) استفاد الاخبار جلد ۱، ص ۷۸ - ۹۳.
 (۴) اد أفندى تارىخى جلد ۱، ص ۳۲۷ - ۳۲۸

و برنجى خار جى دشمانلىرى (۱) صورتىن آلدیلر .

اصلاۋيانلر آچلق ومحتاجلقغه توشدىلر ايسه بلغارلر طاماقلرن
طويدرورلر ايدى (۲). هيچ برتورلى صنعتدن فلاندىن خبرلرى
اولماغان اصلاۋيانلرغه صنائع اسلاميهنى هم اوزلرينك مصنوعاتلرن
ايرشدر وب طورورلر ايدى (۳). لکن اصلاۋيانلر اوشبو نعمتلرنى
تقدير ايدىچك و طاتولق ايله اوشبو بايلق و صنائعدن استفادى ايدىچك
اورنده كفران ايتەرلر، هيچ برگوزەللك، نفيس نرسەلر توسيىنى
كورمەگان اصلاۋيانلر «بلغارلردن مال آلوب قايتامز» ديه ايللرندن
جيولشوب چغوب بلغارلرغه كيتەرلر، كچوك اول وشەرلر ينى
يغما ايتەرلر، بيوك شەرلر ينى اوتقە طوتارلر ايدى. اصلاۋيانلرنك
اوشبو اشلرينە بلغارلر بعض وقت جواب ويررلر، قووب يەرورلر
و كوب وقتدە تيك قالورلر ايدى. اوشبو حالده اصلاۋيانلرنك سودا
وتجارت اهلى بلغار شەرلرينە كيلوب سودا ايتسەلر، بلغارلر
بولارغه ينە دوستلارچه معاملە ايتەرلر ايدى.

روسلارنك اوچنچى كنازلرى ايسگور روريك اوغلى بلغارغه
ايكى مرتبە هجوم ايتدى (۹۱۲ھم ۹۲۹)، صوگفيسندە كچوك اوللرني
يغما ايدوب بلغارنك اوزيني ياندردى. (آلماس خان وقتلرى اولور).
مؤمن خان وقتندە ينە روسلار بلغارغه هجوم ايتدىلر (۹۶۹).
كناز ۋلاديمر مانوماخ قپچاق توركلرى ايله اتفاق ايدوب بلغارلرغه
جوم ايتدى، غالب اولوب صلح ايدشوب قايتوب كيتدى (۹۸۰).

(۱) م. پينيگين نك «اوتسكاندە هم حاضر گى كوندە قران» ديگان كتابى ص ۱۰

(۲) ۱۰۲۳ نچى مده سوزدال كنازلگندە قاتى آچلق بولدى، بلغار خانى

سوزدال كناز ينە بوشلاى ۳۰ كيمە آشلق ييەردى. مونك كىي حاللر كوب
بولدى. (۳) كارامزين.

موندان صوڭ روسلارنىڭ بلغار لىر ايله اوشبو يىلردە صوغشولرى
معلوماتى: ۹۸۵، ۹۹۴، ۹۹۷، ۱۱۲۰، ۱۱۵۴، ۱۱۶۴، ۱۱۷۱،
۱۱۷۲ (۲)، ۱۱۸۴، ۱۱۸۶، ۱۲۱۸ (۳).

بونىڭ اوستىنە دخى ايدىل ۋولغە بويىندە روس راز بويىنىكلرى
ياتوب بلغار آوللىرىنە ھجوم ايدىرلىر، ماللىرىن يىغما ايدىرلىر، ايدىل
ايله بلغارغە توشوب كىلە تورغان تجارت كويمەلرن باصارلىر ايدى.
اوشبولارغە قارشى ۱۰۸۷ نچى يىل بلغار لىر روسلارنىڭ مورم شھىرىن
باروب آلدىلر، ۱۱۰۷ نچى يىلدە سوز دال قالاسىن چولغاب آلدىلر.
بلغار خانلىغى اون اوچىنچى عصر ميلادىنىڭ اورتاسىنە يتەر
آلدىدىن اوزىنىڭ استىقلالىن يوغالتدى. چىنگىز خاننىڭ عسكىرى بلغارغە
كىلدى. موندىن صوڭ بلغار خانى الھام خان بىوك تورك حكومتىنىڭ
بروالىيى، بلغار شھىرى ومملىكتى اول بىوك حكەمتنىڭ بر ولايتى
اولوب قالدى (۱۳۳۷ م، ۶۵۳ ھ).

بلغار اوزىنىڭ بايلىغى، خلقىنىڭ يىخشى طبيعتى، جوماردلىغى، خاتون
قىزلىرىنىڭ ماتورلىغى ايله بىك كوب عرب و ايران شاعىرلىرى طرفىدىن

(۱) روس كىنازى آندىرى باغولىوبسكى اوشبو صوغشده بلغارلىرغە
غلبە ايتدى. اوشبوڭا يادكار ايدىب روسلر انچى آوغوستنى بىرام ايتەلر.
(۲) اوشبوسفرلىرىدە بلغارلىر روسلارنى اوقا صووى بويىنە قىدر قوغدىلر.
(۳) كىناز گيورگى كوب عسكىر ايله بلغارلىرىنىڭ ايشلى (ياكە آشىل)
اسمىدە شھرىنە كىلدى. شھىر ايمەن آغاچىدىن قىلغە ايله اوراتلمش ايدى.
شھىرگە اوط صالدىلر؛ جىل كون ايدى شھىر آز وقت اچىدە كوب
آدملىر وماللىرى ايله بىلدى. روسلارنىڭ اوزلىرىنەدە كل دن باشقە نرسە
قىلمادى. مال آلمىق نىتى ايله شھىرگە كىرگان روس عسكىرىدە ياندى.
بلغارلىر روسلارغە ھجوم ايتدىلر، روسلار قاچدىلر.

ماقتالغان وقتده (۱)، تورک شاعرلری طرفندن ده اوزینک ملی مهابتی، شرافتی ایله ماقتالغان؛ بر تورک شاعری ایتکان :

شهر بلغاره کوکل شوپله اولبدر مشتاق
 همه بلغار کورینور کوزمزه یقین یراق
 شهر بلغاره کوکل قیلما برابر اصلا
 مصر و شام و یمنی شهر خراسان عراق
 مکه طوافینه دیزر هر سنه حجج نظام
 مکه بلغاری هر آن طواف ایلمک ایدرمراق .
 خضر اول وجهله سرکشته اولوب بلغاره
 طشی ظلمت ایچی نور آب حیاتی براق
 دیمه بلغار که اوسر خدا در الحق
 نور تجلی ده یصابمیدر طوق اوزره طاق (۲).

قارا خطایلر . میلادنک ۱۲ نچی عصر باشلرنده تورکستانده یه لوتاشی اسمنده بر قهرمان ظهور ایتوب آلتای طاغلی تیره سنده گی تورکلرنی تمام بر نقطه غه جیدی هم قارا خطایلر دیب یورتله تورغان دولتی تاسیس ایتدی . شرق طرفنده غی قارا خطای تورکلرینه منسوب اولغان بو تورک عالم وادیب بر ذات ایدی . اول تورکستانغه کیلگانگه قدر چین (قطای) مملکتی اداره سی باشنده طوردی .

اصل تورکستانده غی تورکلر اسلام مملکتلرینه عسکر بولوب کیتکان وقتلرده (۹ نچی عصر میلادی) حاضرگی

(۱) عرب و ایران شاعرلرینک شعرلرندن بعضلری استفاد الاخبار جلد ۱، ص ۸، ۱۱، ۸۷؛ مراد افندی تاریخی جلد ۱، ص ۳۱۵، ۳۳۱.. ۳۳۲ ده درج ایتلگانلر.

(۲) بو شعر مراد افندیده جلد ۱، ص ۳۱۵ .

مانجور يادە عموماً تاتار اسملىرى ايله آتالا تورغان توركلر قوتلەنەلر ايدى. بو توركلر (تاتارلر) نىڭ اچىدىن مشهورلرى توپا، قوموق، نيوچى، خطاي (Кидани) اسمندە گىلرى ايدى. بولارنىڭ توبلەبرەك جيولغان اورنلرى «لياؤ» كولى تىرەسى بولغانغە كورە لياؤ تاتارلرى دىدە آتالار، بولار بىك ايسكى زماندىن بىرلى قىتاىغە تورلى وقتدە تورلى اسمدە ھجوم ايتدىلر. قىتايلرغە ايمپىراتورلق ايتدىلر. بو كوندە گى قىتاى ايمپىراتورى وادارە كشىلرى يە شول مانجور تاتارلرىدۇر.

بولارنىڭ اچىدىن ۹ نچى عصردە قوت جىغانلرى، خطاي اسمندە گىلرى ايدى. بولارنىڭ يەلو (Ълю) اسملى فامىلىدەن بولغان خانلرى ۹۰۵ نچى مىلادىدىن باشلاپ شىمالى قىتاى مەملىكىتىنى اوز قوللرىدە توتدىلر. پىكىن آلارنىڭ پايتختى ايدى. بو قىتايلر يارم كوچمە يارم مدنىيەتتە تر كلك ايتدىلر، اىگن اىكدىلر. اون بىر نچى عصر مىلادىنىڭ اورتالرىدە آلار مەملىكىتىنى آلتاي تاغلرى يە قدر كىگەيتدىلر. شىرقى تور كىستاننى آلدىلر. بولارنىڭ اوز تىللىرى يە مخصوص قىتاى يازوويىنە اوخشاشلى يازولرى بار ايدى.

اون بىر نچى عصرنىڭ آخىرىدە غى يەلو (خان) مەملىكىتىدە مەكتىبلر آچوب، تورلى علمى مەكتىبلر يازارغە بىوردى. اون اىككىنچى عصرنىڭ اوڭىدە گى خان، يانسى، وقتىدە بو توركلر تامام مەناسى ايله مدنىيەت بولغانلر ايدى. بو خاننىڭ يەلو-تاشى اسمندە گى، سوڭىدىن تور كىستاندە مەملىكتە توزوگان وزىرى، پىكىندە «لىن يا» اسمندە زور آقادەمىيانى تاسىس ايتدى. تاشى زور بىر سىياسى، زور بىر عالم ايدى يەنى بىر قولى يە قىلم اىككىنچى قولى يە قىلچ توتقان دانلردىن ايدى.

آلاردن حكومتىنى قايتارماق اوچون سزدن ياردم صورارغە كىلدىم. آتامز اولغان قاآننى ياقلاياچاغىزغە، مملكتنى هلاكتدن قوتقاروغە طرشاچاغىزغە شېهه ايتىمىم.»

تاشى نىك سوزىنى آغالر ايشتىدىلر؛ اول عسكر جىدى، لىكن جىولغان عسكر بر مملكت خلقى ايله صوغشورلق قدر بر افتدارغە مالك اولماغانغە مىدر، اول قىطايغە سفرىنى كىچكردى. تورك ملتىنى چىلاب ترگز و اوچون اول دخى زور راق كوچلر كىرەك ايكانچىلىكنى ملاحظه ايتدى. يىنە غرب طرفىنە راق كىتدى هم توركستانغە (مركزگە) كىلوب «قره خطاي» (۱) اسمى ايله آتالغان بر خانلق تاسىس ايتدى. بىك تاراو بولغان تورك خلقلرنده بر نقطه غە بر قوت تىرەسىنە جىولوب زور بر شوكت حاصل ايتە آلاچاقلرىنى تاشى آگلى ايتدى. مملكتنى كىگە يتو، تورك قوملىرىنى جىوب شرق و غربده گى باشسزلىقنىك اوچىنە چغو اشىن اوزندن صوگىلرغە قالدرب وفات ايتدى (۱۱۳۵ م).

اوغلى كور خان فرغانه، ماوراالنهرنى آلدى. كاشغر (اويغور)، ايدى قوت (اىلىك خان) لرىنى اوزىنە بوى صوندىردى. سلجوق سلطانى سىنجرنى ماوراالنهرده غلبه ايتوب قاچردى (۱۱۴۱ م). كور خاندن صوك تاشى نىك بالالارندن آنىك سىاستىنى اشلى آلورلق كشىلر و جودگە كىلمەدى. بلكە تاشى باشلاغان اول اش، آنىك نىسلندن بولماغان چىنگىز خانغە نصىب بولدى.

(۱) قره خطاي، تورك تلىنده بهادر، صوغشچى خطاي دىگان سوز.

قره بهادر معناسنده.

سېلىنىغ يىلغەسى آراسىندە تر كلك ايتىمكىدە بولغان ماغوللار . بولارنىڭ آراسىندە ايك مەملەرى ماغوللار ايله قرايت ، نايمان ، قارلوق توركلرى ايدى .

قطاى مەلىكىتى ، قطاى توركلرى كېلەۋەسدىن ايلگەرى گنە بولغان اختلال سېبىندىن شىمالى و جنوبى اسمى ايله ايكى قىسىمگە بولنگان ايدى (۹۰۸ نچى يىل مىلادى) . صارى صو يىلغەسىنىڭ جنوبىدە بولغان قىسىمى سونىغ اسمىدە مىلى قطاى ايمپىراتور لىغى ، شىمال قىسىمى اول قطاى توركلرى ، صوگىندىن نىوچى (جورجن) لار ادارە ايتە ايدىلار . قطاى توركلرى مەدىنىتدە علمدە يوغارى اورنغە مەندىلار ، لىكن اوزلرىنىڭ توركللارنى مەلىتلەرنى ھېچ اوتتەمەدىلار . بولارنىڭ يەلوتاشلىرى تەمام مىلى ھكىم و آ كادىمىك ، مىلى سىياسى (دىپلومات) ايدى . اوشبونىڭ اوچون قطاى ھەدوینە ياقىن بولغان تورك جەمەتلىرى خوش كوكل ايله بولارغە اطاعت ايتەلر ايدى . تەختنى غەصب ايتىكان ، ھەرمەتلى قاآن تەن - سونى اسىر ايتىكان نىوچىلار اوزلرىنى ايسون غورون (آلتون اوردان) اسمى ايله آتىلر ايدى . توركلار ، ماغوللار بولارنى خائىن مەلت ، جانى ايدىلەر ايدى . آلاىغە اطاعت ايتەرگە خورلانلار ، نىوچىلارنى (تەمام يەلوتاشى اوگرەتەكانچە) اوزلرىنىڭ ايك بىر نچى دىشمانلارنى دىب بىلەر ايدى . نىوچىلارنىڭ قىبى بولغان سونىغ ايمپىراتور لىغىنىڭ مەقسودىدە شول ايدى . اول ماغولستاندە ، توركلار آراسىندە پىكىن ھەكومەتىنە دىشمان ، اوزىنە دوست بولغان ھەكومەتنىڭ ، قونلى جەمەتلەرنىڭ بولۇون تىلى ايدى . اول ماغوللارنىڭ ، تورك جەمەتلەرنىڭ باشلىقلارنىڭ مەتبەرىلەرنىڭ لىغە آفچەلەر آلتونلار صرف ايتودىدە طورمادى . شىمالى قطاى « آسىن غورون » اوچون بو ماغول و تورك قىبىلەلەرنىڭ

بر ير گه جيولووى يا که اتفاق ايله طورولرى فورقنچلى ايدى .
شونك اوچونده اول آلارنك آراسينه نزاع صالحوب بر برسى ايله
دشمانلاشدروب طورورغه طرشا ايدى . شول وقت ماغول
قبيله لر ينك باشلى بولغان يسوكاى بهادر ايله كرايتلرنك باشلى
طوغرول خان نيوچيلرنك بوسياستينه آشنا ايدىلر . اوز آرا اتفاق
ايتشديلر ، قان يالاشوب فرداش بولشديلر .

يسوكاى تورك - ماغوللرنى برله شدررگه تلى ايدى . اول ۱۱۶۲ نچى
میلادیده ، اوزينه فوشو فصدى ايله شرفده گى كورشيلرى تاتار
قبيله لر ينه هجوم ايتدى ؛ تیموچين هم كوربوکو ديگان خانلرن
طوتساق (اسير) ايتدى . آنك شوكت ايله آنون يلغەسى بوينده
دیلیکون بولدا فغه (۱) قايتووینه خاتونى اولون اكه دن بر اوغل
دنياغه كیلگان ايدى . (كيله چكده چنگز بولاچق) بو بالاسينى
اول ، سير بولغان خاننك اسمى ايله تیموچين (۲) فوشدى . ماغول
- توركلرنى بر ير گه جيوغه اوزينك اقتدارى ، عمرى وفا ايمه سه ،
احتمالکه ، بو بالاسينك وقتنده بر اش بولوون اول اويلاغاندر ؛
اول آنى يخشى تربيه ايتەرگه طرشدى . آزلاب آزلاب قبيله لر نى
بر ير گه جيوغه دوام ايتدى .

(۱) آنون يلغەسى بو كونده ده آنون ОНОНЬ ديب ، ديلیکون بولداق
ينه شولوق اسم ايله يورتلەر . بو اورون اكه آرالدن يدى چاقرم
يوغارى آنون بوينده ، هم كاچويف ديگان پوستدن ۳ چاقرم اورنده در .
شولای ايتوب چنگزنگ قاي اورنده طوغانى بيك آچق بيلگىلى . Генри
Говартъ ص ۳

(۲) تیموچين ايسكى تورك تلنده چن تيمر ، قاتى تيمر معناسنده .
Генри Говартъ دن .

چىڭز آلدندىن. عموما توركلر - چىڭز ظهور
 ايتكانچى توركلر هر طرفدە اوزلرىنىڭ باش باشتاقلقدىن
 طويغانلقلرن، برايلي قاآنغە احتياجلرن تمام آڭلاغانلر ايدى (۱).
 توركلرنىڭ غربدە گى بلغارلرى، جنوبدە گى سلجوق، خوار-
 زمشاهلرى (احتمالگە) اوزلرىنىڭ مستقل بولوب قالولرن تلىلر ايدى،
 (احتمالگە) قاآنغە محتاجسنمىلر ايدى. مركززدە گى جمعيتلردە،
 اويغورلردە، شرفدە گى تاتارلردە دىن آيرمالرىنە نىڭگە قارامى احتياجنى
 آڭلاديلر. يەلو تاشى نىڭ، قارت تورك حكىمى نىڭ، ايمىل يلغەسى
 بويندە سويلەگان سوزلرىنە توركلرنىڭ مسلمانلرىدە، بودديلرىدە
 ھمەسبىدە چن كوڭل ايلە باش ايدىلر (۲). ايلي قاغان بولاچق كشى
 اوچون هر جەت اوڭايلانغان ايدى. اول ظهور ايتكانچى
 ھندستانلرغە، عجمستانلرغە توركلرنىڭ طولوب طورووى، آنىڭ بتون
 آسيانى قايلاب آلووى اوچون زور حاضرلك ايدى (۳).

(۱) و (۲) و (۳) لئون قاهون، ص ۳۰ - ۳۲. تورک وتاتار تارىخى

III

چىنگىز خان - بىوك تورك حكومىتى

(ايلى قاآنلىق تىختى ماغوللار قوللىنىدۇ)

تىمۇچىن نىڭ ياش ۋاقتى - آناسى اولون اكه - تىمۇچىن آقرا نىلاب قىبىلەلرنى اوزىنە جىدى - جاموقا چىن - طوغرول خان - فطايلىر ايله مناسىتى - توركىستاننى آلدى - فطايىنى فتح ايتدى - اسلام مەملىكتىرىنە كىلدى - عىسكىرى تىرتىپىنى - اوزىنىڭ شىخسىتى - مەملىكتىنى ادارەسى - سوڭىندان اوغلى اوڭداى - كويوك - مىنگو - بتون آسىيانى ادارە ايتو - قوبىلاى - مەملىكتىڭ طارالووى - ماغوللارنىڭ تورك تىلى ۋادىياتىنە تاثيرى.

تىمۇچىن نىڭ ياش ۋاقتى - آناسى اولون اكه - چىنگىز خان بولاچاق، تىمۇچىن نىڭ آناسى يسوگاي بهادر، تىمۇچىندىن باشقا يەنە دورت كىچىكنە اوغل قالدروب ۋفات ايتدى (۱۱۷۵ م). بو ۋار ئلارنىڭ ايكى الوغسى بولغان تىمۇچىن آناسى اولگاندى ۱۳ كىنە ياشىدى. يسوگاي نىڭ قوتى آرقاسىدىن جىولغان ماغول و تاتار - تورك قىبىلەلرىنىڭ باشلىقلىرى اوزلىرىنىڭ رىيسلىرىنىڭ جىنازە سىمىنە كىلگانلار ايدى. خانلىرىنى كومىگاچىدە، شول اوزىدىن اوق كىچىكنە خانغا آند ايتىمىە چىكىرىنى، اوز باشلىرىنىه قالاچاقلىرىنى اعلان ايتدىلر. تايدوشت قىبىلەسىنىڭ باشلىقى تورقوتاي نىڭ ايتىدىشىدىن بىرسى تىمۇچىنگە: «قاي ۋقتدە بىك تىرەن قوبولردە قورىلر، بىك فانى تاشلردە قاي ۋقت يارلار. ايندى بىز سىگانى اوچون مويون ايبوب تورورمز؟» دىدى.

تيموچين نىڭ آناسى اولون اۇكە اوشبو خالدن بىك اثرلەندى .
يسوگاينىڭ ھىم تيموچين نىڭ اصل قىبىلەسى بولغان بورچگىن قىبىلەسىدىن
عسكەر جىدىدە، قولىنە يسوگاينىڭ «طو» يىنى آلوب آتقە منوب ،
باش تارتقان قىبىلەرگە فارشى صوغشقا كىتدى . اول ھىمان يوقتاو (ماتم)
كىيىمىدە ايدى . اولون اۇكە نىڭ بوشىدىن بعض بر قىبىلە باشلىقلىرى اثرلەندىلەر ،
فايتوب تيموچينگە ھىم اولون اۇكە گە يىمىن ايتدىلەر . لىكن تايدوشىدىگان
كېى بعض قىبىلەر فايتومادىلەر . قوت كوبەيتو اوچون باشقا قىبىلەلەرنى
قوتورتىدىلەر .

تيموچينگە ، آتاسىنىڭ شوكتىنى فايتاروب آلور اوچون ،
كوب مشقتلەر ، محنتلەر چىگارگە توغرى كىلدى . اول آزلاب
آزلاب توركلەر وماغوللارنىڭ تورلى قىبىلەلەرنىڭ گى آق سويەك (دۋوران) -
لر يىنى اوزىنە جىدى . آلا تيموچيندە فوق العادە بر افتدار
بارلىغىنى كوروب آنى يوغارى كوتەررگە طرشدىلەر . معتبر تورلەر
تيموچين تىرەسىنە جىولغاچ ، ايندى آنىڭ توقتاوسىز غلبە ايتوب
توراچاغىدە كشىلەر شىبھە ايتى باشلادىلەر .

ئىلكدە تيموچين ايلە برگە اويناب برگە اوسكان ھىم آنىڭ ايلە
اوزلىرى آراسىدە آيرما تابا آلماي طورغان خان زادەلەر آراسىدە
تيموچين نى بىك نىق كونلەگان كشىدە بار ايدى . اولدە جويرات
(جاجرات) قىبىلەسىنىڭ باشلىغى اولغان جاموفە چچن (۱) اولدى . جاموفە

(۱) چچن حاضرده باشقردلردە سىسن . قزاقلردە شىشنى دىب بورتولە
اول تمام تورك خلقىنىڭ طبيعتىنە مطابق بولغان اسم . اول ، عقللى ، سوزدە
اشدە اوتىكن غيار معنالرىنى جىيا . آنىڭ تمام معناسىنى آڭلاتقان مرادى
باشقا نىللردە بولماسە عجب توگىل .

تيموچين نىڭ نسل قرداشى ايدى، مونىڭ يانينە ھم قان قرداشى ايدى؛ قان يالاشقان مەنگولك دوست بولوشقانلار ايدى. لىكن جاموقانىڭ چىكىدىن آشقان كونيچىلگىنە، آندا ايچمك مانع اولمادى، اول نيچكىدە تيموچيندىن باش تارتورغە بريول طابا آلدى غنە تورا ايدى، اولدە طابلىدى.

تيموچين حمايەسى آستىدە غى جىلاير قىبلەسىدىن جوجى دىگان كشى، جاموقانىڭ تاغوشار اسمندە گى قرداشىن اوتردى. جاموقا چىن اوشبونى سبب ايتوب (۱) تيموچيندىن مەنگوگە آيرلدى و عمرلك دشمان اولدى. تيموچين نىڭ دشمانى اولغان تایدوشىت (تايچوت) قىبلەسى ايلە اتفاق ايتدى. عمر بويىنچە تيموچينگە كىرى كىلورگە، آنى آلغە چغارماسقە اجتهاد ايتەرگە بولدىلر. تيموچين نىڭ ياردمچىلرى اورلوقلرى (۲) بىلر، تورەلر، آق سويە كلر ايدى؛ جاموقا اوزىنىڭ تىرەسىنە قارا خلق (دىماقراتىيا) نى جىدى. تيموچين تىرەسىنە جىولغان تورەلر تمام فوت طابىسەلر، قارا خلقغە كون كورسەتمىە چكلرن جاموقا سويىلەب خلقغە تاثير ايتدى (۳)؛ اوزاق زمان دوام ايتە

(۱) Генри Говартъ نىڭ «چىنگىز خان» اسمى ايلە يازغان اثرى.

(۲) اورلق (Орлукъ) لىر تيموچين نىڭ ياردمچى تورەلرى، قوماندانلرىدەر. بولار باشدە طوغز ايدىلر؛ حاسار، بىلگوتەى، چادشېكىن، اوتسوگىن، صوبوتاي بولار جملەسىدىنلر. صوگىدىن بو اورلقلر اچندە مسلمان اورلقلردە بولا؛ جعفر و حسن اسمندە گىلر كىبى.

(۳) В. Бартольдъ نىڭ З. В. О. И. Р. А. О. مجموعەسىنىڭ

۱۰ نچى جلدندە Образованіе имперіи Чингисъ Хана دىگان

اثرى ص ۱۱۱-۱۲.

طورغان صوغشلىرىنى كرىشىدى. اوزىنىڭ قان قىرادشىنىڭ اوزىنى
دشمان بولۇۋى تىمۇچىنگە بىك آغر طويلىدى.

تىمۇچىن قىبىلەلر ايله بىك قىون صوغشىدى. نىھایت تايىدوشىت
(تايچوت) ايله بولغان زور صوغشىدە تىمۇچىن تورقوتاي قولىنى اسىر
توشىدى، وتورقوتاي قولىدىن بىك تىز يوغالىدى. اول اوزىنى قوراي آلۇب،
صو تويىنى توشىكان ايدى، قوشىدىن طن آلۇب توردى.
دشمانلرى ازلەب يورگاندى بو قىرمان اوزىنىڭ زور اوستالىغى،
عقلى آرقاسىدە قوتولدى.

تايىدوشىت تورەلرندىن بىرى تىمۇچىنگە يالغان اطاعت عرض
ايتىدى. بو تايىدوشىت بىلرى تىمۇچىننى بتوررگە تىللىر ايدى؛ تورە
اوزى تىمۇچىن آلدىندە گىناھلى صاناب عفو اوتىدى. زور مجلس
ياساب شوندى تىمۇچىننى قوناغىغا چاقىردى. اول تىرمەنىڭ اچىنى
تىرەن چوقۇر فازىقان ايدىدە كىز ايله يابوب قويغان ايدى؛
تىمۇچىن شوندى توشەچك ايدىدە اوتىرلەچك ايدى. تىمۇچىن
مجلسكە باردى لىكىن آلدىنمادى؛ احتىياط ايتىدى، اور لوقلىرى
ايله برگە بو بلادىن ينى بىك چاق قوتولدى.

تىمۇچىن نىچىككە اوزىنىڭ تىرە يىغىندە غىرىمتىھى دشمانلر،
كۆرە آلدى طورغان كىشىلر بارلىغى بىك نىق بلىدى. لىكىن بولار
آنكى ھىتىنى ضرر ايتىمەدىلر، قونغورات، آرىلوت دىگان كىي
زور جمىتىلر تىمۇچىن قولىنى كرىدىلر. بعض قىبىلەلر تىمۇچىننى
تانوغاچ اوزلىرى كىلۇب اطاعت ايتە باشلادىلر.

تېمۇچىن ايندى ۲۵ ياشلار يېنىتتى. اول بو ياشىنىه يتكانچى بىك زور محنتلار، كوب قيونلقلر كوردى. اول دنيانك آچىسندە طاتلىسندە طاتودى. آنك اوشبو حالى آكا دىنيا ايله نىچك معاملە ايتەرگە او يردى. اول بو حاللرى آرقاسندە اوزىنك فوق العادە بهادرلىق واققدارندە تىمۇن ايتدى، نقلاندى. اول ايندى بعض بر غلبه لار ايله آلداناچق، بعض بر يىكلولر ايله گنە اميدسز لىنەچك كىشى توكل ايدى.

تېمۇچىن قاغان بولدى - غلبه لار. تېمۇچىنگە ۲۷ ياش بولغان ايدى؛ آراتلر آكا كىرولىن يالانندە قاغانلىق عرض ايتدىلر، تېمۇچىن قبول ايتدى (۱۱۸۹). قاغانغىنە توكل، ايلي قاغان، بلكە چىنگىز بولاچاغىنە اشانغان تېمۇچىن، تايدوشت (تايچوت)، جويرات قىبله لرىنك، اول حالده دوام ايتولرىنە نهايت بيروورگە تله دى. زور قوت ايله بو قوملرگە صوغش ايتوب اونون يلغەسىنك غربندەگى اينغودا يلغەسىنك بالجونو بوداك دىگان ايرماغندە تايدوشتلرنى تارمار ايتدى، تېمۇچىن نك اول كونگە قدر ايك زور غلبه سى شول بولدى. تايدوشتلر ايله برگە بولغان جاموفا چىن قاچوب كىتەرگە مجبور بولدى.

بىك، توزم صبرلى تېمۇچىن ۱۱۸۹ دن ۱۱۹۳ گە قدر يا قورال قوتى يا كە صلح ايله يا كە قذالق يوللرى ايله بايقالنك هر ايكى جانبندە اوطورغان تورك، ماغول قىبله لرىنى اوزىنك قولىنە كرتدى، قوتىنى نغتىدى. آكا تاغن اوزىنك ايلكىگى دشمانلرى بولغان مر كىت (تونغوص) لر ايله اوزاق صوغشورغە

توغرى كېلدى. آلاز اوزلرينىڭ تيرەلر يەنە تايدوشتلارنىڭ ھەم
آلاردىن باشقا بەزى قىبىلەلرنىڭ تېمۇچىن گە بىك قارشى قالدۇقلىرى
جىغانلار ئايدى.

تېمۇچىن ئايلە طوغرىول خان ھەم نىوچىلەر - يسوكاى،
اولەر آلدندىن اوزىنىڭ ياش كەنە بالالارنىڭ كېلە چىگن تامين ايتو قايغوسى
ئايلە، اوزىنىڭ قان قىرداشى طوغرىول خاندىن، اوزى اولگاننىڭ سوڭىدە
بالالارنى قاراۋون اوتىگان ئايدى. تېمۇچىن ئايدى قاغان بولدى، آنىڭ
شول كۈنىنە كېلۈپ ئتۈيەنە قىر طوغرىول اوزىنىڭ وظيفەسىن اوتەپ
ھەر وقت تېمۇچىن گە ياردەم ايتشوب كېلدى. تورک - ماغول قىبىلەلرىنى
جىوب ايلى قاغان بولورغە اول اوزى طرشمادى، (احتمالكە)
آگا اوزىدە زور استعداد طابمادى. بواشنى اول استعدادى بىك
مكىل بولوب كورالگان تېمۇچىنگە طابشردى. تېمۇچىننىڭ
كۈتەرلۈيەنە ياردەم ئايدى.

تېمۇچىننىڭ قوتى آرتىق، ماغول - تورك جمعيتلىرى بتونسى ئايلە آنىڭ
قولىنە جىولمىق، اوچون نىوچىلردىن، آلارنىڭ ماغول ھەم تورك جمعيتلىرى
آراسىنە سالوب طوراً طورغان قوتقىلردىن امين بولمىق حاجت
ئايدى. نىوچىلەرگە باروب بەرلۈرلك قوت ئلى ھەمان تېمۇچىنلەر قولىنە
جىولماغان ئايدى. طوغرىول خانىدە، عقللى تېمۇچىندە مونىڭ اوچون
نىوچىلەر ئايلە، كوچ و قوتنى تمام جىغانغە قىر، دوست بولشوب
طورورغە كىرەك ايسكانن بلەر ئايدى.

عين شونى كۈتۈبكنە طورغان وقتدە (۱۱۹۴م) موچىن سولتو
اسمىدە بر تاتار قوماندانى نىوچىلەر خىلافيەتتە چىغارغان ئايدى. طوغرىول

ايله تيموچين تيز وقت اچنده بو قوماندانغه قارشى چغوب
 عسكرىنى تاراتدىلر. آيسين غورون (آلتون اوردان) حكومتى مونك
 اوچون طوغرول ايله تيموچيننى اوزىنىڭ ايك ياقين قرداشلىرى
 ايتوب سانادى. ايمپىراتور چانغ (۱) (نيوچى) طوغرول غه وانغ
 (كارول)، (۲) آنك قرداشى ياش تيموچين گه داي مينگ يعنى (حكيم)
 عنوانلىرىنى بىردى.

شولاي ايتوب تيموچين اوزى اوچون اوگائىسز بولغان چورچى
 يعنى نيوچى (آيسين غورون) (۳) حكومتىدندە امين بولدى. تيموچين
 قبىلەلرنى هم تورلى واق خانلىقلارنى قىلچ قوتى ايله آلورغە توگل، بلكە صلح
 قوتى ايله جيارغە طرشا ايدى. لکن دشمانلر، جامو قالر هم تورلى
 جمعيتلرنىڭ قىلچى بولوچىلىقلرى آنى قىلچقە يابشورغە مجبور
 ايتە ايدى.

اول حاضر ايندى بوتيره نك ايك قوتلى خانلىقلرى ايله تىك بولدى،
 لکن همه قوتلى خانلردن اوستون بولغانى يوق. آرغون يلغەسى
 بوينده غى كىلى توركلرى ايله صوغشىدى؛ صوغش موفقىتلى چقمادى.
 صوغش ميداننده آنك آرقاسينه قادلغان اون ايكى اوقنك تاثيرى

---

(۱) بونيوچىلر قىلچ ايمپىراتورى بولغاچ تمام قىلچانلر ايندى.
 چانغ قىلچانچەدر.

(۲) موندن صوگ طوغرول خان وانغ خان ياكە توركچەگە
 ايله ندرلوب اوگ خان دىب يورتله.

(۳) نيوچىلرى نيوچى دىب آتاوچىلر قىلچانلر ايندى. توركلر آلارنى
 چورچى ياكە چورچى دىب آتيلر نيوچىلردە اوزلىرىنى آيسين يعنى آلتون
 دىب يورتە ايدىلر.

آستىندە ھوشسىز بولوب آتدىن يىغلىدى. صوبوتاي كىبى اورلو قلىرىنىڭ
غىرتى ايله سلامت فوتولدى.

جاموفا چچن اوزىنىڭ بار فوتى ايله تىموچىنگە آياق چالورغە
طرشونىدە دوام ايتە: ئلى مرکيت، ئلى نايمان، بوربان كىبى خىلقلرنى
فوتورتوب تىموچىنگە قارشى صوغشدر، جاموقانىڭ فوتورتووى
آرقاسىندە صوغشقا كىرىشكان تورلى قىبىلەر تىموچىن قولىنە كىروب
آنڭ فوتىن آرتدرا بارالدى.

آلتاي تىرەسىندە كى بوربان، فونغورات، قاتا كىن، سلجوق
دىگان اسمە كى زور جمعىتلر جاموقانى يەنى خىلق اوچون
طرشوجى (دىماقرات) نى اوزلرىنە گورخان اعلان ايتدىلر.
تىموچىن ايله صوغش باشلادىلر. تىموچىن غلبە ايتدى، جاموفا يەنە
قاچدى. بو قىبىلەلر يەنە تىموچىن نكى بولدىلر.

تىموچىن ايله طوغرول خان آراسىندە غى واقە _
۱۲۰۲ نچى يىلدە تىموچىن خىلافىنە قىام ايتكان بعض قىبىلەلر ايله
صوغشكان وقتدە، تىموچىن ايله طوغرول (ۋانغ يا كە اولڭ خان)
اوزلرىنىڭ آراسىندە غى اتفاقنى، فان فرداشلىكى اوستىنە دخى نسل
فرداشلىكى قوشوب نغفورغە بولدىلر: تىموچىن نڭ زور اوغلى
جوجى اولڭ خاننىڭ قىزى جاور بىكەنى آلورغە: تىموچىن نڭ قىزى
كودشىن بىكە، اولڭ خان اوغلى سىنگون نڭ اوغلى قوش بو كوگە
بارورغە بولدى. لىكن اوشبو اش ايله ايكى آراغە شىطان كىردى:
جاموفا چچن، اولڭ خان اوغلى سىنگون غە: «تىموچىن سىزنىڭ
ايله اشنى اوزەرگە، سىزنى بتوروب ايكى مەلىكتنى بر ايتەرگە تلى.
بو حق دە نايمانلر ايله كىكاشە» دىە يالغان خىبر ايرشدردى. سىنگون

مۇنى چىنلابراق قاراغان وقتىدە بۇ باش آڭا ۋاقىدەدە شۇلای كىي كورندى. آتاسى اوڭ (طوغرول) خانغا اول مۇنى سويلەدى. اول بىك آچولاندى. لىكن «آندا» يەنى آند ايجشكانمىز بىت دىب قويدى. سىنگون نىڭ بولاي قالدراسى كىلەدى.

تىمۇچىن اشنى تدارك ايتەرگە، حقيقتى آڭلاتورغە موفوق اولمادى. عاقبت اش صوغشقه باروب ترەلدى. «قولون» كولىنە ياقن «قولون بىرگات» دىگان اورندە ايكى عسكر يولقدىلر. تىمۇچىن عسكرى غلبە ايتە ايدى. سىنگون مجروح توشدى. طوغرول (اوڭ) خان بو حالنى كورگاج «آندا» نى اوزدى، بار قوتىنى جىدەدە تىمۇچىن نىڭ هم آنىڭ طوغمەسى جوجى حاسسارنىڭ ايلينە هجوم ايتوب كردى هم حاسسارنىڭ عائلەسىن اسير آلدى. تىمۇچىن بىك طار حالگە كىلدى. اشنىڭ ايك نچكە اورنندن توتوب آلغان قارت طوغرولنىڭ آلدندە مغلوب بولوب بوشلق و صحرالرغە قاچوب كىتەرگە مجبور بولدى. بو حرمتلى تارتنىڭ اشندن كوب ماغوللر اثرلەنگانلردر، كە كوب عسكر تىمۇچىندىن آيرلدىلر. آنىڭ قارا كونينە قدر گنە دوست بولوب يورگان كشىلرى كىتدىلر. تىمۇچىن يانندە نى بارى بىك آز عسكرى ايلە آندىن مەنگو آيرلمى طورغان صادق دوستلرى غنە قالدى. بولار «بالجوت» دىب آتالار. بولار چىنگىز اوچون پىغمبرمىز محمد عليه السلامنىڭ اصحابى اچندە گنى «عشرة مبشرة» منزلندە ايدىلر (۱).

بوقزاقلىقدە تىمۇچىن بر آز يورگاننىڭ صوگندە، «قارا» كولىنىڭ

(۱) Фонъ Гаммеръ سوزى Генри Говартъ واسطەسى

جنوب شرفىسى طرفينه كىتىدى . آندە فونقورانلار طرفىدىن قوۋلدى .
 نھايت اول زمان توركلر قاشىندە مقدس صانالغان «دالاي نور» كولى يانينە
 باردى؛ آندە وانغغە زار يلق ايتوب خط يازدى . آنك بو خطى
 غايت شاعرانە يازلغان ، اول آندە اوزىنىڭ كورگان قيونلقلرن
 تصوير ايتكان ، طوغرول ايله اوزى هم آتاسى يسوكاى
 آرانندەغى مناسبتلرنى ، آرالرىنە شيطان كروب اشنىڭ بو حالگە
 كىلويىنى بىك اوزون ايتوب يازغان ، طوغرولدن عفو ايتوون
 هم سىنگون ايله آرانندە صلح سويلەشلون صورانغان ايدى .
 اوڭ (طوغرول) خان صلح و عفو ايتشورگە مېل ايتكان ايدى ،
 اوغلى سىنگون طكلامادى ، حتى تيموچىنىنى تمام بىرو كىرەك
 اىكانن سويلەدى . تيموچىن ، اش موندى بولغاچ ، اىكنچى تورلى
 اشكە ، سياستكە يابشىدى :

اول اوزىنىڭ يانندە بولغان انىسى حاسسار اسمندىن اوڭ خانغە
 خط يازدى . آندە حاسسار بولوب اوڭ خاندن عائلەسىنىڭ
 قايتار لون سورى . آند ايتە : «مىن حاسسار حاضر توبە ايتدم ،
 الوغ بابام مىن سىندىن عفو اوتنەم ، سىڭا اطاعت ايتەم . مىن حاضر آغانى
 بلمىمن ؛ آنك قايا كىتكاندىن ، ايسەنلك ياكە وفاتىدىن خبرم يوق
 سىن مىنى اوزگە قبول ايتسەك ايدى ، بالا چاغالرمنى بىرسەك ايدى ...» .
 اوڭ خان حاسسار اسمندىن بولغان بو اوتىچنى قبول
 ايتە . تيموچىننىڭ يوغالغانلغىن اويلاپ اوزىنە مطيع ودوست اولغان
 حاسسارنىڭ كىلون امىنلك ايله كوتە . امىنلك بولغانى اوچون
 يانندە عسكرى بىك آز بولا . عىن شول وقتدە اورغا يلغەسى بويىنە ،
 طوغرولنىڭ طورغان يىرىنە حاسسار بولوب تيموچىن كىلوب

چغا . آنڭ اول وقت بارلىق ايەرچنلرى ۴۶۰۰ قدر جان ايدى .
 اوڭ خانغە كىلوب ھجوم ايتدى . طوغرول ايله سينگون فاجوب
 كىتەرگە مجبەر اولدىلر ، طوغرول اوزىنىڭ اوغلىن اوشبو اشلر
 اوچون قاتى شلتەلەدى .

اوسسون صوى بويىندە طوغرول خان بر نايمان تورەسى
 طرفىدىن طوتلوب اوتىردى . تىموچىن اوزىنىڭ قارت باباسى (۱) ،
 اوزىنىڭ ھم آتاسىنىڭ قان قارداشى بولغان حرمتلى قارتنىڭ
 اوتىرلوون ايشتكاج بىك قاتى قايغردى ھم اختيارىدىن چغوب جىلادى .
 مەركىزدە گى توركلر تىموچىن قولىنە كىرەلر . جاموقا .
 قرايتلر ، خانلرى اولگاج تىموچىنگە ھىچ بىر سوز دەشمى
 بوى صوندىلر . شولاي ايتوب ماغوللارنىڭ ايكى زور جمعىتى بر
 ىرگە جىولدى .

جاموقا چچىننىڭ دوستى اولغان نايمان خانى تاى يان ، تىموچىننىڭ
 قوتى آرتوينا كونچىلەب جاموقا ايله برگەلشوب غوغا باشلادى .
 نايمانلر آلتى شەر ھم آلطاي نىڭ ايكى كوب اولوشن ملكىلر ايدى .
 تىموچىندىن يكلوب قاچقان عىسكر باشلىقلىرى نايماندا اورن طابالر
 ايدى . مەركىتلرنىڭ باشلىقى توقتابوكودە موزىدە كىلگان ايدى . تاى يان
 تىموچىن ايله صوغشىندە يىگىلدى . صوغشىدە آلغان آغر جراحىتىدىن
 وفات ايتدى . اورىنە وارث بولوب قالغان اوغلى گوشلك ھم
 توقتا قاچدىلر . بىك اخلاص ايله اوزلرنىڭ اولملىرىنى ازلى تورغان
 نايمانلر نا كوكون طاوولرىندە اولملىرىن تابدىلر .

(۱) تىموچىن طوغرول خاننىڭ بالاسىنىڭ قىزىنە اويلەنگان ايدى .
 يعنى اوڭ خاننىڭ كىھوى ايدى .

بوصوغشنىڭ ايك زور غنىمى تاى يان نىڭ كاتىبى بولغان تاتاتونغو اسمندە گى اويغور بولدى. تيموچين آنىڭ قولندە اويغور يازووينى اويغورچە اثرلرنى كوردى. تيموچين اوزىنىڭ ماغوللغن اويغورلغە (مدنى توركلىكگە) الماشدرورغە تلەدى ھم كوب مانغول يىگىتلر يە ھم اوزىنىڭ بالالار يە اويغورچە غە ھم آنىڭ يازووينە، عرف و عادتلر يە اوگرە نورگە قوشدى.

اورتا آزىادە اول وقت ايك متمدن بولغان اويغورلرنىڭ مدنىتى اوشبو كوندن باشلاب ماغوللر يا كە ايكىنچى تعبير ايلە ايتكاندە عموماً مركزى توركلر آراسينە انقلاب طارالا باشلادى. تيموچين اوشبو كوندن اعتبارا اويغور تلى و يازووينى اوزىنە رسىمى تلى و يازو ايتوب قبول ايتدى ھم ھر تورلى مأمورلرن يا اويغورلردن يا كە اويغورچە يازا بلىگان توركلردن قويدى. قوتلى نايمانلرنىڭ جىكلىگانن كورگاچ دوربان، قاتا كين، سلجوق دىگان كىي جمعيتلر اوز باشلر يە اطاعت ايتدىلر.

اوشبو واقعه لردن صوڭ تيموچين اوچون يە بر مهم فتح بولدى، اولدە آنىڭ جاموقا چچن دن قوتلوويدر. جاموقا تيموچين نىڭ صوڭغى موفقيتلرن كورگاچ آنىڭ يولىنە آرقلى توشوب بر اش چغارا المايا چاغىنى آڭلادى. عاقبت اوزى، اختيارى ايلە، تيموچين حضور يە كىلدى. تيموچين اوزىنىڭ «آندا» يعنى قان قارداشىنى علوجناب ايلە قبول ايتدى. اختيارى ايلە كىلگان قرداشىنى عفو ايتدى. بو ايكى آندا بر برسىنى تمام طانوشوب، اوز حاللرن سويلەشدىلر: نىچە اورندە جاموقا غە تيموچين نى اوترور اوچون اوڭايلى و قتلر طوغرى كىلگان. لىكن اول آندا سىنە قول صوز ماغان، يا كە ايكىنچى

كشىلر اوتورورگە تلەگانلردە اول قزغانوب اوترتمەگان. تيموچين ضررينە نيندى سياستلر طوتقان. بولارنك همه سنده جاموفا چچن تيموچينگە سويلەدى. اوز اخيارى ايله كيلوب طابشرلغان فرداشيني تيموچين عفو ايتدى هم موندن صوك الكگيلرنى اونتاجاغن سويلەدى؛ لکن جاموفا موني قبول ايتمەدى، بلکہ اوترلون طلب ايتدى. اوترلمى قالو ناموسى آنك او چون او گایسز بولاچاغن سويلەدى. تيموچين آنداسينك طلبيني يرينه يتكوردى هم جنازه سيني بيك مهابت ايله كومدردى (۱۲۰۴).

تيموچين قاآن چنگز خان بولدى - ايندى تيموچين اوصال هم طنچسز بولغان تورلى جمعيتلرنى قولينه آلوب بتوردى. ايرتيش يلغە سندن خينغان طاغلرينە قدر اورنلرنى اول ايندى کوچلى پادشاه بولوب اداره ايتە. توركلر ايندى آنى «ايلي خان» بولاچق ديب توگل، بلکہ بولغان كشى ايدوب طانيلر ايدى.

۱۲۰۶ نچى يل اول، آنون يلغە سپنك باشلرينە ياقن اورنده قورلتاي جیدی. بوقورلتاي غە ۴۶ تورک و ماغول قبيله ارينك همه اولوغ و معتبر كشىلرى، چچنلرى جيولغان ايدى. آلاربوبيك زور جيولشده، تيموچيننى بيك شوكتلى صورتده ايلي قاآن ايتوب كوته ردیلر. تيموچين بيك ايسكى بولغان «ايلي قاغان» اسمى اورنینه اوزينه «چنگز» (جىگوچى و هر وقت غالب كيلوچى) اسمىنى آلدی. اوزينك بتون توركلرگە قاآن بولغانن كورگاچ چنگز پايتختنى ده آنون بويلرندن، ماغولستاندن بايقالغە يعنى توركلرنك مركزينه ياقن بولغان بورونغى اورنغە، قارا فورم شهرينه كوچردى.

ايندى توركلر اوزلرينىڭ كوبرى بىرلى از لەگان شرعى ايلي قاغانلرن كوردىلر؛ تورك جمعيتلرنىڭدىن اول كونىگە قدر اطاعت عرض ايتىمە گانلرى، اوز اختيارلرى ايله كيلوب قا آنغە عهد ايتدىلر. بيش بالق اويغورلر ينىڭ ايدى قوتى «بار جوقا»، قارلوقلر خانى آرسلان خان، آمالق خانى آزار اوزلرى كيلوب عرض اطاعت ايتدىلر و چىنگىزدىن اوزلرىنى خدمتىگە قبول ايتوون اوتىدىلر.

چىنگىزنىڭ عسكەر تىرتىبى. - توركلردە، آلارنىڭ طوغمەلرى اولغان ماغوللردە بىك اوستا مەرگەنلر هم آت اوستىدە بىك اوستا يورۇچى خىلقلر ايدى. آلار كىچىككەنەن اوقچىلىقغە اويرونلر، آت اوستىدە اوسەلر ايدى. چىنگىزنىڭ عسكەرى ايللى كشىلىك واق صىغلردن توزولە. هر بر صىف بيش صىفە بولسە، هر بر صىفە اون كشى بولا ايدى. هر صىفنىڭ آلدەغى ايكى صىفى (رەتى) تمام قوراللى، آرتدەغى اوچ صىفى اورتا درجەدە قوراللانغان بولا ايدى. آلدەغى صىغلرنىڭ هر برسى باشىدىن آياقغە قدر تىمر كىوملر كىونىگانلر؛ بو تىمر كىوملر قالقوتوب، قاتى ايتوب هر اعضاغە موافق، ايولورگە او كايلى ايتوب اشلەنگان بولغانلر. قوراللىرى اوق، جىه، سونىگى، قىچىچ هم سونىگى باشىنە ياصالغان قورۇق دىن عبارت بولا ايدى. بو قورۇق ايله آلار دشمانلرىنى، موينلرنىڭ ئلە كدرەلردە آت اوستىدىن يغالر ايدى. بو آلدەغىلرنىڭ آتلىرى هم تىمر كىوم كىونىگان بولا ايدى.

صوگىنى اوچ صىفنىڭ قوراللىرى همان آلدەغىلرنى كىبى، تىك بولارنىڭ اوستىلرنىڭ كىوملرى يا بالاوز ايله فاتىرلغان كون يا كە چىلتەرلەب اشلەنگان تىمر كىوم (درع) بولا ايدى. يعنى آلدەغىلرنى كىبى

قاپاروب طورى. بولار آتلرنىڭ ايك شەب وايك يىكللرىنە منەلەر، لىكن
آتلىرى كىومسىز بولا.

ايلى كشىلك صىنفلر بيش يوز كشىلك اور تاچە صىنفلر، بيش
يوز كشىلك صىنفلر بيش مك كشىلك زور صىنفلر تشكىل ايتەلەر.
عسكىر باشلقلىرى اونباشى، يوز باشى، مك باشى لرغە بولنەلەر. عمومأ
عسكىر آتلىلرغە بولا. اوستلرنىدە كى تىمىر كىوملر واسبابلر بىك يىكل
اشلەنگان بولالار. باشلقلىرىنىڭ قومانداسى وقتىدە آتلىرى ايله
فوق العادە تىز ايله نەلەر. عسكىرنىڭ آرتىدىن حاضرلك ايتوب آت
كتولرى يورتەلەر، برسى اولسە ايكىنچىسىنە منەلەر، آزق بىتسە
آت آزق بولا. آرقلانغان، آرغان آتلرنى كىرى قايتارالار.
عسكىرلرنىڭ آشى تورغان نرسەلرى كىبىرلىگان ايت هم فورى
(صىر) كىبى يىكل گنە نرسەلر بولور ايدى. عسكىرلر عمومأ صوغش
اوپون بىك اوڭاى فاعدەلرنى بلەلەر. عسكىر آراسىدە شەرلرنىڭ
قلەلرن واتور اوچون و باشقە حاللر اوچون مەندىسلر يورتەلر
ايدى. مەندىسلر تاشلر هم قلە (كرىپوستلر) اچىنە اوتلى فىلتەلر آتو،
قلەلر واتو اوچون ياصالغان ماشىنالىرنى ادارە ايتەلر هم قلە (اور) لرنىڭ
وشەرلرنىڭ قابقالرى بولار ادارەسىدە و اتلالر ايدى.

شمالى قىتاينى يعنى نىوچىلرنى آلو - ايندى چىنگىز
اوزىدە چورچىلر (نىوچىلر) گە جىكلەمەسلىك اقتدار بار لغىنە نق
اشاندى. توركلر، ماغوللردە ايلى خانلرنىڭ نىوچىلرنى قىتاى تىختىدىن
نى وقت توشورون كوتوب طورغانلردىر. لىكن چىنگىز اوزىنىڭ
هم آتاسىنىڭ، طوغرولنىڭ، تاشىنىڭ و عموم ماغول - تورك خلقىنىڭ
مطلوبى بولغان بو اشكە بر اوڭاىلى فرصت كىلوب چىغانچى
قول صوزمادى. اول فرصتدە اوزاق اوتى كىلوب چىدى:

آتسىن گورون (نيوچى) ايمپىراتورى چانغ (يعنى تيموچىن ايله طوغرولنىڭ دوستى) وفات ايتدى. يرينه اوغلى چونغ - گى قالدى (۱۲۰۹ م). چونغ - گى تاختىگە او طورغاچدە اشلىرىنى تامام باشقارورغە تلهدى. اول چىنگىز بولغان تيموچىننى طانومى ايدى؛ احتمالگە آنى آتاسىنىڭ تابىلرندىن سانى ايدى. تيموچىنگە ، ياساق صوراب هم اوزينه طاعتگە عهد ايتەرگە بيوروب، ايلچى يبهردى. چونغ اوزى واقعدەدە عقل واققدار ايهسى كشى توگل ايدى؛ چىنگىز ايلچىگە: «چونغغە مى؟ آنڭ كىبى مىگىرەوگە ، تىناك گە مى عهد ايتەرگە، آگا مى ياساق تولەرگە؟» دىب يرگە تو كوردى هم آتینه منوب عسكىر جيارغە كر شدى. ۱۲۱۱ نچى يىل چىنگىز تامام حاضرلەنوب پىكىنگە، چونغغە يونه لىدى. آگا، مدنيتلى هم بىك قوتلى، بىگرە كدە باشندە تورك پادشاهى بولغان فطايلىرنىڭ مملكتلىرىنى فتح ايتىمك يىكل اش توگل ايدى. اول پىكىننى آلدى؛ مانجورىا، قورا يارم آتاسىندەغى تورلى مانجور ، سيانپى تاتارلىرىنى قولينه كرتوب بتردى .

پىكىنگە اوزىنىڭ ياقىلارندىن موخولنى اوتوز اوچ مىك عسكىر ايله والى ايتوب قالدردى. شمالى فطايلىڭ عسكىرى هم حقوقى مىكلىرن همهسن آگا طابشردى. اوزى بيش آلتى يىل دوام ايتىكان سفردىن بوشانوب قارا قورمغە قايتدى. (۱۲۱۷ م).

حاضر چىنگىز، اول وقتدەغى دنپانڭ ايك كوچلى ايك زور ايمپىراتورى بولدى. شرفدە محيط دىكىزى وصارى دىكىز ساحللرندىن آلتاي طاوولىرىنىڭ غربى ايتە كلرىنه قدر اولغان يرىنى بر اوزى اداره ايتە باشلادى .

چىنگىزنىڭ تىلەگى ، تورك و ماغول خەلقلىرىنىڭ آراسىندەغى باشسىزلىقنى بىرورور گە دىب اجتهاد ايتوچى تاشى ايله ، تاشى قدر او ك كىك او يلى الووى احتمال بولغان يسو كايلىرىنىڭ تىلەگان تىلەكلرىگە توگىل ايدى . اول قىتاينى فتح ايتوى ايله ، سىرگە خواجه بولووى ايله بىرورورلانمادى . اول بو اشنى بىك زورغە سانامى ايدى . اول آنون بويىندە اوزىن «چىنگىز» ايتە تورغان قورلتايدە جيولغان تورك و ماغوللارغە سويلەگان نطقىندە اوزىنىڭ منسوب بولدىغى ماغول قىبىلەسى (بورچكىنلر) گە قاراب اوشبو سوزلرنى ايتىكان ايدى :

«بوشوندى خلق... بولار مېنىم باشمە توشكان زور آورلقلارغە ، خوفلر گە قارامىچە ، باشقە خەلقلارغە قارشى ، مېنىدىن ھىچ ايرلمايدىلر . قايعونى دە ، شادلىقنى دە صووق قان ايله گە قىبول ايتە تورغان بو خلق ، مېنىم كوچلى فكىرنى اوزلرىنىڭ فوق العادە كوچلىرى ايله قوراللاندىلر . طاو بللورى كىبى صاف بولغان بو خلق اوزىنىڭ زور ھمتى ايله ، مېنىم ھىر بىر تىلەگم بولغانغە قدر مېنگا راستلىق دە بولدى . مېن تىلمىن اول قوم «كوك ماغول» دىب آتالسون ايدى . مېن تىلمىن اول خلق ىر يوزىندە حر كىلەنگان خەلقلىرىنىڭ ھەمەسىنە خواجه بولسون ايدى . . . .»

اول اوزىن بىتون دىئاغە خواجه بولا تورغان كشى ايتوب طانى ايدى اوشبونىڭ اوچوندى اول ، توركلرنىڭ ھومى (ملى) قاغانى دىمك بولغان «اىلى قاغان» اسمىنى قىبول ايتىمىچە ، آگا قاراغاندە كىك بولغان «چىنگىز» اسمىنى آلدى .

اول قىتايدىن قايتىۋايلى غەربكە، ايران توركلرىنى، ھيونىغ نولرنىڭ، توڭيولرنىڭ بورونىغى ايرانلرىنى، اورالنىڭ آر ياغىندىغى قافقاز ياقلرىنىغى توركلرگە ھىجوم ايتىۋقىدىندە توڭل ايدى. (بلكە اول يرلرنىڭ، بر اوڭايلى يول ايله، كوب قانلر توڭمىچە قولىنى كرون اويلاپ طورغاندر). توركلرنى اول قىتاى مدنيتى ايله-طانىشدردى؛ اسلام، عرب، ايران مدنيتىنى اوزىنىڭ خصوصى مالى ايتەرگە آشقى ايدى، بلكە ھمىشە جايلابقنە فائىدەلانورغە فرار بىرگان ايدى. اوزىنىڭ غەرب حدودىندە كى مسلمان (تورك) حكمدارلر ايله سودا و تجارت معاھدەلرى قىلىشقان ايدى. قارا قورم ايله پىكىن آراسىندە كرورانلر يورگان كى، بخارا و سمرقندلر ايله قارا قورم آراسىندە اوزل كسىز كرورانلر يورب طورالر ايدى؛ ئىللە نىندى سىبىلر كىلوب چقىدىلردە، آنىڭ ئىلى يراغراق (صوڭراق) دىب اويلاغان ياڭا فتوحاتلرىنى آلدىنە كىتوروب قويدىلر.

چىنگىزنىڭ اسلام مملكتلرىندە، غەربدە كى واقعەلرى. چىنگىزنىڭ ظھورى آلدىندىغى وقت اسلامنىڭ مدنيت جەھتىدىن كمالتكە يىتكەن وقتى ايدى. لىكن مونىڭ ايله برابر مسلمانلر آراسىندە فساد، مملكتنىڭ كىلەچىكى اوچون خطرلى اولغان ھر تورلى حاللردە كمالتكە يىتكەن ايدى. مملكتدە رەتلى بر باش يوق، ھر بر ولايتنى اوز باشلرىنىە ادارە ايتە طورغان (والىدىن سلطان بولغان) كىشىلر خلىفەنى طانومىلر، ھم اوزلرى آراسىندە اوزل كسىز صوغشالردە طورالر ايدى.

سلجوق توركلرىنىڭ اورنىن (ماوراءالنھر، عراق، فارس طرفلرن) ادارە ايتە تورغان خوارزمشاھ اسمندە كى تورك خانلرى

فامىلىيەسى خەلىفەگە، سەلجۇقىلار، غەزنىيلەر كوزى ايله قارامى، بىلكە خەلىفە لىكىنى بىتوررگە طرېشالار ايدى. بولارنىڭ ۵۹۷ھ دە تىختكە اوپورغان قىطب الدىن محمد اسمندەگى شاھلرى بىر ايسرك باش ايدى. مەلىكىت ادارەسىنى بىلمى، آچوى كىلگان كىشىلرنى و عالمىرنى تىلف ايتەرگە اوستا ايدى. چىنگىز اسلام مەلىكىتىدەگى بو حاللرنى، خوارىز شاھلرنىڭ حاللرنى پىيالا آشا قاراغان كىبى كورب طورا ايدى. خوارىز شاھ محمد، خەلىفە قائم باللهدن خەلىفە لىكىنى ھەم بەغدادنى آلوزغە تلى ايدى. قائم بالله اوشبو حاللرنى امىن بولمىق اوچون خوارىز شاھنىڭ مەلىكىتىنە ھىجوم ايتەرگە چىنگىز خاننى چاقىرب اىلچى بىەرگان ايدى، اول آشقەمادى.

خوارىز شاھ محمد چىنگىزنى تانومى ايدى: بىر وقت چىنگىزنىڭ ياقىلرندىن مەلىمان تورك محمود يىلواج خوارىز شاھ يانىنە كىلگان وقتدە خوارىز شاھ ايله آوغە چقىدىلر. خوارىز شاھ محمد، يىلواجدىن، چىنلابدە سىنىڭ خاننىڭ چىنگىز شول قىطاي اىمپىراتورىنە غەلبە ايتە آلدىمى؟ دىب صورادى؛ (چونكى ايران توركلرى ھەم پادشاھلرى قىطاي اىمپىراتورىنى ھىچ كىم يىگە آلدىمى طورغان ذاتلردىب بىلەر ايدى). مونى اول چىنلاب صورادى. ھەم واقەدەدە اول چىنگىزنىڭ غەلبەسىنە اشانمى، ھەم آننىڭ شول چىنگىز ايله بىر صوغشاسى كىلە ايدى. آننىڭ آتاسى علاء الدىن دەشوندى اوق ايدى. اول چىنگىزنىڭ دىشمانى گوشلىك (نايمان خاننىڭ اوغلى، قاچقىن) ايله اتفاق ايتشوب چىنگىز قواندە بولغان آلماق دەغى آزار خاننى باروب اوتىرگان، مەلىكىتىنى طوزدرغان ايدى. آگا چىنگىز دەشمەدى. بو اوغلى محمدنىڭ دەشوندى بىر اش اشلىسى كىلە ايدى. آننىڭ بو مقصودىنە يتەرگە يولدە كىابوب چقىدى.

قطب الدين نك «اوترار» اسمنده گى شهرنده گى واليسى (غايىر خان)، قطب الدين نك كيكاشى ايله اوترار غه تجارت اوچون كىلگان بر مغول كاروانىنى طالادى وايه لرىنى اوترتدى. اوشبو خبرنى كاروان كشىلرندن بر ايكىسى فوتولوب قايتوب چنگز گه ايتدىلر. چنگز، قطب الدين قىصاص اوچون غايىر خاننى صوراب ايلچى يبهردى؛ قطب الدين اوشبو ايلچى لرنى اوتورتدى، بعض ايلچىلرنى خورلاب چنگز گه قايتاردى و اوزى كوب عسكر ايله چنگز يرينه كروب بر مقدار خاتون و بالا چاغالرنى اسير ايدب آلوب قايتدى.

منه شول وقت چنگز اوزى نك نهايتسىز عسكرى ايله اسلام مملكتينه خوارزمشاهلر غه قاراب چقدى. خوارزمشاهلرنك اشلىرى رەتلى توگىل ايدى. خوارزمشاه محمدنك بىك قزو اوغلى جلال الدين، بىز گهك توتقان كشى كىبى، قالتراوغه توشدى. يورتينه اوت چقغان كشى كىبى آشغوب بار عسكرى ايله چنگز گه قارشى چقدى.

۱۲۲۰ نچى يىلنك يازنده چنگز خوارزمشاهلرنك اوزينه قارشى بارغان هر تورلى چاره لرن جيمرب بخاراغە كىلدى. بتون مسلمانلر، عالمىر فوق العاده بر حيرتكە كىلگانلر ايدى. ياچوج ماجو جلد دنده، جنلر دنده قورقنچلى كورلگان بو نهايه سىز عسكرنك، فرشته لى طرفندن صافلاندىغى اعتقاد ايتوله تورغان و نهايتسىز اوليالرنك مقبره سىنى اچينه آلغان بخارانى كىلوب محاصره قىلولرى فوق العاده بر اش كورلدى. مسلمانلر بو اشنك خدا طرفندن زور بر عذاب و لوون اويليلر ايدى.

چنگز بخاراغە كىلگانچ شهرنك حسن اختيار ايله بىر لون صورادى، خاقلر طكلامادىلر (تاتار اسمى ايله آتالغان بو عسكر هيچ بر وقت، هيچ بر

قالانى، اختيار ايله بيرلون صورامىچە، واتمادىلار. نھايت چىنگىز
ھىر اھللىرىنىڭ علمالرنىڭ چغولرن صورادى، چقمادىلار. شىر كوچلىك
ايله آلوندى، تورلى قىمتلى عمارتلىر ھلاك ايتولدى، كوب عالملىر،
علم اثرلىرى تلف بولدىلار.

چىنگىز شىرنىڭ اچىنە كردى. الوغ بر مسجىدنىڭ اچىنە آتى
برلە كردى، - اول آنىڭ مسجىد ايكانىن بلىمى ايدى - آندن توشوب
مىنبر اوستىنە مىندى، علماللىر، مچتھىدلىر، مشايخلىرغە اوزىنىڭ ھىم
ايدەشلىرىنىڭ آتلىرن توتوب تورورغە قوشدى. سىدىلرنىڭ زورلىرىدىن
برىسى بر مچتھىدىن: بو نىندى حال؟ دىب صورادى؛ مچتھىد:
«اى سىد تىك تورغل! تىكرى تعالىنىڭ غضب و قىتى تورور» (۱) دىدى.
چىنگىز مىنبر اوستىنە مىنوب مسلمانلىرنىڭ عىبلىرىنى ايتورگە واوزىنىڭ
ايتەچك سوزلىرن سويلەرگە كرشىدى.

موندىن صوڭ اول سمرقند، بلخ، خوارزم، ھرات دىگان
كېسى زور و مشھور شىرلىرنىڭ ھىمەسىنى اوزىنىڭ قولىنە كرتدى.
مسلمانلىر كافر چىنگىزنىڭ قولىنە كررگە تىلەمەدكلرنىدىن ھىر شىر
ھلاك بولورغە، كوب عالملىر، كوب مىدىت و علم اثرلىرى زور قوت
آستىدە تلف بولورغە مچبور بولدى.

نھايت چىنگىز بو طرفلردە اشىن بتورب بو يىرلىرنىڭ ادارەسىنى
اوغلى چغتايغە طاىشروب اوز مملكتىنە قايتوب كىتىدى. خوار-
زمشاھ محمد ھىمان چىنگىز عىكرى قولىنە توشمەدى؛ قافقاز طاوللىرى
آراسىنە قاچقان خىبرى چقىدى. چىنگىزنىڭ اوغلى جوجى خان كوب
عىكر ايله قافقاز طرفىنە يونەلدى. موندە ھىم ايدىل بو يىلرندەغى

توركلرنى (بلغارلر، قىچاقلرنى) قولبىنە كرتە چك، ھەم خوارزىشاھ محمدنى توتاقچى ايدى.

جوجى قاقازدن اوتكاندە آلان خلقى وغىرلر ايله صوغشورغە طوغرى كىلدى. دون - ايدل يالانندەغى قىچاق توركلرى، دشمان كىلە دىب اويلاپ، آلانلرغە ياردەم ايتەرگە چقدىلر، جوجى آلارغە « سز قىچاقلر بىزنىڭ قرداشىمىز، بىز سىزنىڭ ايله صوغشورغە كىلمەدك؛ بىز يات كشىلر، آلانلر ايله، صوغشامىز » دىدى. قىچاقلرغە دخى روس كىنازلرى كىلوب قوشلدىلر، قالتا يلغەسى بويندەغى صوغشودە جوجى عسكىرى قىچاقلر نىدە روسلر نىدە بىك آزغە قالدرب ھلاك ايتدى. روسلرنىڭ بعض كىنازلرى گنە قوتلدىلر. قىچاقلر اطاعت ايتدىلر موندن صواڭ آلار بابالرىمىز بلغارلرغە كىلدىلر، بلغار خانى آلارغە قارشى طورمادى (۱).

شولای ایتوب جوجى اوزىنىڭ يولداشى سو بوطای ايله، قىچاقلر و بلغارلرنىڭ اطاعتلرن قبول ایتوب ايدلنىڭ توبەنىڭى آغمندىن بورونغى توركلر اوزا تورغان يولدان قارا فورومغە قاراب بونەلدى. اول اوزىنە بو ايدل بويندە اوڭايلى اورن بىلگولەب كىتدى؛ آندە خان بولوب كىلورگە، قىچاق خانى بولورغە، قارار بىردى. چىڭگىزنىڭ اسلام مملكتلرىنە ھەم غرىبەگى اورال آرتىندەغى توركلرگە سفرى شونىڭ ايله تمام اولدى. ايندى آنىڭ مملكتى قارا دىڭىزدىن محىط دىڭىزىنە قدر صوزلدى، حاضرگى ايراننىڭ تونىڭى ياق قسىمى ھەم آفغانىستان و بتون اورتا آزىيا آنقى بولدى. آسیادە

ايندى طنجلق باشلاندى ، ئلكىگى باشسزلىق تمام بتدى .

چىنگىز موندن سوڭ مملكتده گى ترتيبى قارارغە كىرىشى .
زور مملكتىڭ غەرب طرفىدەغى قىچاق ايللارن الوغ اوغلى جوجىگە ،
توركىستان ، ماوراءالنهر (صغدى) ھم ايران يىللارن چىغىتاي خانغە
تابشردى . اوچىنچى ھم دورتنچى اوغلىلىرى تولى ايله او كداي نى
اوزى يانندە طوتدى . آلارنى اوزىنە ولى عهد ايتوب بىلگولەگان
ايدى . جوجى خان وفات ايتدى ، يىزىنە آنك اوغلى باتونى تعيين
ايتدى . اول آتاسىنىڭ يولداشى صوبوطاى ايله آتاسىنىڭ مملكتىدە
ادارەنى نغىتىدى .

ماغوللار - توركلر عمومەن اوزلرىنىڭ اىلى قاغانلىرى حقىدە
شادلىقلارنى ايله دە كورسەتورگە بىلمىلر ايدى . باشقە قوملار دە اول
عالى قوتنىڭ آلدندە اختيارلى باشلارنى باشلارنى يىرگە يتكىلىچى
اىگانلر ايدى .

چىنگىز خان قىتايدەغى حاللارنى قاراماق اوچون قارا قورمدن
پىكىن گە سفرگە چىققان ايدى . يول دە آوردى . ھم شون دە وفات
ايتدى . تىنىنى طوغان يىزىنە ، دىلىگون بولداقغە ، كىتوروب كومدىلر .
(۱۲۲۷ م ، ۶۲۴ ھ) ۶۵ ياشىدە (۱) .

چىنگىز خان نىڭ شىخى ، اشلەگان اشلىرى - چىنگىز
زور گە و دەلى ، نىق تەنلى ، كىڭ ماڭلايلى ، اوزون صاقالىلى ، بىك
مەھابت ، اشىدە فوق العادە ثباتلى ، سوزگە اوستا كىشى ايدى .

(۱) چىنگىزنىڭ ۱۱۶۲ دە طوووچىلغىنى Генри Говартъ قوتلى
دلىلر ايله اثبات ايتە .

آنڭ طبيعتى ، قىلغان اشلىرى حقنە گىنرى گاۋارت ھەم بارتولد اسمندە ايكنى عالم اوشبو سوزلرنى ايتەلر :

«چىنگىز تارىخىدە ايڭ آلدەغى وايڭ مەھم اورننى توتقان كشىلر جملە سىندىر . ھىچ نزاغىز اول فوق العادە زور قوماندان . اول ، اوزىنە طبيعت طرفىدىن ھدىنە ايتلىگان عادىتىش افتدارى آرقاسىندە ، دىيادە زور و مەھم اورنلرنى توتقان خلق و مملەكتلرنى يقدى ، اوزىنە قاراتدى . اول كچكەنە بىر جمعەتنىڭ باشلىغى ايدى . كۆب جمعەتلرنى مملەكتلرنى جىمىروب اوزىنىڭ كچوك جمعەتنى آزيانىڭ تىختى و دىيادە زورلىق جەھتىدىن ھىچ مىلى بولماغان بىر مملەكت ھالىنە كىتوردى . آنڭ بو اشلىرىنىڭ ھىچ بىرسى تصادفى اشلىر بولمادى ، بلكە آنڭ اوزىنىڭ طبيعى كمالتىدىن كىلدى .

چىنگىز خان زور بىر قوماندان ، ألوغ مچاھد بولوبقنە قالمادى ؛ دىيانىڭ آلىكساندىر ، ناپالىون ، تىمور دىيگان كىبى زور قوماندانلرى صوغش جەھتىدىن آزى كۆبى چىنگىزگە اوخشادىلر ؛ لىكن آلارنىڭ توزوگان مملەكتلرى بىر اويولگان قوم كىبى گنە ايدى . اول مملەكتلر ، ياشول قوماندانلرنىڭ اوزلرى ترك وقتدە اوق يا كە وفات ايتولرى ايلە طارالوب كىتە ايدىلر . چىنگىز خانغە كىلسەك ، اول آلاردىن بو اشدە بىك يوغارى طور ا . اول مملەكتىنى توزودى . اوزىدىن صوڭدە اوزاق ھەم اوتسون دىب توزودى . مملەكتى اوزىدىن صوڭ دوام ايتدىگنە توڭل ، بلكە بىك زور بولوب كىگەيدى واوسدى . ماغول ھكومتىدە اجتماعى ھەم سىياسى تاسسىساتنىڭ ھەمەسىدە چىنگىزنىڭ اوز قولى ايلە اشلەندى . آنڭ مملەكت ادارەسى طوغرىسىدە توتقان يوللرى ، ھوم مملەكت خلقىنىڭ ھالىنە

موافق بولغان قانونلرى تفتيش ايتوچىلارنى حيرانغە قالدرا . آنڭ مملكتىنڭ عدالت ، نظام ، يىخشى معاملە دىگان كىبى تلەگى (ايدە آلى) مشهور گنە توگل ، تمام معناسى ايله عملگە قوييلغان ايدى . موندى خاصيتلر باشقە قوماندانلردە بولمادى .

بز مونڭ يانينە دخى چنگزنىڭ صحرا دە تربيە آلوون ، آليكساندر ، آلفيرد ، بيوك كارل فاتحلر و باشقە كىبى گريك ، روم حكيملىرى كىبى معلملردن تربيە كورە آلمان او يلاساق ، آنڭ عادتدن طش بر كشى بولوون او يلامى ممكن بولماس .

چنگزنىڭ اشلەگان اشلرىنىڭ ثمرسى ، آنڭ فقط طبيعت جەتندىن بىرلگان كمالتىندىگنە كىلدى ؛ آنڭ اوزىنە تاثير ايتە آلا طورغان فوتلى آرقاداشلىرى وايبده شلىرىدە ، توزەچك مملكتى او چون توبلى نىگز سالغان ، آڭا يول كورسەتكەن كشىلرىدە يوق ايدى . آنڭ قولندەغى ھمە قاماندىرلر ، مدنى مملكتدن كىلگان بلكلى كشىلر آنڭ قولندە فورالغنە بولا آلدىلر . اول اوزىنىڭ طبيعى اقتدارى يانينە خلقنى اوزىنە قاراتا بلو استعدادىنى ، ھىچ بر ميل ايتىمى ، سلكنىمى طورغان اختيار و استقلالنى جىغان ايدى . آنڭ اول عالى طبيعتىنە نہ تورلى تورلى موفقىتسىزلىكلر ، نہ كشىلردن كوردگى مسخرەلر ، نہ يالغان بولوب چقغان امىدلر ھىچ بر تاثير ايتە آلمىلر ايدى . چنگز بيك جومارد ھم آچق يوزلى ايدى . ايبده شلىرى آنڭ بو حالينە مفتون ايدىلر . اول دنيانىڭ راحتىن كورە بلدى ، لىكن باشقە كوب الوغ پادشاھلر موافق بولماغان بر صورت ايله . يعنى اول دنيانىڭ راحتىن كوردى ، لىكن ھواسىنە ، آزغن بر نفسكە ايروب توگل .

اوشبونىڭ اوچوندىمە اول اوزىنىڭ آقتىق كونيىنە قىدر عقل و فىكر جەتتىدىن كىملىكىگە تاباغىنە باردى.» (۱)

چىنگىز اوزىنىڭ زور مەملىكىتىنىڭ تىمامىنى تىرف بىر كىملىكىدىن ايدى. اول اسلام، خىستىيانلىق، بوددىلىق كىبى دىنلارنىڭ بىرسىنىدە بىرلەمدى. قىتاي، اسلام مەدىنىتى كىبى ايكى زور مەدىنىتىنىڭ قىت بىرسىنىدە كىنە انتىساب ايتىمەدى. اول اوزىنىڭ آتابابالارىنىڭ اعتقادىن تىرجىيىچ ايتكىنە ھىم آنى مەملىكىت ادارەسى اوچون اوڭاى تابقان. چىنگىز، بالالارىنىدە ھىمە دىنلارگە بىر دەرىجەدە قاراب ھىچ بىرسىن ايكىنچىسىنىدە تىرجىيىچ ايتىمى، بىلكە ھىمەسىنىدە بىر تىوسىلى خىرىمەت ايتىمىك ايلە وصىت ايتەر ايدى. چىنگىز نىظرىندە ھىمە دىنلار بىر دەرىجەدە مساوى بولۇپ ھىمەسىدە بىخىشى ايدى (۲). اوشبونىڭ اوچوندىمە اسلام، خىستىيان، بوددا مىسىيانىرلارنىڭ ھىر بىرسى چىنگىز بىزنىڭ دىنىگە مىل ايتە دىب ايتەلر ايدى.

چىنگىز، مەملىكىتىنىڭ تىورلى خىلقلەردىن جىولا تىورغان قىورلىتاي تىرفىدىن تالىف ايتىدىر دىگى «ياساق» اسمىدە كى قانۇن كىتابىدە، ھىموم مەملىكىت اوچون اوڭاىلى بولغان مادەلەرنىڭ كىرتىورگە تىرشىدى. «ياساق» نىڭ تىوركلەر، ماغوللارغە عائد قىسمى ماغوللار، تىوركلەر آراسىدە غى عرف و عادىتلارگە قاراب تىوزولگىنە ايدى (۳). اوشبو قانۇنغە

(۱) Генри Говартъ نىڭ اثرى Средняя Азія ژورنالىدە،

В. Бартольд نىڭ اثرى بىراقغوزىفرون قاموسىدە ھىم 3. В. О. И. Р. А. О. دە درج ايتىلگىنلەر.

(۲) Ленъ Кагенъ ص ۷۱-۷۲. ھىم دوزى جلد ۲، ص ۵۱۵.

(۳) چىنگىزنىڭ «ياساق» ى خىقىدە، Извѣстія Арх. общ.

при Им. Каз. Ун. ۱۹۰۴ نچى يىلى XX نچى جلدىدە.

Я. I. Бурляндъ نىڭ Степное Законодательство

съ древнихъ временъ (ص ۴۹-۱۵۸ جزء ۴-۵ دە)

ھىم 3. В. О. И. Р. А. О. نىڭ ۱۹۰۷ نچى يىلى ۱۷ نچى جلدىدە كى

Яса Чингисъ Хана и уложеніе монгольской династіи

Юань-чао — дянъ-Чисанъ ص ۱۶۳-۱۸۰.

هر كمدن آرتق اوزى بوى صوندى وشوندان بر قار شده فرغه
چقماسقه طرشدى.

چنگزنىك بالالرى وقتنده ماغول مملكتى: چنگزنىك
تختى ايك كچوك اوغلى (اوتچگين) اوگداى گه قالدى. يه لوتاشينىك
بالالرنىدن برسى چنگزنىك وزىرى ايدى، قورلتايدى سوزى بيك
مقبول ايدى. اول بروفت قورلتايدى «مملكت آت اوستنده تاسيس
ايتلدى، لىكن آت اوستنده اداره ايتلمەس» ديگان ايدى (۱). اوگداى
باشينه اوشبو حال كىلدى، اول قدر زور مسئوليتلى اشنى-آتاسينىك
اورنىن-آلورغه باطرق ايتى ايدى. اول قدر زور مملكتنى اداره
ايتونى قىونسندى. چنگزنىك اوچنچى اوغلى تولى ايله برگە لشوب
اداره ايتەرگە بولدىلر. قىطاي، يا طوغرىدىن طوغرى قاراقورمدىن،
يا كە تولى و آنىك بالالرى طرفىدىن اداره ايتولدى.

باتوخان قىچاقده تمام انقلاب اوطورب مدنيت ايله كور شورگە
كرشدى. اوزىنىك توب يورتى ايدىل بويندهغى سراى ايله قافقازنىك
شمالندهغى قوبان آراسنده كوچوب يورى، گاه وقت بلغارغه بار و بده
تركللك ايتە ايدى. قريم آشا اول ويزانتيا ايمپىراطورلغىدىن هر
تورلى زىنتلر، قافقاز آشا عرب مملكتىدىن، بغداددىن هر تورلى
نادر نرسەلر، قولى آستندهغى بلغارلردىن هر تورلى صنائع نقيسە
قبول ايتە ايدى (۲). قىچاقلر، بلغارلر، باشقردلر، فرغزلر، فىنلر،
روسلرنى بيك ياخشى اداره ايتە ايدى.

چغتاي خان، ايران، تورکستان خراسان، طرفلر ينى اداره ايتسه، اوزى «آمالق» ده طور ايدى. چغتاي فوق العاده قاتى، نق كشى ايدى. آنك وزيرلرى مسلمان ايدى. بالالارى تمام مسلمان تربيه سى آلار و مسلمان مملكتى تشكيل ايتەرگه حاضرلنهلر، اول تورکستانده اوز اسمينه مى ادبياتنك ترقى ايتوينه يول آچا، چغتاي ده باتوده قورلتاي غه، قارا قورومغه غنه قاراب اش فيلالر ايدى.

او گداى وقتنده قتاينك شمالي واورتا يرلر نده كوب يرلر آلندى. غرب طرفنده قافقازنك قارس و تفليس تيره لر نده هم جنوبى تورکستانده كوب عسكر فتوحات ايله شغللنهلر ايدى. برفق او گداى قا آنغه، دين اسلامنك، مسلمانلرنك دشمانى اولغان بركشى، مين توشمده آتاك چنگزنى كوردم، اول سيكا مملكتده گى بتون مسلمانلرنى اوتروب بترورگه بيوردى ديدى. او گداى بيك اوزاق اويلا ب طورمادى: «سين ماغولچه بله سكمى؟» ديدى. تگى كشى يوق ديب جواب بيردى. او گداى «اوترگز بو كشىنى! يالغان سويلى. چنگز ماغول تلندن باشقه تل بله س ايدى» ديدى (۱).

او گداى تختدن، اوز اوزن بلوب بولسه كيرهك، باش تارتقان ايدى. مملكت اداره سى ايله شغللننگان كى هواسينه بيرلگان ايدى. ميسرتكچلرنك تاثيرى آستنده وفات ايتدى (۱۲۴۱).

اورنينه اوغلى كيوك قالدى. اول رسما قا آن اولغانچى رسمى فآنلق آناسى اسمنده طوردى. مملكتنى فعلا يه لو تاشينك بالالارندن

يەلو - چوتساي (۱) اداره ايتدى . كيوك مملكت اداره سنده بايتاق خدمت كورسەتدى .

كيو كدن صوك، تورك - ماغول قا آنلغى تىختى او گداى بالالرنىدىن، تولى بالالرى قولىنە كۈچدى . تولى نىڭ اوغلى مەنگو قا آن بولدى . مەنگو ماغول حكمدار لرىنىڭ ايك زور لرنىدىن . مونىڭ انيسى هلاگو ايراندە باش تارتقانلرغە قارشى ايران وعراق طرفلرىنە عسكر كيتوردى . بغدادنى هلاك ايتدى ، مملكتنى غرب طرفندە بحر سفيد ساحلىنە قدر صوزدى . مەنگونىڭ ايكنچى بر عسكرى جنوبدە تىبتنى آلدى ، هنددە قتايدە زور فتوحات ياصادى . آنىڭ قا آنلغى وقتندە قارا قورمغە ياۋر و پادن كۈب مىسيانيرلر كىلگانلر . آرالرنىدىن روبرو كويس هم مار كوپولە دىگانلرى اوزلرىنىڭ سياحتنامە لرنىدە قارا قورم شەرى حقندە ، اوشبو سوزلرنى يازالر :

« قارا قورم نىڭ ساراتسىن اسمندە گى اورامندە بازارلردر ، آندە كۈب سودا گرلر طور . ايكنچى بر اورامدە ، خاىطاي تاتار لرى طورالر . آلارنىڭ همەسىدە هنر و صناعت اهللرى . غوصردار ستويننى سىكرىتارنىڭ كانسەلارىسەسى آيرم بىوك دائرە تشكىل ايتە . قارا قورم دە اون ايكى تورلى دىن اهللرى و بىك كۈب مجوسلر تر كلك ايدەلر . مسلمانلرنىڭ ايكى مسجدلرى بار . دىن اسلام حكىمى اجرا ايتولە . شەرنىڭ چىتىندە بر كنىسە (چىر كاو) بار . شەرى بىوك قويما ايلە احاطە اولنغان ، دورت قابقاسى بار . »

(۱) يەلو چوتساي بىك عالم تورك ايدى . اول مانغوللرنىڭ آثار عتيقەسىنە عائد بر كتاب يازغان ايدى . عموما بەلو تاشى فامىلىيە سندن كۈب عالم و اشلكلى كشىلر چقىدىلر . همەسىدە آتالرىنىڭ سياستىنە وارث بولغان چىگزدن آيرلمايدىلر .

مەنگونىڭ تورلى ملىت، تورلى دىن خەلقلىرىنە بىر تورلى ايتە بىلگەن. حەممىنە خەستىيان راھىبلىرى عىجلەنگەنلەر، مەنگو مىسلمان، خەستىيان، بۇددائىلارنىڭ عىبادەتخانىلەرنىدە عائىلەسى بىرلە خەزر بولسا، ھەم تورلى كىشىلەرگە «مىلەكەتمەدە، سەرايمدە بولغان كىشىلەر، بىر اللەغە عىبادەت خەسەسەندە، ايك ياخشى ايتوب تابقان يوللارنىڭ قايسىسى ايله اولسون عىبادەت ايتسەلەردە اختیار لىدلەر» دىب ايتە ايدى.

قوبلاى قاآن - مەنگودىن صوك اورنىنە انىسى قوبلاى اولتوردى. مارقوپولە آنى بتون دىنانىڭ ايك ياخشى، ايك عالى اىمپىراطورى دىب ماقتى. اول اوزىنىڭ پايتەختىن قارا قورمدىن پىكىنگە كوچردى (۱۲۶۷).

اول جنوبى قىطاي مىلەكتى (سونغ) نى تمام فتح ايتدى. بتون قىطاي، ھىند قىطايىنى اوزىنە قوشدى. ھىندنىڭ ھەم عەربىستاننىڭ جنوبلەرنىدە كىچوك بىر قىطەلەردىن باشقە جەمىع آسىيا، دوناي يىلغەلەردىن باشلاپ شەرقى ياۋروپا تمام اوشبو بىر قاآنغە تابع بىر حەكومەت ايدى. مونىڭ حەكومەتى وقتىدە غەربدە كىچىقلىقلەر، آلانلەر، شەرقدە كىچىقلىقلەر دە مەھار بە ايتەلەر. قىطاي مەھندىسلىرى دىجلە يىلغەسى بويىدە اجتەھاد ايله اشلىلەر؛ پىكىندە تاتوسەرايىدە، ايران و عەرب ھىئەت و رىياضىيات علماسى قىطايىدەغى مەندەرلەر (۱) ايله فەنى مەسئەلەلەردە بىھت و مەناظرە ايتوشەلەر ايدى.

بو اوبون اوچىنچى عەسەردىن ايلە بىر بىرىنى، تىك اسملەرىنى كەنە ايشەتوب بىلگەن نەھائەتسەز كۆب خەلقلەر، مەلئەرنىڭ كىشىلىرى بو وقتلەردە

(۱) مەندەرلەر دىب قىطايىدە مەيىن علملەرنى آلغان، عالى و فاضل بىر علما صەنغىنە ايتلەگەن.

بر اوک اویده یازالر حساب ایتشه لر ایدی. قوبلایدن ایلگهری تیک سودا آرتندنغنه قطایغه کیلگان مسلمان مهاجرلری فوق العاده کوبه یدیلر. مسلمانلر، قوبلای یاننده یوغاری ملکیه مأمورلکلرنگنه توگل، بیک یوغاری عسکری مأموریتلرنی ده اشغال ایتدیلر. قوبلای صوگندن قطایغه بارغان عرب سیاحی ابن بطوطه: «پیکینده مسلمانلر شهرنک اوزینه باشقه بر اورنن شغلله ندره لر. مسجدری بار، مسلمانلر قطایده بیک اعتبارلی» دی.

۱۲۹۱ نچی یلده اول مملکتن ۱۲ اولوشکه بولدی. اول دینی اشلرده باری بر باباسی چنگز، آغاسی مهنگولر یولن توتدی. مسلمان، خرستیان، بوددا علمالرینی چاقروب، دینی مناظره ایتکانلرن قاراب طورور ایدی. «دنیا ده دورت زور پیغمبر بولدی: محمد، عیسی، موسی و ساقیامونی (۱) در. بولارنک دورتسینی ده بر درجه ده تعظیم ایتهمن» دی ایدی. قوبلای اوزینک تورک - ماغوللغینه بیک نق اهمیت بیردی. قطایده مملکت اشینی تمام تورکچه اداره ایتدی. بوددا عالمی باقبالاما (Бакбалама) غه یا گادن، باشقه راق و مکمل ایتوب ماغول الفباسی یاسار غه قوشدی. بو الفباء «دور تکل الفباء» دیب آتالا. (۲)

قوبلای ۳۱ یل حکومت ایتوب ۱۲۹۵ نچی یل وفات ایتدی.

(۱) ساقیامونی بوددا دینینگ حکمیدر.

(۲) بو یازو حقنده ا. ا. بابر و و نیکوف اینله و. و. گریگوریف

Памятники монгольского квадратного письма اسمی ایله ۱۸۷۰ نچی یلده ۹۰ صحیفه لک بر کتاب نشر ایتدیلر.

بيوك ماغول مملكتىنك بولنوى - چنگز نىڭ بوزور مملكتى اوزىنىڭ صاولغىن، چنگز دن صوك ۷۰ يىلر غە ياقىن صاقلادى. قوبلاى خاندىن صوك اول زور دورت بولمگە بولندى. مملكتنىڭ شول كويگە طور ووى، قوبلايدىن اوز ماوى طبعى ايدى. چىغزىدلر نىڭ تورلى طرفدە اولغانلرى تورلى تربىه آستىنە بىرلدىلر. چىغزى بالالرى اسلام دىنىدە ايدىلر. قىچاقدە غىلر بلغار وخوارزم مدنيتىنە بىرلدىلر، دىن اسلامنى قبول ايتدىلر. قوبلاى قىطاي بوغدى خانى بولغاچ قىطاي - بوددا نفوذىدىن امين قالمادى. اوغلى آلبايتو تمام بوددالغە بىرلدى. او گداينىڭ بالالردىن برسى مسلمان ايكنچىسى خرىستىيان طرفىدىن تربىه ايتولە ايدى. بر برسىنە بىك قارشى بولغان بو تربىلر آرفاسىدە، آلا اوزلرىنىڭ قىرداشلىك مناسبتلرىنى اوزدىلر. مەنگونىڭ اولوى ايله قوبلاى نىڭ قاآن بولوىنە قدر اوتكان ۲ يىل (Междуцарствіе) اچىدە چىنگز نىڭ ايرانداغى بالاسى هلاكو ايله قىچاقدەغى بالاسى بوركە صوغشىدىلر. بوركە (بركە) دىن اسلامنى، اوزىنىڭ دىندەشلىرىنى حمايه ايتوب، هلاكو ياساقنى، چىنگزلىقنى ياقلاپ صوغشىدى.

زور زور مملكتلرنىڭ اولوغ قاآنلرى بولغان چىنگز بالالرى، آللرىدە چىنگز كىبى بر حرمتلى، عالى قوت كورمە گاچ، اوزلرىنى تمام مختار كشى ايتوب طانى باشلاغانلر ايدى. كول تكىن ھىكلندەگى «كچوك قىرداش آغاسىنى طانو مادى، اوغل آتانى بلمەدى» دىگان سوز تمام معناسى ايله بولارغە كىلدى (۱). آلا اوز اشلىرىنى اوز

(۱) В. Бартольдъ نىڭ имперіе образваніе

Чингисъ Хана مقالهسى ص ۱۱۸ - ۱۱۹.

باشلىرىنىڭ اداره ايتە آغاج ايكنچىلىرگە محتاج بولمىلىرى ايدى.
 قوبلاينىڭ اولىگانى صوگندە تورلى طرفدەغى خانلىرى استقلالنى
 صالحون قان ايله گنە قبول ايتدىلىرى. مستقل بولوب قالغانغە آرتق
 شادلانغان كشى بولماغان كىبى، مملكتنىڭ بىر نىچە گە بولنوى
 اوچون آرتق قايغىرغان كشىلىردە يوق ايدى. آلبايتودە بىردە طاوش
 طن چغارمادى. ماغولستان هم قىطاي قوبلاينىڭ خىللىرىنىڭ، توركستان
 چىغىتاي بالالىرىنىڭ، قىچاق جوجى بالالىرىنىڭ، ايران فىسما هندستان
 ھالا كونىڭ خىللىرىنىڭ قالدى. (۱۲۹۵ نىچى م.)

ماغوللىرى تائىرى ايله تورك تىلى وادىياتى - ماغول
 حكومتى دىنيانىڭ تورلى طرفىدەغى توركلرنى بىر بىرسى ايله قاتشىردى.
 قىطاي سدى تىرەسندە تركلك ايتە طورغان ماغوللىرى، تاتارلىرى، مىركىتلىرى
 ايدىل بويىنىڭ كىلوب آندەغى خىللىرى ايله قاتشىدىلىرى. آلتاينىڭ شىمالىدە
 يورگان قىرغىزلىرى هندستانغە، جىنوبى ايرانغە كىلىدىلىرى. اوشبو
 سىبىدىن تورلى تورك لىھىچەلىرى باشىنىڭ زور اوزگارش كىلىگاندىرى.
 مملكتنىڭ رىسمى تىلى بولغان اويغورچەدە هم آنىڭ يازو وويدە احتمالكە
 تائىرىسىز قالماغاندىرى. نىچىككە تورلى لىھىچەلىرى ماغوللىرى تىحت تائىرىندە
 اوزلىرىنىڭ ايسكى موقىللىرىن اوزگارتىدىلىرى.

تورك تىلى علمى جەھتەندە زور اشلرگە اوچرادى. شىرفدەگى
 ياپون دىكىزىدىن عربدەگى آتلانتىق دىكىزىنىڭ قىدر اولغان بىردەگى مىدىنى
 قوملىرىنىڭ عربلىرىنىڭ، ايرانلىرىنىڭ، قىطايلىرىنىڭ - دىقتىلىرىنى بىر
 قوت، اختىيارلىرىنىڭ قويمىچە، اوزىنىڭ جىلب ايتىدى. عرب ايران بولغان
 تورك عالملىرىگنە توگىل، صاف عرب و ايران عالملىرىدە بىر عادى

بولماغان قومنىڭ سوزلىرىنى بايتاق اجتهادلر صرف ايتارگە احتياج تابدىلر. چىنگىزگە قدر اعتبارغە كىرگان توركلەك، عربنىڭ تمام اورتاسىدىكى توركلرنىڭ آلدىندە دە تمام ايكىنچى معنى ايله آكلانا ايدى. مصرنىڭ «غلامان اتراك» دىب آتالا طورغان تورك پادشاھلىرى شرفىنە، تورك تىلى حقىدە «نادرالدهر على لغة ملك مصر»، «تحفة الملك» «حلى الملك»... دىگان كىبى اثرلر تاليف ايتولە ايدى. غلامان اتراكىدىن سيورغىتمىش تمام معناسى ايله مىلى تورك ايدى. ۸ نچى عصر ھجرىدە مصر دە بومدرسە تاسىس ايتوب آندە تورك مدرسلىرى نصب ايتدى. ۷۵۸ دە وفات ايتكان امير كاتب الفارابى الاتقانى اسمىدە گى عالم ايله، آندىن سوڭى محمود بن قطلوشاھ السرايى بومدرسەگە تمام مىلى مدرسلىرى ايتلوب تعين ايتلگانلر ايدى (۱).

اندلس فىلالوگى، عرب، ابوحيان الاندلسى تورك تىلى حقىدە «الادراك للسان الاتراك» اسمىدە گى زور اثرىنى (۲) ھم موندىن باشقە «زهر الملك فى نحو الترك»، «الافعال فى لسان الاتراك»، «الدرة المضية فى اللغة التركيه» دىگان كىبى اثرلرىنى يازدى.

ابن محمد الصالح اسمىدە برعالم «الشذور الذهبية فى اللغة التركيه» اسمىدە اثرىنى، محمد بن زكريا بن خواجه الصغرى

(۱) بو ايكى عالمىدىن اولگىسى توركىستاندىن بارغان تورك، ايكىنچىسى آلتون اوردان (سرايدىن) بارغان تورك ايدى. بو صوڭىسى ۷۸۰ نچى ھجرىدە وفات ايتدى.

(۲) ابوحيان ۷۴۵ ھ دە وفات ايتدى. آنىڭ «الادراك» دىگان اثرى ۱۸۹۲ دە استانبول دە، مصطفى بك طرفىدىن طبع اولغان.

الترکى، «قواعد لسان الترك» ديگان كى اثرلرنى يازدى (۲) بو
 صوگھىسى ۷۱۶ ھ دە وفات ايتدى. اول، تورك تېلىنك تيرەن عالمى
 بولغان، اوزى صلغر اسمندە تور كمان قىبلە سىنە منسوب ايدى.
 مونك ايله مذکور عرب توركولوغى ابوحيان اولطرداش بولغان
 هم كوب استفاده ايتكان. زين الدين بن ابى بكر العىنى اسمندە گى
 عالم (۷۹۳ ھ دە وفات) شعر ايله ينه بر «الدره فى اللغة التركيه» اسمندە
 اثر، مشهور ابن عرب شاه (۸۵۵ ھ دە وفات) «ترجمان المترجم
 بمنتهى الارب فى لغة الترك والعجم والعرب» ديگان كتابىنى يازغان.
 بيك تيرەن تحقيقلر ايله بو وقتلردە يازلغان، اما مؤلفى معلوم بولماغان
 «ترجمان عربى و فارسى و تركى و مغولى» ديگان زور اثر دە بو جمله
 دندر (۳). موندى اثرلر هم موندى اثرلرنى يازوچى مؤلفلر اول
 وقتدە بيك كوبه يگان.

چنگز بعض عالملر گە ماغول تارىخى و ايسكى اثرلر حقندە
 كتاب يازار غە بيورغان ايدى (۴). يەلوچوتساي مانغول آثار
 عتيقه سى حقندە بيك مهم اثر وجود كە كيتورگان ايدى.

چغتاي خان حكيم طبيعتلى و تمام معناسى ايله مىلى خان ايدى.
 اول ميلتنك نهق اورتالغندە، تورك مدنيتىنك مركزى بولغان اويغور

(۲) بوكمسه حقندە ۱۹۰۷ نچى يلغى XX نچى جلد 3. B. O. H. P. A. O. مجموعه سندە (ص ۴ - ۱۵۳ دە) هم ميليورانسكى نك «عرب فيلالو غ»
 ديگان اثرندە (ص ۱۰ هم ۱۱ دە) ذكر ايتلگان.

(۳) بو كتاب مشهور عالملردن П. Мелюранский طرفندن،
 تورلى نسخهلر ينه قاراب تكميل ايتلوب، مفصل شرحى ايله ۱۹۰۰ نچى
 يلدە پيتربورغده نشر ايتلمشدر.

(۴) براقاوز قاموسندە پازدينفنگ Монголы مقاله سندە.

يرينك تمام اچندە يوردى. (بيك سو يوب كو چوب يورى تورغان اورنى (۱) اويغورنك مركزى بولغان بيش بالىق، ايلى يلغەسىنك بويلرى (۲) ايدى.) بوقاتى قوللى خان اوزينك نقلغن ياساقنى، چنگزلقنى، توركللك، مليت هم تلى صافلاوغە، آنى كوتەررگە صرف ايتدى.

هم آنك شول قاتيلغى آرقاسندە تورك علماسى آراسندەغى ايران محبتى اختيارسىز چغا باشلادى. مىلى تل ايله ياز اتورغان عالملىر شاعرلىر كوبەيدى. اورتا آز يادە چغتايدين بو كونگە قدر دوام ايتوب كىلگان تورك ادبياتى، تلى، قاتى قوللى چغتايينك همىنە قاراب، «چغتاي ادبياتى وتلى» ديب آطالدى. چنگز بوملتنك آتاسى بولسە، چغتاي اول ملتنك ادبى تلىنك آتاسى در (۳).

چغتايدين صوك، چغتاي ادبياتى اسمينە، كوب مىلى شاعرلىر ظهور ايتدى. ۱۵ هم ۱۶ نچى عصرلىرغە تابا چغتاي اسمندەگى بو ادبيات عادتدن طش صورتدە ترفى ايتدى. ميرعلى شيرنو ايبى كىبى تورك ادبيلرى، تلىرىنك، چنگز دن ايلگەرگى تورك شاعرلىرىنك معبودلىرى بولغان، فارسى تلىنە قاراغاندە، آرتق ايكانن اثبات

(۱) چغتاي خان جاى كونلرندە كوچوب يوردى. عموما توركلردە

نيقدىر مدنى بولسەلردە شهرلىرندە قش كونلرندە گنە طور وعادت ايدى.

(۲) Савельевъ نك Екатеринбургский кладъ ديگان

كتابندە ص ۳۶.

(۳) Если Чингисъ Ханъ былъ отцомъ цѣлаго народа,

то его сынъ Джагатай былъ крестнымъ отцомъ особаго

языка Лئون قاهون ص ۶۸-۶۹

ايتدىلار. آنڭ سرلرن كمالاتلرن كورسەتوب كتابلار تاليف ايتدىلار.
بولارنىڭ ھەمەسىدە چىنگىزنىڭ، چىڭتاينىڭ جىلى ايدى.

ملاحظە: بىوك ماغول مەلىكىنىڭ بو زور دورت قىسىملرنىڭ ھەر
بىرى، اوزلارنىڭ ايرىم ھادىئەلىرى ايلە، ايرىم تارىخلىرى تەشكىل ايتەلەر.
ايندى بىر موندن سوڭ اوزبۇرۇنڭ ايدىل بويندەغى دىشت قىچاق (آلتون
اوردا) مەلىكىنىڭ ھەققىدە بحث ايتەرمىز.

دىشت قىچاق ياكە آلتون اوردا مەلىكى (۱)

جوجى - باتو - بىر كە - دىشت قىچاق ماغوللارنىڭ دىن اسلامغە
كرولىرى - ھلاكو ايلە مەلىمانلىق - قىچاقنىڭ استقلالى - اوزبۇك خان - آنىڭ
يارلىغى - ابن بطوطە - جىانى بىك - اختىلال دورى - بىردى بىك -
توقتامش خان - قىچاق تەختىنى آلوى - تىمىرلەنىك ايلە واقعەلىرى - تىمىرلەنىڭ
ايدىل بوين خراب ايتوى - توقتامشنىڭ غەربتدە وفات ايتوى - ايدىگى مىرزا -
توقتامش خان بالالارى - الوغ محمد خان - سىد احمد - دىشت قىچاقنىڭ
انقراسى - سىراينىڭ سوڭ، كونلرنىڭ ھەم سوڭىدە تاتارلار.

جوجى خان: جوجى چىنگىزنىڭ الوغ اوغلىدۇر. سوغشلىرى
سوڭىدە آناسى چىنگىز يانىدە قايتوب فرىداش روغلىرى ايلە
كورشكاج آناسى آنى اوزبۇننىڭ فتح ايتدىكى قىچاق ايلىدە بىدردى.
جوجى اوزبۇننىڭ بىر مەقدار عىسكىرى ايلە اورال ھەم ۋولغە تىرەلرنىڭ
كوچمە ھالدا تىركىك ايتدى. جوجىنىڭ مەلىكىنى اوزبۇننىڭ نىسبەت
ايلە «جوجى ايلى» ياكە «جوجى الوسى» دىدە آتالور ايدى. جوجى

(۱) كىتابمىزنىڭ بو اورىدىن باشلانغان الوشىنى، خىصوصى ھاللىرىمىز
مىسالىدە ايتمەگانگە كورە، اوچىنچى يىل يازغاندىن ھىچ اوزگار تەبىئەت شول
كويىگە باسارغە بىردىك.

کورکام خلقلی، صوگ درجه ده تکلفسز پادشاده ایدی. آتاسندن آلتی آی مقدم اوز الوسنده وفات ایتدی (۱۲۲۷). یاشی ۳۰ ایله ۴۰ آراسنده ایدی. شوبان، ایجن، برکجار، باتو، بورکه، توفایتیمیر اسملرنده اوغللری قالدی. جوجینک وفاتینه چنگز غایت قایغوردی و جوجینک اوغللرینی چافروپ فارا فورمغه کیتوردی. جوجینک اوغلی باتو یاشکه کچوگرهک اولسه ده، بهادرلق عقللیق جهتندن فرداشلرینه اوستون ایدی. چنگز آنی خان ایتدی و آلتونلر ایله زینتله نگان قیمتلی برکیزاوی (تیرمه) بیردی. و بر فرداشنی یبهر ب باتونی «جوجی ایلی» دشت قیچاق (۲) تختینه او طور تدی.

باتو خان: باتو، خان اولغاچده اوز ایلینی کیگه یتو قایغوسینه کروپ صوغش یاراقلرن قاری باشلامش ایدی. باباسی چنگز خاننک وفات خبری کیلوب اشلرندن طوقتاب قالدی.

(۲) دشت - فارسیچه بوشلق معناسنده، دشت قیچاق - قیچاق و حراسی معناسنده. چنگز بو مملکتکه قطایدغی آتسین غورون (آلتون اوردای) اسمینی بیردی. یا که مملکت، بانوغه بیراگان آلتونلی تیرمه گه قاراب «آلتون اوردای» آتالیدی. بو مملکت ماعوللر طرفندن جوجی وقتنده «جوجی ایلی»، آندن صوگ «برکه ایلی»، اوز بکدن صوگ «اوز بک ایلی» دیب آتالیدی. تورک - ماغول عسکری اچنده تاتار لرده کوب بولو، هم دهشتلی بر عسکرنی آتارغه «تاتار» دیگان اسم موافقراق بولغانی اوچون عرب هم روس خلقلری چنگز قومانداسندهغی تورک و ماغوللارنی «تاتار» دیب آتادیلر.

تاتار اسمی تورک تار یخنده بیک ایسکی اسمدر. کول تکین، حکوکاتده تاتارلر ذکر ایتلگانلر. چنگزنگ قطایدغی والیی موخول اوزی جلایر تور کلرندن ایدی؛ اول اوزینی هر وقت تاتار دیب آتار ایدی.

Труды Восточнаго Отд. Импер. Русс. Археол. общ. ۱۸۵۷ نچی یلغی ۴ نچی جلدنده واسیلیفنگ اثری ص ۲۲۰.

باتو ايڭ اوّل رەزان كىنازىنە كىلدى. بېش كۈن قىدر وقت صلح
 ايله بىرلۈلر ن كوتوب طوردى، بولمادى. آخر باتو عىسكىرى
 شەرنىڭ قلەسى اوستىنە باصقچلار ايله مندىلردە شەرنىڭ آستىنى اوستىكە
 ايله ندىردىلر. قول كوچلرى ايله شەرنى آلدىلر. بعض كىنازلر
 مكلەب عىسكىر جىوب قارشو طوروب ماتاشدىلر ايسەدە تاتار
 آتلىرىنىڭ آياقلىرى آستىدە طابىتالودن باشقە فائىدە چىمادى. بوندان
 موسقواغە كىلوب، كىنازى ۋلادىمىرنى اسىر آلوب ۋلادىمىر شەرىنە
 كىتىدىلر. (۱۲۳۸سنە ۲ فىورال) تاتار عىسكىرلىرى ۋلادىمىرغە يىتىدىلر.
 ۋلادىمىر خىللىرى تاتارلىرنىڭ يورش طوروشلىرىنىڭ آرتق درجەدە
 يىكل بولوندان حىران قالىدىلر. بىوك كىناز گىورگى تاتارلىرنىڭ
 كىلوون اىشتىكاچدە قاچمىش ايدى. باتو «بىوك كىناز موندەمى؟» دىە
 سورادى. روسلار اوقلر ايله جواب وىردىلر. باتو صلح ايله
 بىرلۈلر ن سورادى، يىنە اوقلار ايله جواب وىردىلر. آخر ۸نچى
 كۈن (۸نچى فىورال) تاتار عىسكىرى شەرنىڭ ھەر جەھتندە گى قابقالر ن
 واتدىلردە اوز قوللىرى ايله شەرنى آلدىلر.

بوندان سوڭ باتو، عىسكىرىنىڭ بىر مقدار ن كاستراما وغانلىچە
 طرفلىرىنە يىبەردى. اوزى راصتوف طرفلىرىنە كىتىدى. فىورال
 اچىندە اون آلتى قىدر شەرلىرنى آلدى. كىناز گىورگى «سېت» يىلغەسى
 طرفلىرىندە طورور ايدى، كوب عىسكىر حاضرلەب تاتارلىرغە قارشو
 چىقىدى، عىسكىرى ايله بىرگە گىورگى اوزىدە ھلاك بولدى. باتو
 نووغورد طرفلىرىنە كىتىدى. تۆير، تورژىك، ۋولوك كىبى بىر نىچە
 شەرنى آلدىقى سوڭ نووغوردقە باروب يىتمىچە ايله نوب قايتوب كىتىدى.
 نووغورد روسلىرنىڭ ايك باى شەرى ايدى، آنىڭ

سلامت قالووى روسلار اوچون زور بخت بولدى. قايتوب بارغان يولنده كوز يلسكى شهرينه طوغرى كىلدى. اوشبو شهر اهلى قدر باتوغه قارشو طورغان روسلار اولمادى. باتو بو شهرنى خلقلرن هلاك ايتوب بتور دكدن صو كغنه آلا آلدى.

اوشبو وقت تمام ياز اولوب بوزلار تيشلور و قتلر يتمش ايدى. تاتارلر دون بويينه قايتوب يتديلر واوشبو اورنده استراحت ايچون قالدیلر. اسير ايدب آغان روس روحانىلر ينى يبه ردیلر. (۱۲۴۰) سنه سى، ناتوخان جنوبى روسياغه قصد ايتدى. منگو

قاآننى عسكرى ايله كييف شهرينه يباردى، و كييف كنازينه اختياري ايله بيرلون صوراب ايلچى يبه ردى. كييف كنازى ميخائيل ايلچيلرنى اوترتدى و منگو عسكرى كيلوب يتو ايله اوزى قورقوب شهردن قاچدى. بونك اورنينه ينه دانيل كناز اولسه ده اولده قاچدى اوچنچى اولارق ديميتري كناز اولدى. كييف خلقى غايت مغرور ايدى، تاتارغه مغلوب اولولرن خاطرلرينه اولسون كرتمز لر ايدى. باتو، ايلچيلرينك اوترلون ايشتدكى صولك بالذات اوزى عسكرى ايله سفر ايتدى.

منگو ايله باتو كييف ياننده دنپير يلغه سيني آشا چغوب كييف نك قلعه سى يانينه كيلمكده ايديلر؛ تاتارلرنك قچقرو لرنندن، آنلرينك كشنه ولرنندن، تويهلرينك باقرو ووندىن، آربالرينك شغرداوندن اولقدر قورقنچلى طاوش حاصل بولديكه، كييف ده آدملر بربرسى ايله سويله شكانده سوزلرنده كوچلك ايله ايشده لر ايدى. كييف اهلى ينه صلح چاره سن قاراماديلر. تاتارلر كييف نك تيمر قايقاسن و اتديلرده شهر اهلىنه قلچلرى ايله حاكم ايدرگه

باشلايدىلار. بىر كۈن اچىندە بتون كىيىف اوراملرى اولە كىسەلەر ايله
طولدى، آدم قانلىرى يىلغە اولوب آقدى.

روسلار، قىمتلى نرسەلەر نى يانلىرىنە آلۇپ، ايك اۋل نصارا
دىنن قبول ايتكان دىمىتىرى نىڭ قبرى ايله دىساتىنوى دىگان چىر كاو
كېى مقدس اورنلىرىنە طولدىلار، استىمداد ايتەرلەر ايدى. تاتارلەر
اوشبو چىر كاو ايله اوشبو قبرىنى بىر تىگىز ايتدىلار. كىناز
دىمىتىرىنى اسىرايدىب باتو يانينە كىتوردىلار باتو كىنازنى عفو ايتدى.
كىيىف شەرى، خلىقنىڭ كو بلاگى، زىنتىلىگى، بايلغى ايله شەرقى ياۋرۇپا
بىر نچى شەرى ايدى؛ تاتارلەر قولندە توزان اولوب كو ككە اوچدى،
آدملىرى بىر ايدلدى، قانلىرى يىلغە اولوب آقدى. بىش عصر غە قدر اوشبو
كىيىف شەرى، اوزىنىڭ اوشبو ايسكى رونقن فایتاروب آلا آلامدى.
بوندىن صوڭ باتو، پولسكى قراللىقى طرفىنە بونەلدى. يولده
غالىتسكى، ۋلادىمر اسملرىندە كىنارلىكلرنى آلدى. اوشبونىڭ ايله
روسلارنىڭ نوو غوروددن باشقە جملە كىنارلىكلرى تاتار تصرفىنە
كروب بىتدى.

باتو بتون پولسكىنى بوندىن صوڭ وىنىكرىيا، بولغارىيە و خرو اتيا
(بوسنىيا) ولایتلرنى آلۇپ، گىرمانىيا مملەكتىنە كىردى. اوشبو وقت
بتون آوروپانىڭ قوطى اوچدى، جملە ياۋرۇپا اوزلرىنىڭ وطنلىرىنى
صاقلاودن امىد اوزدىلار. غربى ياۋرۇپا، آنگلىيە بىرىنە كىسب كە
وارا طورغان بالقچىلرنى «تاتار كىلە» دىيە يوللارندىن توقتاندىلار.
اوشبو بىر گە يىتدىگى صوڭ باتوغە اوگداي قاآننىڭ وفات خىبرى كىلدى،
اوشبو سىبىدىن باتو فایتوب كىتدى (۱). تاتارلرنىڭ اوشبو حاللىرى

ياۋروپاغا مەلۇم دىگەن ئىدى، آلا رچە ايز گولر دەسامى باتوغە غلبە ايتىدى .

باتوخان ايدىل (ۋولغە) بويىنە قايتدىنى صوڭ مملەكت اشلرن ترتيب و نظامغە قويارغە، شەرلر بنا ايدىب عدالت ايله مملەكتنى اداره ايدرگە كرشدى . هم مملەكتنى اداره گە اوڭاى اولسون ايچون اچترخان نىڭ يوقارى ياغندە آفتوبە دىگان اورنغە «سراى» اسمى ايله شەر بنا ايدرگە باشلادى (۱۲۴۳) .

روس كنازلرى خانغە اطاعت عرض ايدىب بيعت ايدرگە كىلە باشلادىلر . ايك اول كناز يار و صلاۋ بيعت ايتدى .
باتو عسكرى، عموما توركلر - ماغوللر، سرايتلى اورودن، و با هم چومادن بىك قورقالر، و با و چوما كىبى اورولردن بىك قانى صورتدە صاقلانلر ايدى . روس كنازلرى بيعت ايتەرگە كىلگاندە كارانتىن كوررگە، اوتدن، توتوندن آشاچغارغە طوغرى كىلە ايدى .
خانغە بيعت صوڭندە، كنازلرگە كنازلكرىنى الوغ فاآندىن تصديق ايتدىرمك لازم ايدى . كناز يار صلاۋ اوزىنىڭ اوغلى قنسطانتىن نى قارا فورمدە قاآن حضورىنە يىەردى . بوندان صوڭ جملە كنازلر بر بر آرتلى كىلوب بيعت ايتدىلر .
باتو يار و صلاۋنى جملە كنازلرگە باش (ۋىلىكى كناز) ايدىب كىيف شەرىنە يىەردى . اوشبو كونگە قدر بىوك كناز ۋلادىمىر شەرىندە اولور ايدى . اوشبونىڭ ايله باتونىڭ مملەكتى ايكى تورلى اداره قىلنا باشلاندى . برسى : اداره مختارىهلى (آفتانومنى) ولايتلر .
بزم بابالرمز بلغارلر ايله روس، پولشه كنازلرى كىبى . ايكىنچىسى باتونىڭ اوزى نصيب ايتكان والىلر واسطەسى ايله اداره ايدلگان اصل مملەكتدر .

او گدای قاآن نك وفاتى صوگنده خاتونى، تورا گينا قاآنلق ايتدى. (۱۲۴۶) سنه ده فورلتاي جيو لوب او گدای نك او غلى كيوكنى قاآن تعيين ايتوب بيوك جلوس طويى اولدى. اوشبو طويده باتو، آياغى آغرتدقى سببندن، حاضر اولالامادى، اوزينك انيسى بوركه ايله ياقنلرن هديه لر ايله يبهردى، و بيوك كنانار يار و صلاونى هم يبهردى. اوشبو طويده بيوك ماغول مملكتينك هر طرفندن حسابسىز كوب تورهلر، خانلر، اسلام مملكتندن دخى بيك كوب عالملى حاضر اولديلر (۱). كيوك بربيلدن آرتق قاآنلق ايله لامادى، وفات ايتدى. يرينه باتو غه قاآنلقنى تكليف ايتديلر، قبول ايتمه دى؛ بلكه تولى خان نك او غلى منگونى موافق كورب، اوشبونى تعيين ايتكز ديدى. هم منگو قاآن تعيين ايدلدى (۱۲۵۱).

باتو، قزل غه مائل توسده، بيوك گه وده لى، كولهر يوزلى، غايت عقللى، سياست اشلرنده ماهر، بيك جومارد پادشاه ايدى. چنگز نك باشقه بالالارى اصلا بونك فكر نندن چقمازلر، بلكه بونى تعظيم ايدر لر ايدى. باتو حقيقى چنگز بالاسى ايدى؛ مخصوص بر دين و مذهب ايله تقيد ايتمه دى، بر الله غه عبادت ايدر و هر دين اهلىنه بر درجه ده حرمت ايدر ايدى. دنيا نك نادر پادشاه لرن دن اولغان باتو (۱۲۵۵) ده وفات ايتدى. يرينه ار غلى صرتق خان اولمش ايدى. بربيلدن وفات ايتدى. صوگره انيسى اولافچى خان اولدى ايسه ده بوده تيز دن وفات ايتدى.

(۱) اوشبو مجلسده، بغدادده خليفه طرفندن قاضى القضاة شيخ فخرالدين، شامدن ملك ناصر الايوبى نك قرداشى، قونيا سلطانى طرفندن ركن الدين، تركستاندن امير مسعود يلواج كى اسلامنگ بيوك آدملىرى حاضر اولديلر.

برکه خان۔ او لافچی اور نینہ باتونک انیسی، جو جینک اوغلی بورکا خان اولدی (۱۲۵۵). و منگو قاآن غه کوب هدیه لر جیهردی بورکا باتو وقتنده چاقدوق دین مبین اسلامنی قبول ایتمش ایدی؛ تختکله او طور دیغی صوگ خاتونی چچک، فرداشی توفایتیمر و باشقه اولوغلری ایله برکه اسلامنی قبول ایتدکن رسما اعلان ایتدی. واسمینده بورکه دن «برکه» گه ایله ندردی. اسلام خلیفه سی مستعصم بالله غه بیعت بیروب و خطلر یازیشوب طور دی. برکه، خان اولماز دن ایلگه ری تولی خاننک هلاکو اسمنده اوغلی مهنگو قاآننک امری ایله ایران جهتلرینی ضبط ایتوب اسماعیلیه اسمنده گی آیرم بر اسلام دولتنی بتوردی (۱۲۵۳) و نصیر الدین طوسی اسمنده بیوک بر اسلام عالمنی اوزینه وزیر و کیگه شچی ایتدی. اوشبو بیوک عالم معتزله و شیعه مذهبنه منسوب ایدی. هلاکو، مملکتینی دخی کیگه یتورگه تله ب، آذربایجان طرفلرندن قسطنطنیه طرفلرینه یورورگه نیت ایتدی. اوشبو بیوک عالم، شول کون اسلام خلیفه سینک پایتختی و حسابسز علم یورتاری و علمانک اویاسی اولغان بغداد شهرینی ایلک ایلک آلاماق لازمدر دیه کیگه ش ویردی. (بغداد ایلک چنگز وقتنده سلامت فالمش ایدی)، هلاکو بونی هم معقول کوردی و بغدادقه بارورغه حاضرله ندی. اوشبو خبرنی برکه ایشتدکی ایله، هلاکونی آغاسی بانو طرفندن منع ایتدردی.

بو اش برکه اجتهادی ایله گنه اولدی. یوقسه بغدادنی آلامادان دگل، بتون دنیانک آستون اوستکه ایله ندرودنده «یاساق» نک منع ایتدکی یوق ایدی.

باتو اولگاچده قومسز هلاکو، نصیر الدین ننگ تله دکنجه
 و مستعصم خلیفه ننگ خاص وزیرى ابن علقمی ننگ دعوتی بوینیجه
 بغدادقه کلدی و ابن علقمی ننگ دسیسه سی ایله (۱)، اولاد و عیالی ایله
 خلیفه نی، و اچنده بر میلیون قدر جان اولغان بغداد اهاالیسنی قتل عام
 ایدب دنیا ده امشالی کورلمه گان ظلم و تعدیلرنی اجرا ایتدی.
 و اوشبوننگ ایله مسلمانلرنی ینه دن کوب عصرلر ترامزلك ایدب
 هلاک ایتدی، نه قدر بیوک مدرسه لر کتبخانه لر وار ایسه جمله سنی
 یر ایله برابر ایتدی (۱۲۵۸ م، ۶۵۶ هـ).

بغداددن صوگ هلاکو مصر اوستینه یوردی. برکه اوشبوننی
 کورب بلوب طورور ایدی نه ایدرگه شاشدی آبدردی.
 اوشبو وقت منگو قاآن کوب عسکر ایله قطای اچنده کی فتنه نی
 باصمق ایچون کیتوب وارور ایدی، وفات ایتدی. منگو اوز
 یانینه ایدمش ایدب بیوک انیسی قاپلای خانتی آلوب، اوز اورنینه
 قارا فورمده کچوک انیسی آرتق بوکا خانتی اوطورتوب کیتمش

(۱) ابن علقمی شیعی المذهب ایدی. خلیفه بر وقت بغداد مسلمانلریننگ
 اوزلکسزسنی، شیعی نزاعلرینی قطع ایتمک ایچون بعض شیعیلرنی اوترتوب،
 محله لرن عسکر طرفندن طالاتمش ایدی؛ ابن علقمی اوشبوننگ انتقامنی
 آلمق قابغوسنده ایدی. هلاکونی دعوت ایتدی. هلاکو کیلوب بغدادنی
 محاصره ایتدی وقت ابن علقمی خلیفه یه: «هلاکو سزنی همیشه خلافت کورد
 قالدرا و اوغل کوزغه اوزیننگ قرینی ویره و سزنی حاضر بتون اعیان دولت
 ایله شهر خارجینه طویغه دعوت ایتدی» دیه خبر ویردی. خلیفه جمله اعیان
 ایله شهر خارجینه چقدی؛ اوشبو اورنده هلاکو طرفندن قتل اولندیلر
 صوگره بتون بغداد خلقی قتل اولندی. هلاکو قوتلی بر صوغش فورالی مثالده
 ایسه، مسلمانلر بونی اوزلریننگ مذهب صوغشلرنده استعمال ایتدیلر.

ایدی. یولده منگو اورنینه، ألوغ اولدقی ایچون، قبلاینی قاآن ایتدیله. فرصت کوزه تو بکنه طورغان بر که ایچون بونده بیک اوکای بر اش کیلوب چقدی. اول قارا فورمده غی آرتق بوکاغه: «سین قاآن لقی اوز قولکدان یبه رمه. مین سیگا یاردم ایچون قیدو ایله عسکر یبه ردم» دیه خبر کوندردی. آرتق بوکا اوزن قاآن اعلان ایتدی. بونی ایشکاچده قاپلای عسکری ایله ایله نوب قایتدی و آرتق بوکا ایله صوغشورغه کرشدی. بو خبر هلاکو گه یتشوب اول غایت اوگایسزلاندی؛ مصر حدودنده گی عسکرینه اوز اورنینه کتبوغا اسمنده برسین باش ایتدیده اوزی مقری اولغان مراغه شهرینه قایتدی. هلاکو کیتکاچده، مصر سلطانی سیف الدین قطز قوتلی عسکر ایله چغوب هلاکونک اون مک عسکرینی آخرینه قدر بتروب هلاک ایتدی (۱۲۶۰).

بولار همه سی بر که نک توزوگان پلانلری ایدی (۱). اشلر کامل اول قله گانچه کیلوب چقدی. اگر بر که اولماسه ایدی مصرده بتونله ی هلاکو قولنده کولگه ایله نه چک ایدی. هلاکو اوشبو قدر اوگایسزقلر سببتدن تله گانچه مملکتلر فتح ایده آلمادی، بلکه ایرانده مراغه نی پایتخت ایتوب بارلق یرلرن اداره ایتوب طوراً باشلادی (۲).

(۱) مراد افندی تاریخی ص ۴۰۴ - ۴۳۰، جلد ۱.

(۲) نصیرالدین طوسی ننگ هلاکو فاشنده آرتق نفوذی بار ایدی. بغدادده علوم یورتلرن هلاک ایتدردی ایسه ده مراغه ده علوم یورتلری بنا ایتدردی. علوم و معارف ننگ ترقیسی اوچون کلیتلی وقف لر و خزینه لر تخصیص ایتدردی، و مراغه ده شول وقتقه قدر مثلی اولماغان بر رصد خانه ایشله تری. ۴۰۰۰۰۰ - دورت یوز مگدن آرتق جلد نفیس کتابلر جمع ایدب مکمل بر کتبخانه تاسیس ایتدردی ارباب علم و هنرنی هر طرفدن جلب ایتوب کندیلرینه مخصصات تعیین ایتدرب بیوک بر آفاده میا تشکیل ایتدردی. (قاموس الاعلام)

هلا کو بو قدر زور فلا کتلرنک جمله سینک سببی برکه ایدکن بیک یخشی بله ایدی. برکه ایله هلا کو آراسنده الکنده نوک بولا کیلگان دشمانلق بو کره ینه قو تلهندی. آخر هلا کو برکه ایله صوغشو فکرینه توشدی. برکه، هلا کونی اسلام پادشاهلرن نیگزندن بترودن طیوب آلوب قالو ایله گنه قناعته نمیچه، هلا کودن دخی اوز فولی ایله انتقام آلو قایغوسنده ایدی. بو حالده هلا کونک صوغش تلهوی اوزی برکه نک مقصودی ایدی.

«یاساق» بوینیچه غنیمتلر چنگز بالالاری آراسنده بولنو لازم ایدی. برکه ایلیچی یه رب هلا کودن، آغار غنیمتلردن اوزینک اولوشینی صورادی، هلا کو برکه نک ایلیچیلرینی اوتردی. هم او شبو سببدن بیک تیز صوغش باشلاندى. برکه خان طرفندن نوغای اسمنده، هلا کو طرفندن نویان اسمنده باشلقلر تصرفنده، ایکی عسکر قافقازیه ده شیرزان طرفلرنده یولقبوب صوغشیدیلر؛ اول مرتبه ده نوغای غالب اولسه ده، صوگغیسنده نویان غالب اولدی (۱۲۶۱). صوگره ۳ نچی صوغشده دخی هلا کو غلبه ایتوب برکه ایلینه چقدی. قیچاق خلقلری چاطرلرینه عسکرن یهروب هر تورلی قباحتلکلر ایتدررگه کرشکان ایدی، آگلاماسدن کوب عسکر ایله برکه کیلوب چقدی هم هلا کونک عسکرن بتونلهی طوزدردی. بو صوغش «تیمرقیو» صوغشی دیه آطالادر. بونک صوگنده هلا کو ینه دشت قیچاق غه بارو قایغوسینه کرسه ده، هیچ اش باشقارا آلمادی. آخر قاتی قایغولر اچنده وفات ایتدی (۱۲۶۶).

یرینه اوغلی آبقا، خان اولدی. بودخی برکه اوستینه عسکر

جىوب واروب صوغشىدى، لىكن مغلوب اولماقدىن باشقا نتيجه كورمەدى. آرتق بوكا ايله قپلانك صوغشوى ايكى يلغه قدر صوزلدى. آخر قپلا، قاآن اولدى و كوب عسكر ايله ينه چين اچينه سفر ايتدى و پىكىن شەرىنى قاراقورم شەرى اورنینه پايتخت ايتدى. برکه خان اسلام قبول ايتوى ايله بتون تاتارلر دىن اسلامنى بر يولى قبول ايتدىلر. و بتون اخلاصلرى ايله دىن اسلامغه يابشىدىلر. مسلمان اولماغان خلقلر بواشكە آبدراب قالدىلر. برکه اوزىنى دىن اسلامنك، قرآننك حاميسى دىب اعلان ايتدى. برکه مملەكتندە دىن اسلامغه قارشوتل قوز غالتمق امكانسىز اولوب قالدى. برکه دىن اسلامنى او گرهتمك هم قىچاق مملەكتينه علوم نشر ايتمك اىچون اسلام مملەكتىنك هر طرفندن علمالر كتوردى، مدرسه و مسجدلر بنا ايتوب وقفلر تەخصىص ايتدى. اوشبو سببىدىن اسلام علماسى برکه گە ناصر لدين الله، ابوالمعالى دىب لقبلر قويدىلر. اسلام علماسى زورلرندن نجم الدين الزاهدى برکه گە نسبت ايله «ناصر يە» اسمندە كتاب يازب برکه گە هديه ايتدى (۶۵۸ ھ).

برکه خان ايله مصر پادشاهى ملك ظاهر بىرس، خطلر يازشالر، بولەكلر ايله ايلچىلر بېرشلر ايدى. سراى شەرى باتو خان وقتندە بنا ايدلوب بتمەگان ايدى، آنى برکه تمام ايتدى.

برکه خان (۱۲۶۶م، ۶۶۵ھ) وفات ايتدى. اوزىنك اورنینه قالورغه بر بالاسىدە اولماقدىن باتو خاننك طغان اسمندە اوغلىنك بالاسى مەنگو تىمر، خان نصب ايتلدى.

مەنگو تىمر خان. مەنگو تىمر ايله مصرنك تورک پادشاهلرى آراسندە هميشە ايلچىلر يوروب طوردى. ۱۲۷۶ نچى يلدە او چنچى مرتبه

بتون دشت قىچاق مملەكتى خلقىنىڭ جان حسابى آلندى. منگو، ۱۲۸۰ نچى يىل تاماغىنە چىغان بىر شىش سېپىدىن وفات ايتدى. اورنىنە تىدان منگو اسمندە انيسى خان بولدى.

تىدان منگو خان - . تىدان منگو، خان بولغاچدە مصر پادىشاھى منصور فىلورىن غە اوزىنىڭ خانلىغىن اعلان ايتوب مکتوب يېەردى (۱). بتون ماغول مملەكتىنىڭ بيوك قاآنى قىلا قاآن اوشبو سنەلردە جنوبى چىن و ھند چىنى طرفلرىنە يوروب كوب يىرلر فتح ايتدى. بيوك تورک مملەكتىنى، مالاقا بوغازىدىن اوروپا اچلرىنە و آق دىگىز ساحلىندە اولغان آنا طولى غە قدر كىگە يتدى؛ جنوبى ھندىستان و عربستاندىن باشقە جملە آسيا، ثلث غرىبىسندن اوروپا قطعەلرى، مغول مملەكتى (مانغولسكى اىمپىرىيە) اسمندە، و بر قاآن غە تابع زور تورک مملەكتى اولدىدە قالدى. تىدان منگو خان آخر عمرىندە خانلىقنى طاشلاب انيسى «تلابغا» غە طابشردى و اوزى عبادتكە كرشدى (۱۲۸۷).

تلابغا خان - . تلابغا، خانلىق منصبىنە كىلگىچ، وىنگرىيا طرفىنە كوب عسكر ايله سفر ايتدى. بر كە وقتىندە غى مشهور بهادر نوغاي مىرزا برگە ايدى. وىنگرىيادە اشلرن تمام ايتد كلىرى صوگندە قايتورغە چقدىلر. قش كونى اولوب كونلر غايت بوران ايدى؛ قارا دىگىزدىن خزر دىگىزىنە قدر بولغان اوزون دون صحراسىندە

(۱) مکتوب مملەكتىنىڭ رسمى تلى بولغان اويغور تىلىدە، اويغور يازووى ايله يازلمش ايدى مکتوبىنى قىچاق علماسىدىن نورالدين آتا، مجدالدين آتا اسمندە عالملىر آلوب باردىلر.

تلابغا بتون عسکری ایله یولدن آداشدی، یوری یوری بارلق
 آزقلری بتوب حسابسز عسکری هلاک اولدی. نوغای میرزا
 تلابغادن کوب وقت ایلك اوز ایلینه (۱) فایتوب یتکان ایدی،
 تلابغا خاتوننی ایله بیک صوگ و قتغنه فایتوب یتدی. اول بو قدر زور
 قضاغه سبب بولووی ایله نوغای میرزاغه تهمت ایتوب آنی اوتررگه
 قصد ایتدی. نوغای میرزا چنگز بالالاری آراسنده بیک اعتبارلی
 و بیک اوستا حیلہ کار کشی ایدی. نوغای، تلابغانک قصدینی ایشتوی
 ایله تلابغانی حیلہ ایله بر اولاق اورنغه چاقروب کیتوردی. پوصوغه
 عسکر قویغان ایدی، تلابغا ایله منگو تیمرنک ۵ اوغلی کیلگان
 ایدی، جمله سینی اوترتدی و منگو تیمرنک ۶ نچی اوغلی طقطایینی
 سرایده خان ایتدی، و دولت اشلرینی ترتیب گه قویوب بتون اشنی
 طقطایغه طابشردی (۱۲۹۰).

طقطای خان. - طقطای، خان اولوب اوچ یل اوتکاج بیوک
 قاآن قیلا خان و فات ایتدی. قیلانک اورنینه آلبایتو قاآن اولدی.
 قیلانک وفاتی ایله بیوک تورک مملکتی، چنگز بالالری آراسنده مستقل
 خانلقرغه بولندی. و بو وقت طقطای هم تمام مستقل خان اولوب
 قالدی (۱۲۹۳).

طقطای بو جهتدن مستقل اولسه ده، ایکنچی بر جهتدن تمام محکوم
 قالغان ایدی. نوغای میرزا، طقطاینی اوزی خان ایتدکندن، طقطایینی
 هر وقت اوزی تله گان بر نرسه گه بوروب یورته، خان اوستینه

---

(۱) اوشبو نوغای میرزا و عموما شرقدن کیلمش تاتار (ماغول) لر
 کوچمه معیشتنی همان طاشلامادیلر و مدنی تر کلکتی قبول ایتمه دیلر نوغای
 میرزا قریم طرفلرندہ دون صحرالرندہ تر کلک ایدر ایدی.

حاكم مطلق اولاده طور ایدی . اوزینه فارشو اولغان ۲۳ قدر سرای بویوکلرن طقطای غه قوشوب اوترتدی . بارا طور نوغاینىڭ بالالری ینه آنالری کبی قیلانا باشلادیلر . بولارنىڭ استبدادی کون بکون آرتدیده طوردی . حتی اوزلرینىڭ کیفی ایچون طقطاینىڭ اوگی آناسی اولغان چچک خاتوننى ده اوترتدیلر . بو خاتون خالص قاآن نسلندن اولدقندن سرایده آرتق زور نفوذ ایهسی ایدی . پیتراسمنده زور امیرنى ده اوترتدیلر . تحمل درجه سندن اوزوب کیتدی . آخر طقطای ایله نوغای و بالالری آراسنده صوغش باشلاندى . اولگی صوغشده نوغای طقطایغە غالب اولدى (۱۲۹۷) .

طقطای بهادر و غیرتلی خان ایدی . ایکی یل صوگنده نوغای طرفینه یوردی . کوكانلك ديگان اورنده ایکی عسکر بر گه یولقشدیلر . قوۆتلی صوغشده نوغای مغلوب اولوب عسکری بتونلهی طارالوب بتدی . نوغای یالغزی آطی اوستنده قالدی . نوغای بو وقت غایت قارتایغان ، قاشلری کوزلرن قابلاغان ایدی . نوغایغە بر روس باروب اوترر گه تلهدی . نوغای : مینی طقطای یانینه آلوب بار ، مینی اوترمه ، دیدی . روس اوتروب باشینی خان یانینه آلوب باردی . روس خاندن رحمت آلمق تله گان ایدی ، خان آچولاندى ؛ «بزنىڭ عصیان ایتکان بیوکمزنى اوتردك» دیدیده روسنىڭ اوزینی اوترتدی (۱۲۹۹) .

اوشبو نوغاینىڭ بالالری «نوغای» اسمی ایله سرای تصرفنده ، آیرم بر حالده ، فریم -- دون طرفنده یاشاب کلدیلر . اصل مملکت باشلقلرینىڭ خصملری بولغان بو فامیلیه نىڭ اوز باشینه قالووی مملکتنىڭ کیله چگی اوچون اوگایلی توگل ایدی . طقطای ۲۳ یل حکومت ایتوب (۱۳۱۲) وفات ایتدی .

اوزبىك خان. طقپاي اورنىنە منگو تىمرنىڭ طغرا لجا اسمندە
 اوغلىنىڭ، محمد اوزبىك اسمندە اوغلى خان ايتلدى (۱۳۱۲م، ۷۱۲ھ).
 مصر پادشاھى ملك ناصر محمد كە اوزىنىڭ ياقىن قىرداشلىرىدىن بىرىنىڭ
 قىزى بىرۇب قودالاشدى، بىك مەھابىت سورتدە طويلىرى بولۇپ
 اوتلدى، بونىڭ زىمانىدە ھالا كو بالالىرى ايلە صوغشلىرى دوام ايتلدى،
 لىكىن ھەر ايكى طرفدە ھىچ نىتىجە كورنمەدى.

اوزبىك، خان اولغان وقتلردە تۇير كىنازى مىخائىل ايلە موسكو كىنازى
 گيورگى آراسىدە كو بدن بىرلى بەئىس نزاعلىرى دوام ايتە ايدى. كىناز
 مىخائىل تۇيردە، رىسمى سورتدە توگىل، وسىلارنىڭ اختىيارى ايلە گىنە كىناز
 اولۇپ طورا ايدى. اوزبىك خان اولغاچدە، مىخائىل اوزبىك كە بىعت
 وىرەك اوچون سىرايغە كىلدى. خان ياننىدە سىراي دە ايكى يىل قىدر
 طوردى. اوزبىك خان بونىڭ كىنازلىقىنى تصدىق ايدىپ او كاز بىردى.
 و بىر مقدار عىسكەر ايلە مىخائىلنى تۇير كە بىبەردى (۱۳۱۵). مونىڭ صوگىندە
 مىخائىلنىڭ خصمى كىناز گيورگى، خان ياننىدە كىلۇپ اوچ يىل قىدر
 طوردى. اوزىنى خان حضورىدە بەخشى، مىخائىلنى عىبلى كورسىتمەك
 اوچون ايتىمە گان چارەلىرى، خان تىرە ياغىندە غى امىر وتورەلەرگە
 بىرمە گان ھىدىلەرنى قالدىرمايدى. آخر مىخائىلنى كىنازلىكىدىن عزىل
 ايتىدى، اوزى وىلىكى كىنازلىك او كازىن آلىدى. خان اوزىنىڭ
 خىدمىتىدە اولغان چارىلەردىن آغافىا اسمندە بىرسىن گيورگى كە بىردى.
 قاوغادى اسمندە بىر امىر قول آستىدە بىر مقدار عىسكەر ھەم مذكۇرە
 چارىلە ايلە گيورگىنى ولادىمىرگە بىبەردى.

مىخائىل بو خىبرىنى ايشىتىكچىدە عىسكەر ايلە گيورگى كە قارشى

چقدى، فاو غادىغە صوغش ايتوب گيورگى نى خاتونى ايله اسير آلدى. فاو غادىغە كوب ھديه لر بىر ب صىلاب، عسكىرى ايله سرايغە اوزاتدى، اوزىنى خان حضورندە عىبىسز كورسەتوون اوتندى. شول وقت گيورگى نىڭ خاتونى آغافىا وفات ايتدى. بونى گيورگى، اوز بىك خان غە مىخائل آغولاب اوتوردى دىب شكائىت ايتدى. خان بولار نىڭ ھەر ايكىسندە ھەكەم اوچون سراي غە چاقردى. ھەر ايكىسى كىلدىلەر، ھەكەم كورسەتە ھەر بىرى اوز لىرن عىبىسز كورسەتو اوچون آرتق درجە اجتھاد ايتدىلەر. آخىر خان نىڭ عسكىرىنە قارشو صوغش ايتووى و آنىڭ بىرگان جارىسەن آغولاب اوتروى كىبى عىبلەر اوچون مىخائل اوتىرلدى. و گيورگى دخى ايلك گى منصىبەنە قايتارلدى (۱۳۱۸). بو اشلار نىڭ صوگىندە مىخائل نىڭ دىمىترى اسمندە اوغلى سرايغە باروب خان نىڭ كوگىلن يومشائىرلىق سوزلەر سويلەدى و ائىنىڭ خانغە اخلاصى كامىل ايدىكن اثبات ايتەرگە طرشدى. خان آنى تۇيرگە كىناز ايتدى. مىخائل بالالىرى ايله گيورگى آراسىندە دشمانلىق غايت قاتى ايدى. گيورگى بلغار يولى ايله سرايغە كىتدى. بونى ايشتوب دىمىترى يىنە قىرداشلىرى ايله سرايغە باردى. خان حضورىنە ھەر ايكىسى كىردىلەر. دىمىترى آچو ايله خان سرايندە گيورگىنى قىلچ ايله چابدىدە اوتوردى. دىمىترى يىنە قىصاص اىچون اوتىرلوب دىمىترى نىڭ ائىسى آلكساندر تۇيرگە كىناز ايتلدى (۱۳۲۵).

سراي ھەكەمى روس ولايتلىرىنە باصقاق اسمى ايله بعض امىرلەر قويا ايدى. كوب وقت اوشبو باصقاقلر روس رومانلىرىنە قارشو ھەرمەت ايتىلەر، كنىسەلەر خىراجدىن مەف بولا توروبدە

خراج آلار ايدى . باصقاقلرنىك اوشبو اشلرن روسلرنىك
ميتروپوليتلرى اوزبك خانغە عرض ايتدى . اوزبك خان اوشبو
سببىدىن ميتروپوليت قولينە يارلىق يازوب بىردى . اوشبو
مضموندى:

«بيوك و بلند اولغان الله تعالى نىك مرتى ، اراده و فوتلى امرى
من اوزبك اوزمنىك تصرفمده اولغان جمله بيوك هم اورطا
هم كچوك كنازلرگە ، جمله وزيرلر ، اميرلر و دفترچى و باصقاق
و يازوچى و ايلچيلرگە و هر بر حكوم يورگان طرفلرنىك خلقلرينە
فرمان ايدى من : نصارى و غيرلرنىك جمله روحانىلرى : پوپلرى ،
راهبلىرى ، كنيسهلر و عبادت اورنلرى و اوشبو كنيسهده عبادت
اورنلرينە تخصيص ايدلگان ملكلر ، وقفلر جمله سى خراجدىن
وميرى اشلرنىك جمله سندن معافدر . بولارغە هيچ بره و قول
تىگزەچك اولماسون ! چونكه بولار الله ايجون حاضر لهنگانلر . بولار
بزگە و بزنىك عائله مزگە دعا قىلسونلر . اگر بره و بولارغە تعرض
ايتوب بولاردن بر بر نرسە آلاچق بولسە آندن اوچ مثلى توله تلور .
اگر بره و بولارنى اذا ايدەچك اولسە ، الله نىك قهرى آگا بولسون !! .
ياز لى قويا ن يلىندە ، كوز فصلىدىن بر نچى آينىك دور تنچى كوندە .»

۱۳۲۷ سنە اوز بك خان بعض اشلرنى اصلاح ايجون

يقىنلردن چال خان (شفقال) اسمندە برسنى بر آز عسكر ايله
تۇيرگە بىردى . تۇير كنازى آلكساندر و ايداشلرى روسلرغە
اوشبو اشنى ، «تاتارلر بزنى اسلام دينينە كوچلەرگە ، اگر
طكلاماسالر بتون روسلرنى قول ايتوب آلورغە كبلەر» ديه
كورسە تدىلر . اوشبو سببىدىن اوشبو عسكرگە قارشو زور فتنە

قوبدى. طاوشىزغنه كويگه كىناز آلىكساندر شىقالنى عىكرى
 ايله اوزىنىڭ سىرايىنه كىرتدى. آلىكساندرنىڭ قومانداسى بويىنچە خلىق
 تونى ايله سىرايىنى احاطە قىلۇب آلدىلر دە عىكرى گە ھىجوم ايدىر گە
 كىرشدىلر؛ آىزغنه عىكرى بىر آىز اوتىرشۇدن صوكى يىنە بالىضروورە
 سىراى اچىنە كىردىلر. اوشبو وقت آلىكساندر اوزىنىڭ سىرايىنە
 اوط صالىدى، عىكرىلرنىڭ بىرسى قالمى ياندىلر. تۇير خلىقى شىھردە
 اولغان جملە مىسلامان سودا گىرلرنى اوتىروب بىتوردىلر.

مونىڭ اىچون اوزىك غىايت ناموسلانىدى، بىتون روس
 كىنازلىرىنىڭ قوطلىرى اوچدى. چونىكە اوزىك، بونىڭ ايله بىتون
 روس كىنازلىرىنى عىبلى دىب اويلاغان ايدى. تىفتىش صوگىندە فقط
 تۇير خلىقنىڭ غىنە عىبلى ايدىكنى بلىدى. موسكوا كىنازى
 ايوان كالىتانى سىرايغە چاقىردى و اىلىلى مىك عىكرى بىىرب
 تۇيردە گى اشقىباغە ادب بىرور گە بىھردى. سوزدال كىنازى
 آلىكساندرغە عىكرى ايله ايوان ياننىدە حاضر اولورغە
 بىيوردى. بولارنىڭ كىلون اىشتو ايله تۇير كىنازى، جىنايتچى آلىكساندر
 پىسكوفغە قاچوب كىتىدى. ايوان كالىتا تۇير، كاشىن، تورىرىك
 قالالارنىدە طاش اوستىندە طاش قالدرمى ھىلاك ايتىدى. خلىقلرنىڭ
 اورمانلرغە قاچقانلر يىغىنە قوطلىدى. اوزىك اىۋان كالىتاغە مكافات ايدىب
 وىلىكى كىنازلىك او كازىنى بىرورب موسكواغە بىھردى. موسكوا
 اوشبو وقتقە قدر كچكنە شىھر ايدى، زورايا باشلادى.

اىۋان، عقلىلى حىلە كار كىمسە ايدى. بىر ياقدان خان حضورنىدە
 بىتكىنچى اطاعت كورسەتە، اىكىنچى ياقدان بىتون روسلرنى بىر
 نىقپەغە جىبو اىچون مىمكن قدر اجىتھادن صرف ايتە ايدى.

بو عقلى ايوان روسلرغە استقلال اورلغى چەچدى. (۱۳۴۰) سنە
ايوان وفات ايتوب، يرينه اوغلى سيمون بيوك كناز ايتوب تصديق
ايتلدى. اوز بك خان (۱۳۴۱) نچى يل وفات ايتدى.

اوز بك خان، باتودن صوڭ سراى خانلرينىڭ، ايك اشلىكلى،
عادل، باشقە مملكتلردە ايك نفوذلى، علم وعلماغە ايك يقين پادشاهيدر.
اوز بك، عدالتى ايله دشت قىچاقده اسلامنىڭ و علومنىڭ طارالو وينه
مملكتنىڭ طنچلق و راحتلىگىنە كوب خدمت ايتدى.

اوز بك وقتندە سراى و باشقە شەرلردە اولغان ترتيب و نظامغە
مدنى مملكت سياحلىرى حيران اولدىلر. بو وقت دشت قىچاقنىڭ
سراى، ماجار، سوداق، قريم، كفه، اوزاق و خوارزم كىبى
شەرلرى دنيانىڭ ايك معمور شەرلرندىن سانالا ايدى.

سراى شەرى اوز بك وقتندە كامل زورايوب، كامل انتظام
آلوب، توزولوب ايتدى. اوراملرى كىڭ وتوز، يورطلرى بربرسينه
توتاش اولوب، آرالرنده اصلاً يمرلگان و بوزولغانلرى اولماس ايدى.
شەر خلقى تاتار، چركس، روس، قىچاق روم خلقلرندىن عبارت
اولوب هر بر طائفە اوزينه آيرم محلهده طورالر ايدى. بازارلرى
بىك اشلىكلى وزور اولوب، عراق، مصر، شام طرفلرندىن مسلمان
سودا گرلرى كوب بولا؛ بو سودا گرلر دىخى سرايده آيرم بر محله
اولوب او طرالر ايدى. بولارنىڭ محلهلرى مال ايله طولو اولدقندىن
ماللر ينى صاقلاوايچون محلهلرى قلعهلر ايله احاطه ايدلگان ايدى.
خان سرايلرى اوزينه آيرم سور ايله اورانلوب آلنغان و بيوك
اورننه آلتوندان آي (هلال) صورتى قويغان ايدى (۱) خان سرايىنى
«آلتون طاش» ديه آطيلر ايدى.

(۱) علامت ابدب آي استعمال ايتىمك عربلردىن، اسلامدن قىالمش
بر مشروع اش اولماي، تركلردىن قالمش بر عادتدر.

سرای ده مسلمانلر شافعی و حنفی مذهبلرنده اولوب، شافعی، مالکی، حنفی مذهبلرنده فقیه و علمالر کوب بولا ایدی. مسلمانلرنک اون اوچ بیوک جمعه مسجدلری، بوندن کوب اولوشلر ایله آرتق باشقه مسجدلری بار ایدی. اوز بک خان علم و علماغه آرتق درجه محبت و احترام ایته ایدی.

اوز بک، سرای نک بیوک علماسندن شیخ نعمان الخوارزمی نر هر جمعه کون کیلوب زیارت ایته، شیخ نعمان آنی اصلاً استقبال ایتمی ایدی. آیاق اوزره طوروب اورن فلان کورسه تمی، بلکه بیوک پادشاه اوز بک اوزی شیخ نعمان نک آلدینه کیلوب تزله نه هم تواضعلک ایله گنه سویله شه ایدی. حالبوکه شیخ نعمان اوزی فقیر و غریبلر گه آرتق درجه ده حرمت و قدر ایته ایدی.

اسلامنک جغرافیا علماسینک زورلرندن ابن بطوطه (۱) اوشبو اوز بک خان حضورینه کیلدی و حددن طش قدر حرمت کوردی، خان و خاتونلرندن کوب هدیه لر آلدی

(۱) ابن بطوطه اسلام جغرافیا علماسینک ایک زورلرندندر. ۲۳ یاشنده (۱۳۲۵) سنه سیاحت که باشلاب، آفریقانک شمالن و بتون عربستان شام و سوریه نی، جزیره العرب و ایرانی سیاحت ایتدکن صوگره، اوشبو دشت قیچاق مملکتینه کیلدی و آنده اوز بک حضورنده قدر حرمت کوردکن و دشت قیچاقنک شهرلرن (بو جمله دن بزننگ بلغار شهرینی) کوردکن صوگ، اوز بک خان ننگ خاتونی و روم ایمپراطوری ننگ قری بولغان بیلون خاتون ایله اوز بک ننگ اذنی اوزره روم ایمپراطوری حضورینه (استانبول غه) واروب، ینهدن سرايغه ایله نوب قایتدی و بوندن خوارزم، بخارا، خراسان، قندهار لرنی اوتوب هندستانغه یتدی و آنده غی دلهی حکومت اسلامیه سی حکمداری طرفندن چین گه یبارلوب جاوا، سوماترا،

ابن بطوطه ايتوونچە : دشت فيچاق خلقندە اوغرلاو اولماس؛
 بو سببىدن بولارنىڭ ماللىرى صاقچىسىز طورور. اوغرلاب توتولسىمە مالنى
 خواجه سىنە قايتارو ھەم يانينە اوزىنىڭ مالىدىن توقمىلىنى قوشوب اون
 ايدوب بىرو لازمدر. اگر كوچى يتمەسە ، بالالىرى آلنا؛
 بالالىرى ھەم اولماسە ارتىلە ايدى . كىلگان كىتكانلارنىڭ ھەمەسى
 بولارنىڭ قوناقلرى در. ھند ايلە مكلەب مال قووب تجارت ايتەلر .
 اون مكلر ايلە آياقلى ماللىرغە مالك اولغان آدملىر بولار آراسندە
 كوب بولا . خاتونلارن غايت حرمتلى درلر ، پردەسىز گىزەلر ... (۱).
 اوز بك حضورندە مسلمان عرب عالملىرى حرمت كورگان
 كىبى ، ياۋروپانىڭ خرىستىيان عالملىرىدە زور حرمتلر كوردىلر (۲).

— فيلىپپىن آتەلرن اوتوب ، چىن يىرەنە آياق باصدقدىن صوگ چىن اچندە
 يوروب يىنە دىگنر ايلە (۱۳۴۹) اوزىنىڭ وطنى اولغان طنچەغە قايتدى .
 واول قدر بىوك سياحتىدىن يىنە يالقى اسپانىيىنى وفرانسىيانىڭ بعض طرفلىرىنى
 گىزوب ، اوچنچى سياحت اولمق اوزرە صحراى كىبر وسودانە وطومبوتنوغە
 داخل اولوب آفرىقاي وسطى وشمالىنى دىسىر اتدى . اوشبو اوزون
 سياحتندە آلغان معلوماتن جلدلر طوتوروب يازغان ايدى . (۱۳۷۷) فاسدە
 وفات ايتدى .

زىنىڭ وفانى صوگندە ، مغرب علماسىدىن محمد حىرىبىء كلىبى
 اوشبو اوزون ساختنامەنى «تحفة النظر» اسمى ايلە . اختصار ايدىب يازمىشدر .
 اولگى اوزون اصل نىسخەسى ھەمان طابلىمامش واوشبو «تحفة النظر» ، آوروپا
 لسانلىرىنىڭ كوبسىنە ترجمە اولنىمش واوزى آوروپا ومصرە تىكرار
 طبع اولنىمشدر . اوشبو مختصرە بلغار حقندە آرتق معلومات اولماسدە
 سراى واوزىك خان وآلارنىڭ معىشتلىرى ، مدنەتلىرى حقندە آرتق مەھم
 نرسەلر يازلمىشدر .

(۱) تحفة النظر ۲۰۴ صحىفەدن ۲۳۳ كە قدر .

(۲) Екатеринаславскій кладъ . П. С. Савельевъ نىڭ

دىگەن كىتابىدىن ص ۲۱۳ . . . . . Т. В. О. И. Р. А. О. نىڭ

۱۸۵۷ نچى يىل چىغان ۳ نچى جلدىنىڭ اىكنچى كىسە گندە .

مشهور ماركوپوله، يارم كوچمه يارم مدنى بولغان اوزبكنىڭ مملكتىدە گى بايقغە، آنىڭ عظمت، مهابتىنە، و عجائب تىرىپكە تعجب ايتە. اوزبكنىڭ تىنى بك، جانى بك، خىزىر بك اسملىرىدە اوغللىرى قالدى. ولى عهد تىنى بك اوزبكنىڭ وفاتى و قىتىدە آق اوردا دە ايدى، اورنىنە جانى بك خان اولاً طوردى. تىنى بك گوزل يىگىت ايدى، فقط خان سرايى اچىدە تىنى بك اورنىنە جانى بكنىڭ خان اولووى مظلۇب اولدۇقۇن، تىنى بك سرايغە قايتۇب يىتەر يىتمەسدىن يوق ايدىلىدى و جانى بك، خان اولوب قالدى.

جانى بك خان - جانى بك تىختەكە او طورغا چىدە هر طرفدە غى اميرلىرى، خانلىرى بىعتلىرىن يا كارتدىلىرى. بو جىملەدىن روسلارنىڭ بيوك كىنازى سىمون ايلە مېتروپولىتلىرى خان حضورىنە اوزلىرىنىڭ صداقتلىرىن باگرتۇرگە كىلدىلىرى.

جانى بك كۇب كىنازلىرىنى آلماشدۇروب، تورلى كىنازلىكلار آراسىندە دوام ايتكىان نزاغلىرىنى اوزدى.

عراق عجم طرفلىرىدە حكومت ايتىمە كىدە اولان ھلاكو بالالارى، اوزى صوگىندە دىن اسلامنى قبول ايدىب مملكتلىرى تمام بر اسلام مملكتى حالىنە دونگان ايدى. ۱۳۱۳ نچى سنەسى ھلاكو تىختىنە اوزىنىڭ بالالارىدىن ابو سعید خان او طوردى. تدبىرلى حكمدار توگىل ايدى، اوزىنىڭ ايكى اوغلىنى و اميرلىرىنى و بعض علمالىرىنى اوتۇرتدى. ۲۳ يل قدر خانلىق ايتىدگى صوگى و فات ايتىدى (۱۳۳۶). يىرىنە ولى عهد ايتۇب برسندە تىعىن ايتىمە گان ايدى. وفاتى صوگىندانوق مملكتى اوز نسلدىن اولغان امير و شاهزادەلىرى آراسىنە بولنوب منقرىض اولدى. بغداد طرفلىرىن حسين بن آقبوغا اسمندە وزىرى آلغان،

آذربيجان و تبريز طرفلىرى، اشرف بن تيمر تاش اسمندە برەونىڭ قولندە قالغان ايدى.

اشرف بن تيمر تاش غايت ظالم و تديرسىز بر كمشه ايدى. مملكت ادارەسىنە كرشو ايله مملكت خلقلىرىنە حدسىز و حسابسىز ظلم ايتە باشلادى. تيوشسىز اورندە شەرلرنى جيمرور، آدملىرىن چىن اورندە اوترتە، علمالرنى خور ايتە ايدى؛ اهالى يرلرن طاشلاب كوچەرگە، علمالر تورلى طرفلرغە قاچارغە باشلادىلر.

اوشبو ملك اشرفنىڭ قاضىسى محيى الدين بردى اسمندە عالم، اشرف يانندن قاچوب سرايغە كلىدى، مسجد اچندە خلقلرغە و عظم سويلەب، ملك اشرفنىڭ ظلمن اثرلى ايتوب تعريف ايتدى. حاضر و ن يغلاشدىلر. جاني بك اوشبو مجلسدە حاضر ايدى، بردى جاني بك كە قاراب: «اگر اوشبو پادشاه، قولندە شول قدر افتدار و قوتى اولاتوروب اللهنىڭ قىللىرىن اوشبو اشرفنىڭ ظلمندىن قوتقارماسە، قيامت كوندە جملە مظلوملرنىڭ قولى آنىڭ ايتە گندە اولور» ديدى. سلطان جاني بك بوندان متأثر اولوب يوز مكدن آرتق عسكەر جىدى. هلاكو مملكتىن ملك اشرف و باشقە متغلبىلر قولندىن قوتقارمىق اوچون، يعنى ماغوللىق، نسل، مليت، دين قاينغولرى ايله ملك اشرف اوستىنە سفر ايتدى (۱). اشرف بونىڭ كىلوون ايشتكاچ دورت يوز قدر توه يوكى قىمتلى آلتون و جوهرلر ينى اورجان شەرىنە اوزاتدى؛ اوزى عسكەرى ايله جاني بكنى استقبال ايتدى. عسكەرى، جاني بك عسكەردىن مسخرە ايتوب، آطلرىنىڭ جوگانلرى جو كە دن، ايه رلرى

(۱) محيى الدين نىڭ و عظمى جاني بك اوچون بر بهانە ايدى. آنى تبريزگە

هلاكو يىزىنە سوق ايتكان نرسە، ماغوللىق، چىنگىزلىق ايدى.

آغاچدن ایمش دیب کولوب سویلیلر ایدی؛ قاتی جیل، داوول اوکایندان جانی بک عسکری کیلوب چقدی. ئلیگی عسکرلر بر اش باشقارا آلمی منهزم اولدیلر.

اورجان علماسندن برسی اشرفنی جانی بک گه طوتوب بیردی، جانی بک آنی بیک قاتی شلته ایتدی. علمالر «اوترمی قالدرو اصلایاراماس؛ اول ترک قالسه خلق آنک بلاسندن امین اولماس» دیدیلر. جانی بک هم، اشرفنی اوترتدی. خلقلر باشینی تبریز گه

کیترو ب مراغان اسمنده مسجد آلدینه آصدیلر؛ بتون تبریز خلقی جانی بک خانغه رحمتلر اوقوب اشرف که لعنتلر ایتدیلر، بتون تبریز فقیرلرینه صدقه لر طاراتدیلر. موندان صوگ جانی بک هم تبریز گه کیلوب سلطان سراینده بر کیچه اوتکاردی و ایرته سی کون ایرته نمازینی عالیشاه مسجدنده اوقودی هم ملک اشرفنک جیغان خزینه سینی اوزینک عسکرینه طاراتوب بیردی (باشقه شهرلرده گیسن، خلقلر اوزلری بولشوب آلدیلر.) هم اوغلی بیردی بکنی عسکری ایله تبریزده قالدرو ب، اوزی سرايغه فایتوب کیتدی. یولده بیک قاتی صورتده آوری باشلادی و اوشبو آورووندان سرايغه فایتوب یتکاج اوزاق طورمی وفات ایتدی (۱۳۵۷ م، ۷۵۸ هـ).

جانی بک، علمادن برسی (۱) طرفندن تربیه ایتلدکندن، عقل ودرایتی کامل اولوب علم و اهل علمگه آرتق درجه ده حرمت و محبت ایتهر ایدی. خان اولغاچده بتون علمانی فوجاغینه آلدی. جانی بک خان اولغاچ، علما سرایده اوز بک وقتندن آرتق

(۱) اوشبو عالم شریف بن عبد الحمید اسمنده ایدی.

جیولدی (۱). سرای نڭ بابلق و عظمتی ینه دن آرتدی. تفتازانی، رازی کبی عالمیر، جانی بک حضورنده اولدیلر و آنڭ اسمینه کتابلر تألیف ایتدیلر (۲).

جانی بک اوزینڭ عدالتی، مملکت اداره سنده بیک اوستا تدبیری علم و علمانی حمایه ایتوده کورسه تکان همتلری ایله آتاسی اوز بک اورنن طوتدی (۳). جانی بک نی اسلام مؤرخلریگنه توگل، هر بر واقعه لرده تاتارلر (ماغوللر) غه هر تورلی قباحتلر اسناد ایتوب یازاتورغان روس راهب لری (ЛѢТОПИСЦЫ) ده، «جانی بک بیک یخشی خان ایدی، خرسیانلرغه کوب یاخشیلقلر ایتدی، روس یرینه کوب الگوتلر بیردی» دیلر (۴).

(۱) چونکه اوز بک، جانی بک قدر اوک علماغه حسابسز آفچه یاودرمی ایدی.

(۲) مدرسهلر مزده اوقولاطورغان «تلخیص» شرحی اولغان «مختصر المعانی» کتابینی تفتازانی، اوشبو جانی بک اسمینه یازدی. دیباجه سنده جانی بک نڭ عظمت وسلطنتن ذکر ایدوب، آگا هدیه ایتدکینی سویله دی. جانی بک حقنده اوشبو بیوک عالم:

کھف الانام، ملاذالحق قاطبه، ظل الاله، جلال الحق والدين
ديه شهادت ویردر.

یعنی: آدملر همه سی و حلق فقط جانی بک که گنه صغورلر. اول
الله کوله گه سیر، حلق و دنیانڭ عظمت و هیبتی در.

(۳) П. С. Савельевъ «یکاتیرینسلاف خزینہ سی» ص ۲۱۹.

(۴) «Бѣже сей царь Чанибекъ Азбековичъ добръ

зѣло къ християнству, многу льготу сотвори землѣ

русской» نیکون لیتاپسی ۲ نچی جزء ص ۲۰۹.

بىردى بىك خان . اختلال . تورلى خانلار . - بىردى بىك خان آتاسىنىڭ بىك قاتى آورغانن ايشتوب (۱) تىرىزدن سرايغە قايتورغە چقىدى . اول قايتوب يتكانچى جانى بىكنى دىفن ايتكانلار ايدى . سراى حكومتى خلقى ، آنى آتاسى اور نىنە خان ايتدى . بىردى بىك تختكە خىرسىز آياق ايله باصدى ؛ غايت فاسق ، تدبىرسىز ، قارا وقاتى كوگلى كشى ايدى . خان اولغاچد ، جملە قرداشلارن ياقنلارن اوترتوب بتردى . آدملىر كوتەرە آلماسلق آغر خراجلار تىعين ايتدى ؛ بونىڭ كىبى سىبىلردن سرايدە ھىم بتون مملكتدە بىوك فتنە قوبدى واوشبو اختلال وقتندە ، بىردى بىك خان ، قوليا اسمندە بىر مىرزا طرفندىن اوترلدى (۱۳۶۰) .

بىردى بىكنىڭ اوز اور نىنە قالورنق كشىسى قالمادى . قوليا مىرزا خانلق منصبىنە مئدى . قوليا كىبى جوجى نىسلندىن اولوب بىردى بىك اور نىنە خانلقغە بىر درجەدە مستحق اولغان شاھزادە ، امىر زادە (مىرزا) لىر بىك كوب ايدى ؛ ھمەسى قوليا اور نىنە دعوا ايتدىلر . قوليا تختدن توشدى . قوليا كىبى نىچە شاھزادەلر بىر بىر آرتلى تختكە مئوب ، ايكىنچىلر بىنڭ عىسكرلر ايله كىلوى سىبىندىن توشوب طوردىلر . اوشبو وقت قارا دىكزنىڭ غرب طرفندە اولغان ۋىنگرىيا ايله خزر دىكزىنىڭ ايكى طرفى اولغان قافقاز وخوارزم يىرلىرىنىڭ بتون شمال طرفلردىن عبارت اولغان بىوك دشت قىچاق مملكتىنىڭ ھىر طرفندە غى امىرلر ، والىلر اوز باشلارنىنە مستقل خان اولونى دعوا ايتدىلر . كوسىنىڭ مقصودى بتون دشت قىچاقغە بىوك

(۱) История Монголовъ ص ۱۰۱

خان اولمق اولدقندن اوزلکسىز صورتده صوغشديلرده طورديلر.
اوشبو آپانچلى حال ۱۵-۲۰ سنه لر قدر دوام ايتدى. بتون سراى
حكومتى تبعه لرى اوزلرينك خانلرى كىم ايدكن تعييندن
عاجز قالدیلر.

دشت قىچاق قوتينك ايدل بويندن سردريا بويينه
كوچووى - ايدل بوينده باشسزلقنك دوام ايتووى، قوتنك
ايدل بويندن كيتووينه سبب بولدى.

جوجينك اوغلى ايچن، چنگز طرفندن دشت قىچاقنك شرق
طرفينه، سردريا بويلرينه، باتو قولى آستنده خان ايدوب تعيين
ايتلگان ايدى. بومملكت «آق اوردان» اسمى ايله (۱) ايچننك بالالرى
قولنده دوام ايتوب كيلدى. بولارنك قوت، شوكتلرينه اختلال كيلمه دى.
سرايده شرعى خانلر حكىم ايتمه گاج ايدل بويلرى، روسيا، بلغار
يرلرى و بتون دشت قىچاق بوآق اوردان خانلرى قولنده قالدى.
مملكتلرنك مشروع حاكملىرى آلا بولديلر (۲). سراى تيره سنده
ايدل، اورال بويلرندە كوچوب يورى طورغان تاتارلر، قسماً
قىچاقلر توبلى اداره، قوت آستينه كرورگه، سردريا، ارغز، صاوق
طرفلرينه اغشديلر. بيردى بكدن ۱۵-۲۰ يللر صوك سردريا
طرفلرى، حاضرگى قرغز صحراسى، ايدل بويى تاتارلرى قىچاقلر ايله
طوب طولو بولغان ايدى. اول وقت آزيانك ايك قوتلى پادشاهى
(سمرقند خانى) تيمرلنك نك عسكرن آق اوردان خانى، ارس، نيچه

(۱) آق اوردانى روس و ايران مؤرخلرى كوك اوردان ديب يورتلر.
صاويليف ص ۳۵۴.

(۲) صاويليف ص ۳۵۴ - ۳۵۵.

مرتبه لر و اتدی. عین شول وقتده ایدل بوینده، سراینی اداره ایتوچی مامای توره، سرایده غی اختلالدن فائده لنوب باش کوتهرگان روس کناز لگینه قارشو عسکر جیارغه تله سه ده ایدل بوینده، سرای تیره سنده تاتارلرنی بیک آز تابدی. بلکه چیرکس، یوری کبی خلقلردن یاللاب عسکر جیارغه مجبور اولدی.

آق اوردا حکومتی بتون قیچاقنی اوزاق اداره ایته آلمادی هم اوزینک اداره سی وقتنده مملکتک غرب قسمینه، ایدل هم دنپیر بویلرینه اولقدر اهمیت بیره آلمادی؛ بلکه کوبرهک وقتن اوزینک شرقی کورشیلری ایله کوره شوب اوتکاردی.

مامای میرزا - ایدل بوینده غی اوشبو فتنه ز مانینک تمام اچنده اولوب اولندن باشلاب ایك کوب اشله گان کمسه لرنک برسی مامای اسمنده میرزادر. مامای، قریم و لایتینک والیسی ایدی. اوزبک خان نسلندن عبدالله اسمنده بر شاه زاده نی خان اعلان ایتوب، بتون مملکت اداره سینی قولینه آلور ایچون نیچه یلر اجتهاد ایتدی، آخر سراینی قولینه آلدی، عبدالله خان اسمندن مملکت اداره سینه کرشدی. مامای، مملکتک تمام مرکزینی قولینه آلسه ده، استقلال دعواسنده اولغان خانلرغه قارشو فائده سر صوغشلردن باشقه بر اشلی آلمادی. مامای میرزا اوزی یارلیغ بیروب روسلرغه برسینی کناز تعیین ایتدیکی حالده (مثلا بلغارده غی مرید خان کبی)، استقلال دعواسنده گی خانلر ایکنچیلرنی تعیین ایتهلر ایدی. اوشبو سببدن سراینک روسلر آراسنده ده نفوذی بتکان اوستینه بتدی. روسلر سراینک حالندن فائده لنوب نیر غارود طرفنده اولغان موردوالرنی

كو بدن بىرلى جفالاب كىلەلر، موردوۋالر سىرايغە ھەمىشە بوندىن شكائىت ايدوب طورالر ايدى. روسلر (۱۳۷۶ نچى يىللر ايدى) بولارغە ايتكان جفالرن چىككن اوزدرديلر. ماماي، بوگاىر خاتمە بىرور گەتلەب عربشاھ اسمندە بر قوماندان تصرفندە عسكر يبهردى، نىژنارود طرفندەغى روس عسكرىنى قودردى. لىكن عربشاھ فايتوب كىتكاجدە روسلر يىنە كىلوب ظلملرن آرتدراغنە بىردىلر؛ روسلر، موردوۋالرنىڭ خاتون قىلرن اسىر ايدوب آلالر، اوزلرن اوتورلر، اورام بوينچە آياقلىرىدىن اوستىرەب يورتەلر، آخىر اوتقە ياغالر ياكە اتلرگە بىرەلر ايدى (۱). بونى ايشتىدىكى صوگندە ماماي غايت آچولاندى، يىنەدىن عسكر يبهردى، عسكرى آزلغى سىبىدىن ۋوزا صووى بويندە روسلرغە مغلوب اولدى، كوسىدە ۋوزا صووندى غرق اولدى (۱۳۷۸).

كولىكوا محاربەسى: ماماي مىرزا، اوشبونىڭ اوچىنى روسلردن آلورغە تلەسەدە، مەلىكتە فتنە چىلرگە مقابله ايتەرلىك عسكر طابا آلماقنى سىبىدىن ايكى يلغە قدر كىچىكدى. آخىر چركس، لان، ارمن، يهودىلردن، آفچە ايله ياللاب، عسكر جىدى ھم الوغ روس كىنازىنە «روسىيە گە باتو وقتندەغى حالنى كىترە چكىن» دىيە خىبر كوندردى، ھم اوزى ايله بر گە صوغشە بولماق اىچون لىتوا كىنازى ياغاىلا ايله اتفاق ايتدى (۱۳۸۰).

موسقوا كىنازى دىمىترى بو خىرنى ايشتىكاج غايت قورقدى وبتون روس كىنازلرن دىن اسمىنە اتقاقغە دعوت ايتدى. پوپلر وباشقە روحانىلر ھىر ىردە خلقنى دىن اسمىنە صوغشە دعوت ايتدىلر،

حتى اوزلرى عسكر اولوب ياز لالرا ايدى. اوشبو قدر همتر آرقاسنده بر برسینه دشمان اولغان كنازلردن موسقواغه شول قدر كوب عسكر جيولوب كىلدىكه ديمىترى و بتون موسقوا خلقى بونى كورولرى ايله شادلىقلارندن يغلاشديلر. روسلر جملهسى بردن: «قانمىزنى بىر رمىز، دىنمىزنى، وطنمىزنى بىر مەمىز! يوز ايللى يىلق تاتار قىلغىندىن چغار وقت يتدى ايندى» دىب قىچقرا ايدى.

آوغىست باشلارنده ديمىترى، يوز ايللى مك قدر عسكر ايله موسقوادىن چقدى. سىنتابر باشلارنده دون يلغەسىنىڭ بويلار يىنه كىلوب يتديلر. بو وقت ماماي دە، دون يلغەسى بويىندە ياغايلانىڭ، عسكرى ايله، كىلوفون كوتوب ياتا ايدى. ياغايلابر نچى سىنتابردە كىلوب يتەرگە و عدە ايتىمىش ايدى، ۶ نچى سىنتابر اولدى، بعض سىبلر ايله همان كىلوب يتمەدى. ماماي اوزىنىڭ جىيىتىق عسكرى يىنه اشانوب يتمەدىكىدىن تامام ياغايلاغە طايانوب چقغان ايدى. آخر ديمىترى گە صلح عرض ايتدى. ديمىترى بر راهبنىڭ نصيحتى ايله صلحنى قبول ايتمەدى. آخر ۹ نچى سىنتابردە «كولىكوا» دىگان اورىندە صوغش باشلاندى. هر ايكى عسكر بر برسى ايله تامام آراشوب اون ايكى چاقىرم قدر اورىنى قاپلاب آلوب صوغش يتەرگە كرىشديلر. صوغشنىڭ ايك قوتلى وقتىندە روسلار بتونلەى منھزم اولوب قاچديلر. ديمىترى بر نىقدر عسكرىنى پو صوغە قويغان ايدى؛ اشنىڭ تامام رەتى كىتىدىكى صوڭ، بر چاره اولماسى، دىب ديمىترى اوشبو عسكرىنى چغاردى. ماماينىڭ يالغان اولاراق «تاتار» اسمىن آلغان جىيىتىق عسكرى، روسلارغە يا گادىن ياردىم عسكر كىلگان ايكىن دىديلردە قاچديلر. ماماي بعض تاتار امىرلرى

ایله گنه یالغز صوغش میداننده قالدی (۱). روسلار تمام حالسزله نگانلر ایدی، فاچقان عسکر آرتندن بر آدومده آتلی آلمادیلر . اوشبو اورنده «روسلار یگدی» دیگان اسم ایله صوغش تمام اولدی. اوشبو صوغشده هر ایکی طرفدن ایکی یوز مک قدر جان تلف اولدی، روسلارنک زورلری هلاک اولوب بتدی.

روسلار اوشبو صوغش ایله اصلا سرای تصرفندن چقما دیلر . آلا هم چقدق دیه اویلامیلر، واوزلرینی تاتارنک خراجلیسی، تاتارنک تصرفنده دیه بله لر ایدی.

مامای، صوغش یرندن سرای غه قایتدی. فقط مامای ایله تخت آراسینه توقتامش اسمنده خان یرلشمش ایدی.

توقتامش خان. - آق اوردای (هم آلتون اوردای) حاکمی ارس خان ایله قرداشی تولى خواجه آراسنده اختلاف ونزاع چقدی. و بو نزاع سببندن تولى خواجه ارس طرفندن اوترلدى. تولى خواجه نك توقتامش اسمنده اوغلى ينه اوترلوندن فورقوب فاچوب کیتدی. وشول وقتنک چنگزی بولورغه طرشا تورغان تیمرلنک (آقصاق تیمر) حضورینه، سمرقندگه فاچدی. تیمرلنک نك اول وقت ایلك قوتلى دشمانى، آق اورداخانى ارس ایدی. تیمر ارس ایله صوغشورغه بر بهانه تابا آلمی غنه طورا ایدی. توقتامش نك کیلوی آکا بیک زور بهانه اولدی: اول، حقلقنى تولى - توقتامش طرفنده کورسه توب، حقلق طرفینه یاردم ایتمکیچی بولدی .

(۱) البته یالغز بر مامای، «های اوز تاتارلرم اولسه!».

فلیت لی بهم قوما اذا رکبوا شنوا الاغارة فرسانا ورکباننا»
دیه فالماقدان باشقه بر اش اشلی آلمادی.

اول، توقتامشنىڭ كىلوى شرفينه، زور طوى ياصادى. هم آگا
 دنياده بىك آز كشىلر گه نصيب بولا تورغان حرمتلرنى ايتدى و ارس
 قولندن تىختى تارتوب آلوب و يره چكىنه و عدە ايتدى (۱).
 ضيافت كونلرن اوتكەر گاج تيمر توقتامشنى، اوز بىك كوب
 عسكرى ايله، آق اورداغه ارسنىڭ پايتىختى (۲) اولغان سغناق غە
 يبهردى. تيمر لىك نىڭ عسكرى - توقتامش قومانداسىندە - قوتلى ارس
 خان ايله اوچ مرتبه صوغشدى: اوچىسىندە مغلوب اولدى.

توقتامش اولىكى صوغشدىن صوك تيمر حضورينه قايتدى.
 اوچىنچى صوغشده تيمرينه زور راق قوت ايله يبهردى؛ تيمر عسكرى
 اوترار شھرى تيرەسىندە (۳)، ئلكىگى لردندە يامان صورتدە يىكلىدى.

(۱) تيمر لىك، توركلر آراسىندە بىك ىش، بتون دنياده بىك سىرەك
 توغرى كىلە تورغان زور جهانگىر لردندى. اول آناسى جھتندن تيموچىنگە
 نسب ايدى. ۱۳۳۶ نچى يىل ماوراءالنھردە كىش شھرى تيرەسىندە بر
 قريەدە طوغدى. كچوك بر امىر نىڭ بالاسى ايدى. يىگت وقتندە آتاسى
 وفات ايتوب آنىڭ اورنىنە امىر اولدى. صوگىندىن، اوزىنىڭ حددن طش
 اوتكىلىكى، عقلى، اقتدارى، بهادرلىغى آرقاسىندە، بتون ماوراءالنھر خانلىغىنى
 چغتاي بالالىرى قوللىدىن اوز قولىنە كىچوردى. سمرقند شھرىنى پايتىخت
 ايتوب علمالرنى اوز يانىنە جىدى.

مملكتلر فتح ايتىمك قايغوسىندە اولغان بو پادشاه توقتامش كىلگان
 وقتدە تيرە ياقىدەغى خانلىقلرنى بىر وب قوت جىمق ايله مشغول ايدى (۱۳۷۶ م).
 (۲) آق اوردا خانلىرىدە، بارى بر سراى خانلىرى كىبى، شھر لردەدە
 طور ورلر، لىكن اىڭ كوب وقتلر يىنى كوچمە حالده اوتكەر ورلر ايدى.
 (۳) سغناق، اوترار، انرار اسمندەگى شھر لر سردرىا بويىندە
 وحاضرگى تاشكند ايله آقمسجد آراسىندەغى شھر لر ايدى. بو كون
 خرابە حاللرندەدرلر.

توقتامش بهادر، غير تلى يگت ايدى. صوغش صوگندن تيمرنىڭ
 عسكرى، تيمرنىڭ قوشوب يېەرگان قوماندانلىرى ھەمەسى قاچوب
 بتدكلرى حالده، اول بر اوزى يالغز صوغش صفندە قالدى.
 لىكن كىك و قارانغى اورمانلر آراسىنە ياپا يالغز قاچوب كىتەرگە
 مجبور اولدى. ارسنىڭ قارانچى اسمندە بر بهادرى توقتامشنى
 قووب كىتدى، توقتامش صيردر ياياقاسىنە يتكاندن صوگ آطى اوستىندىن
 توشوب كىوملرن صالوب طاشلايدە صيردر يانى يوزوب آشا
 چغارغە كىرىشى؛ اوشبو وقت قارانچى كىلوب يتوب توقتامشنى
 اوق ايلە اتوب آياغىنە تىگىزدى. توقتامش شر يالانغاچ ومجروح
 اولدى حالده ينە اورمانلردە قالدى، آخر تيمرنىڭ يانىنە قايتدى.
 ارس وفات ايتكاندن صوگ اوغلى تيمر ملك خان بولدى. بو
 خان (احتمالكە) آتاسىنىڭ اقتدارىنە وارث بولا آلمانغان ايدى.
 تيمر - توقتامش اسمىنە - اوزىنىڭ بىك كوب عسكرىنە ايك مھم
 عسكر باشلىقلرن قوشوب دورتنچى صوغشقا يېەردى. تيمر ملك
 مغلوب اولدى. تيمردە توقتامش دە مقصودلرىنە يتدىلر. توقتامش تيمر
 نفوزندە قىچاق خانى بولوب صغناقدە تىختكە اوطوردى (۱۳۷۶م، ۷۷۸ھ).
 توقتامش، خانلىغىنىڭ برنچى يىللرن تاتارلر، قىچاقلر، قزاقلر
 اوستىندە قوتن آرتدىرمق ايلە شغىللەنوب اوتىكەردى. آق اوردادەغى
 حاللردن فائىدەلانوب سرايدە مامى تمام اوزى تىلەگانچە اشلى ايدى.
 تىختنى باتو، اوز بىكلرنىڭ سرايىنە كوچرو اوچون مامى ايلە
 صوغشورغە كىرەك بولدىقندىن، توقتامش بر از صبر ايتدى. مامىنىڭ
 موسقوا كىنازى ايلە ئىمەسز صوغشىنىڭ آخرىنە، توقتامش سرايغە
 كىلوب خان بولوب اوطوردى (۱۳۸۰م).

ماماى «كولىكوا» صوغشىندىن فايىتدىقى صوگ، توقتامش مامايدىن بيعت صورادى، ماماى رضا اولمادى. ياننىدە اولغان عسكىرى ايله، حاضرگى ماريوپول شەرى ياننىدە فاليتسكى يلغەسى بوينىدە توقتامش قە قارشو صوغشىدى، فقط يىگىلدى. خاتونلرى، خزىنەسى ايله، قىرىمدە كەشەرىنە كىتوب طوردىلر وشول ىردەگى جنويز خىلقلىرى طرفىدىن اوتىرلدىلر. توقتامش خاننىڭ بوگا آچوى كىاوب جنويز خىلقىدىن ماماينىڭ قانىنى آلدى.

توقتامش خاننىڭ موسقواغە ھجومى - اولوغ فتنە وقتىدە جان آلمش كىنازلر، امىرلر ماماينىڭ اوشبو انكىسارنىدىن صوگ بتونلەى سىراينى طانومى باشلادىلر ئىدە شەھە يوق ايدى. توقتامش خان غە دشت قىچاق مەلەكتىنە دخى بابالرى وقتىدە غى شوكتى فايىتارمق اوچون اوشبو اوگايسىز حاللرنىڭ اوگىن آلمق لازم ايدى. اول جملە امىرلر و كىنازلرگە، اوزىنىڭ خان اولوب اوطوردىقن اعلام ايدى، جملە سىنىڭ اوز آلدىنە كىلوب بيعت ايتولر ن بىوروب، مامورلر بىبەردى. بونى ايشىكاچدە بتون روس كىنازلرىنىڭ قوطلرى اوچدى. يىنە دن صوغش ايتىمك بىك خوفلى ايدى. روس عسكىرى «كولىكوادە» ھلاك اولوب بتىگان ايدى. بىوك كىناز دىمىتىرى اولقىدر آبدىر امادى؛ توقتامشنىڭ خىبرن كىترگان آقخواجه اسمىدەگى مامورىنە: «شەرى خىلقى طرفىدىن سىزگە برەر نرسە ايرىشسە مىن عىبلى اولمامن. امىن وقتىدە چغوب كىتىگىز، جاھل خىلقلىر ئىللە نى اشلەلر» دىدى آقخواجه چغوب كىتىدى. دىمىتىرى غايت شادلاندى وتورلى طرفىدىن عسكىر حاضرلەرگە قوشىدى.

توقتامش خان بونى ايشىكاچ يىنە عسكىر حاضرلەب بلغار يولنىدىن موسقواغە سىغىر ايتىدى. اوشبو خىبرنى ايشىكاچ موسقوالىلرنىڭ جانلرى

بوغازلار يېنى كېلىدى. كىناز دېمىتېرى ھەم موسقۇوا مېتروپولىتى موسقۇوادىن قانچىدىلەر. بىتون خەلق يىغلاشورغە كىرىدىلەر. سىرپوخف كىنازلارنى توقتامىشنى باستىمالايدى. سىرپوخفدىن كىتوب توقتامىش موسقۇواغە بارىتتى ۋە «كىناز دېمىتېرى مۇندەمى؟» دېيە موسقۇوا خەلقىدىن سورايدى. موسقۇوالىلارنىڭ تابىشورلۇن، صلح تەلەپ چىغۇلارنى كوتوب اوچ كۈن قىر مەھسەرىتتى. آخىر دورىنىچى كۈن شەرگە ھىجۇم ايدى كىرىلەر ۋە موسقۇوا سەلامەت جان قالدۇرۇپ اوتۇرۇپ شەرنى بىتونلەي ھەلاك ايتوب يىرايلە بىرتىگىز ايتدىلەر. غنىمەتلەر آلۇب توقتامىش خان او قايلىغەسى طرفىدىن سىرايغە قاتتى.

بۇندىن سوڭ دېمىتېرى موسقۇواغە قاتتى شەرنى ھەم تۈزەتدۇرگە كىرىدى. اوشۇ بۇ وقت خان طرفىدىن دېمىتېرىنىڭ گىناھلارنى غۇفۇ ايتۇپ كىنازلىگىدە ھەمان قالدۇغىنى اعلام اىچۇن بىر مامۇر كېلىدى ۋە بۇندىن سوڭ دېمىتېرى بىك شادلاندى ۋە اوغلىنى ھەدىلەر ايلە سىرايغە بېرىدى (۱۳۸۲).

تېمىرلىك ايلە توقتامىش خان آراسى بوزلۇ. تېمىرلىك توقتامىشقا قىچاقنى اوز عىكرىنىڭ كوچى ايلە آلۇب وىردىكى اۇچۇن، توقتامىش آنىڭ آلدىدە مەندار ايدى. اول اوزىنى توقتامىشنىڭ ھەم قىچاقنىڭ خوجەسى دىيىبلە؛ توقتامىش آلای توگىل، بىلكە اول اوزىنى اىككىنچى بىر تېمىرلىك ايتۇپ طانى ايدى.

تېمىر (۱۳۹۲ م) ايران، عراق، آذربەيجان طرفلارنىدە فتوحات ايلە شىغللەنۇب يۇرگان وقتىدە قافقازدە، توقتامىش يىرى، قىچاقنىڭ اوز ملكى ايدىكىنى كورسەتۇر اۇچۇن، عىكرىنى توقتامىش يىرىنە قويا ايدى. توقتامىشنىڭ بۇ اشكە آچۇرى كېلە ايدى. توقتامىشنىڭ

آذر بيجانده « کر » پلغهسى بوينده حدود صافلى تورغان عسکرى (بلکه توقتامشنىڭ بويورغى ايله) تيمرلنىڭ عسکرينه هجوم ايتدى. تيمرلنىڭ عسکرى بو صاقچيلرنى هلاک ايتدى. توقتامش موني ايشتوب بيک او گايسز لاندى .

اوشبو وقتلر تيمرلنىڭ مملكتينىڭ شرق طرفنده غى كاشغر، توفاق، أسسى كول طرفلرنده، قمر الدين خان اسمنده برسى پادشاهلىق ايتە ايدى . بونىڭ ايله تيمرلنىڭ آراسنده كوب صوغشلىر اولدى . قمر الدين، تيمرلنىڭ گە مقاومتدن عاجز قالدى. تيمرلنىڭ اصفهان طرفلرنده فتوحات ايله مشغول ايدى. اوشبو فرصتده قمر الدين خان توقتامش خانغه ايلچى يېزوب، تيمرلنىڭ جملە ناچارلىقلارندن شكايەت ايتدى. «اوزى پادشاهلىغىنه نه شرعاً نه قانوناً مستحق اولمادىقى حالده، چنگز خان بالالارندن خانلىقنى آلدى وخالص اوز ملكىز اولغان آق اوردا ايله خوار زمىنى غصب ايتدى. آز وقتلر قالدى، كە تيمرلنىڭ اوشبو كونلر اچنده تختدن توشمەسە، سىنىڭ اوز جانىگە قطعاً هجوم ايتە چك. تيمرلنىڭ حاضر اصفهانده مشغول. سىنده كامل اقتدار قوت بار، تر كستانغا عسكەر يېزوب تيز وقت اچنده چنگز بالالارنىڭ تختىنى قايتاروب آل. مينده موندن، قولده اولغان عسكەرلرمنى جيوب، ياردمگە بارامن» دىب خبر ايتدى. تيمر نفوذنده طورودن او گايسز لانا هم اوز يىدە تيمر كېسى بولونى تلى تورغان (۱) توقتامش بونى اخلاص ايله قبول ايدب اتفاق ايتدى وعسكەر حاضرلهدى.

(۱) Савельевъ نىڭ Екатеринбургскій كладى نده

عسکرىنى ايکى گە بولوب، برسنى تر کستان غە، برسنى خوارزم آشا بخارا غە يبهردى.

تيمرلنك نك شېرلر ينى اوشبو وقت اميرلر اداره ايتلر ايدى. قمرالدين ايله توقتامش كېلد كنى ايشتكاج جملەسى اتفاق ايدب فارسى صوغشديلر ايسەدە، مغلوب اولديلر. توقتامش ايله قمرالدين بخارا ايله سمرقندنى تمام استيلا ايتمە سەلردە سمرقنددە تيمرلنك نك زنجير سراى اسمندە بيوك سراين ياندر وب كوب غنيمتلر آلوب قايتوب كيتديلر. توقتامش خان خوارزم شېرىنە ايلتمش اسمندە برەونى امير ايدب يبهردى.

تيمرلنك اصفهاندىن قايتدى وخوارزم غە باروب توقتامش نك اميرى اولغان ايلتمش خاننى قووب چغاردى. اوشبو امير توقتامش حضورىنە باروب واقعهنى سويلەدى. توقتامش دە عسكىرى ايله تيمرلنك طرفىنە سفر ايتدى. «صارى قامش» ديگان اورندە توقتامش ايله تيمرلنك قوتلى صورتدە صوغشديلر، لکن هيچ برى مغلوب اولمادى. توقتامش، ايدگو، تيمرقتلق، تيمرلنك - . توقتامش، خان اولماسدن ايلگهرى تيمر ملك بن ارس خاننى سغناق صوغشلىرنندە اوترگان ايدى. اوشبو تيمر ملك نك خاتونى «آق منغت» قبيلە سندن اولوب، اوشبو خاتوندىن تيمرقتلق اسمندە بر اوغلى قالدى. اوشبو خاتون نك بر توغمە قرداشى ايدگو ميرزا، توقتامش خان، خان اولغاندىن صوك آنك ياقنلر ندىن وايلك يقين كيكاشچيلر ندىن اولدى. كيهوينى اوتردىكى سببندىن ايدگو ميرزا توقتامشقا قارشو اچندە بر نرسە صافلاب، كينه ايدوب يورور ايدى. تيمرقتلىق يكت بولوب يتسە، آنى خان اعلان ايدب بر فتنە قوبارمق نيتن صافلى

ايدى. تيمر قىلىق اوسوب يىنكا چىدە ايدى كو توقتامشنى طاشلاپ تيمر قىلىق غە
بىرلدى، تيمر قىلىق ايله بر قىتئە قوبارمىق نىتلرى بار ايدى. توقتامش
نىچىك اولسىدە بونى سىزدى. تيمر قىلىق، تيمر لىنىك حضورىنە
قاچوب كىتدى. ھەم اوتىكان صوغشىدە تيمر لىنىك ايله برگە
اولوب آگا كوب ياردىم ايتدى. ايدىگو مىرزا ھەم اوزىنىك جىملە
طرفدارلىرىنى قوتورتوب بىرگاچ تيمر لىنىك حضورىنە قاچدى.

تيمر لىنىك نىچىك اولسىدە توقتامشدىن انتقام آلو فكرىدە
اولوب بونىك كىرەك ياراغن قاراماقىدە ايدى. ايدىگو باروب آگا
ھەر تورلى ياردىملىرىنى توقتامشنى مغلوب ايدىر اىچون توزوگان
پلانلىرىنى سويلەدى. تيمر لىنىك حسابسىز عىسكىر ايله، اوشبو مىرزا
وشاھ زادەلر برگە اولدىقى حالدە، دىشت قىچاقغە سفر ايتدى. تيمر لىنىك
اشىدىن توقتامشنىك اصلا خىرى يوق ايدى. صلح و مىسالمە صوراب
كوب ھىدىلر ايله ايلچى بىرەدى. ايلچىلر تيمر لىنىك گە يولداھ اوچرادىلر
تيمر لىنىك صلح قبول اىتمەدى. آنىك مقصودى توقتامش غە آگىزدىن
ھىجوم ايتو اولدىقىدىن، ايلچىلرنى قايتارمادى، اصلا خىر فلان اىتمەدى.
توقتامش خان تيمر لىنىك كىلوب ىتەر آلدىدىغىنە اىشتوب عىسكىرنى
حاضرلەب آگا قارشوبارب طوردى، ھەر ايكى عىسكىر بلغارىرنىدە
«قوندىز چە» دىگان اورنىدە يولقىشىدىلر. صوغشى باشلاندى، تمام قىروب
ىتدى. توقتامش عىسكىرىنىك باشلىقلىرى ايدىگو طرفدارى اولوب، ايدىگو
بولارغە لازم تىلىماتنى بىرگان ايدى (۱). بونىك اوستىنە تيمر لىنىك بولارنى
ھەر تورلى وعدەلر ايله تمام قىناعتلەندىر قو بىغان ايدى. وقتى كىلوب
ىتدى، عىسكىر باشلىقلىرى اورنىسز اورنىدە آرتقە چىكىدىلر (۲). توقتامش

يا لغز قالدی. نى قدر صوغشسه ده اش چقمايا چغى معلوم ایدی، صوغش اورنندن قاچدی. بارلق عسکرى ايله ایدل يلغه سینی آشاچدی. تيمرلنك قپچاقنك شهر و اوللرینی طالاب، حسابسز ماللر آلدی؛ آدملر نى اوتردی، امیرلر آراسندن بیش مک قدر فر و اوغلان صایلاب آلدی، یکر می آلتی کون توتاش عمارتلر و اتمق، فیرمق ايله شغلله ندى. تيمرلنك فایتورغه نیت ایتکاندن صوگ ایدگو میرزا ايله تيمر قتلق اوز قبيله لرینی تيمرلنك یانینه آلوب کیلمک ایچون اوز ایللرینه فایتورغه صورادیلر. تيمر رخصت ایتدی. اول تيمر نى آلداب او طدی؛ ایلینه فایتقاندن صوگ تيمر قتلق نى خان اعلان ایدوب بعض قبيله لرینی اداره ایدر گه کرشدى. حيله کار ایدگونک مقصودی تيمرلنك گه خدمت ایتو اولماينچه توقتامش نى توزدرو ایچون تيمرلنك نى خدمت ایتدرو ایدی. اول حاصل اولدی (۹۱ - ۱۳۹۰).

توقتامش خان تيمرلنك فایتوب کیتکاندن صوگ بارلق عسکرى ايله سرايغه کیلوب ینه خانلق ایته باشلادی. شهرلر نى توزه تدرب مملکت اشلرینی نظامغه قويدی. و اوزینک قول آستنده اولغان کنازلر گه، اوشبو فضالر صوگنده ینه خاللق ایته باشلادفینی اعلام ایدوب، یرلیغلر یبهردی، ینه تیوشلی خراجلر نى توله ر گه بیوردی. مصر پادشاهلری ايله ینه ایلچیلر یورتوشه باشلادی.

تيمرلنك نك توقتامش خاننى بیگوب بتون دشت قپچاقنى هلاک ایدوی. - بیش یل لر مقدارنده تيمرلنك اسلامنك باشقه یرلر نده حسابسز کوب شهرلر، مملکتلر فتح ایتدی. ایران و عراقلر جمله سی تيمرلنك قولینه کرو ب بتدی. اول همان فتوحات ايله مشغول، اما توقتامش خان همان قوت آلا ایدی. بو - تيمرلنك ایچون اصلا

مطلوب توگل ایدی. تیمرلنک ایران طرفلرنده ایدی. یدی یوز ملک قدر مکمل فورالی عسکری ایله دشت قیچاقغه قافقاز طاغلی آشاسندن یونه لیدی. تیمرلنک آگسزدن کیلوب باصارغه تله دی ایسه ده، توقتامش خان ینه سیزدی. یقین آراده عسکر حاضرله ب قارشوسینه باروب کوتوب طوردی. ایکی عسکر شمالی قافقاز یه ده «تیریک» یلغه سی بویلرنده یولقشدیلر. اوشبو اورنده غی قاطی صوغشده آدم قانلری یلغله لر اولوب آقدی. صوغش اوشبو حالده اوچ کون اوچ تون توتاش دوام ایتدی. بلکه دنیا موندی صوغشنگ مثلنی کورمه گان ایدی. آخر توقتامش خان جانینی سلامت قالدرو ایچون فالغان عسکری ایله (مغلوب اولما دق حالدده) صوغش اورنندن کیتوب اورمانلر آراسینه قاچدی (۱).

تیمرلنک دشت قیچاق مملکتینی خراب ایتهرگه و آدملرنی اوتر تورگه کرشدی. برسنه اچنده دشت قیچاقنک آق اوردای، کوک اوردای، بلغار، شرقی روس، فریم، چرکس کبی یولرنده گی جمله شهرلرنی یر ایله بر تیگز ایدوب واتوب کوبسن یاندروب؛ آدملرن تماما اوتروب، بتون دشت قیچاق مملکتنی کل هم اوله کسه حالینه ایله ندردی. سرای و استرخان کبی شهرلرنک اورنلری غنه قالدی و حسابسز غنیمت آلوب اوز یرینه یونه لیدی (۱۳۹۵).

ایدکو، توقتامش: تیمرلنک قایتوب کیتک اچده، توقتامش خان ینه سرا یغه قایتوب، یورت یر توزوب، تیره یاقغه طارالوب

(۱) توقتامش خاننگ دشمانلری ینه (بوجمله دن کارامزین): توقتامش

خان اوشبو اورنده آزغنه صبر ایدچک اولسه ایدی، غالب اولماق ایدی، دیه سر یله دیلر.

بتکان خلقلرنی جیوب اداره ایته باشلادی. بر بلا کیتو ایله بختسز توقتامش ینه ایکنچی اوچنچی بلادن خلاص اولمادی: ایدکو میرزا عسکری ایله کیلوب توقتامش خانغه اوزلکسز صورتده هجوم ایدیه طور ایدی.

بوندن بتون سرای و آلتون اوردای خلقینک طاقتی قورودی. بعض قبیللر بوندن بیزار اولوب ایکنچی اوزلرغه کوچهرگه باشلادیلر. ایدگو میرزا اون بیشنچی مرتبه صوغشنده توقتامشقه تمام مغلوب اولوب قاچدی. آلتی آی قدر وقت سرای تیره سینده ایدگو حقنده برخبر ایشتمهس اولدی. سرای خلقی و توقتامش ایدگونک بتکانلکینه تمام اشاندیلر (۱). اوشبو وقت هر طرفده غی کنازلر و بی لرنک هر بری تمام اطاعتده ایدیلر. سرای تمام امین حالده قالغان ایدی. بر کون ایدگو میرزا تمام قوراللی کوب عسکری ایله آکسزدن سرایغه هجوم ایتدی. توقتامش خان آز بر مقدار عسکری ایله بالا چاغالری و خزینه سینی آلدیده سرایدن چغوب کیتدی. ایدگو میرزا هم تیمر قتلقنی خان ایتدی (۱۳۹۹).

توقتامشک صوک کونلری - . توقتامش سرایدن چغوب، بارلق عسکری ایله کیف شهرنده اوزینک تصرفنده اولغان لیتوا کنازی ویطوفتقه باردی و تیمر قتلقغه قارشو یاردم صورادی. ویطوفت غایت خوش قبول ایتدی. اوزینه، بتون دنیانی اور کوتکان تاتارلرنک قوتلی حکمدارینک یاردم صوراب کیلوینه غایت عجبیلندی و غرورلانونب اوشبو خان ایله تیمرلنکنی اوز فولینه آلاچاغینه قدر

فكرلىرى باروب يتدى. توقتامش خاننىڭ عسكرىنى حاضرگى ۋىلنا غوبىرناسىندە آوللرغە اوطورتدى (۱).

ويطوفت تيمر قىلىق ايله صوغشو ايچون سراي طرفينه كيتدى. تيمر قىلىق طرفىدىن صلح عرض ايدلسەدە؛ غرورلەنوب صلحنى قبول ايتمەدى. صوغش يرنەدە مغلوب اولدى وعسكرىنىڭ ئلتاننى تمام يوغالتوب قاچدى. تيمر قىلىق عسكرى ويطوفتنى كىيف كە قدر قودى، ويطوفت تيمر قىلىقغە كوب آقچە ويروب، همان سراي حكومتينه خراج ويروب اطاعت ايدوب طورورغە رضا اولوب، كىيفنى ايكنچى مرتبە هلاكتدن قوتقاروب قالدى (۱۴۰۰). بوندىن سوڭ توقتامش خان يانندە قالغان عسكرى ايله «غريب پادشاه» اولوب صحرا و ياپانلردە يوردىدە قالدى. اوزىنىڭ خانلىغىنى قايتاروب آلورغە نى قدر همت ايتسەدە اصلا فائىدە اولمادى. نهايت سراي خانى شادى بك خاننىڭ عسكرى ايله ايتكان صوغشندە وفات ايتدى (۱۴۰۵).

توقتامش خان دنيانىڭ ايك بهادر، عقللى و عالى همىلى پادشاھلرندىن ايدى. دنيانىڭ آچى هم توچىسىنى طاتودى. اوشبو جەھتدىن كامل تجربەلى پادشاھ اولغان ايدى. دنيا آڭا ايرك بىرمەدى. توقز قدر بالالارى قالوب جلال الدين، كريم بىردى روسلر آراسينه، باشقە فرداشلرى سغناق طرفلرينە كيتدىلر.

(۱) حاضرگى ۋىلنا غوبىرنالرنىڭ پواشەمسلمانلرى اوشبو توقتامش خان عسكرىدىر. بونلر حاضر اون مڭ مقدارندە اولوب؛ خاتون آلو وباشقە ايشق يقين معاملەلرى روسلر پالاكلرايە اولوى سېپىدىن اوزلرئىڭ تل عرف و عادتلرن اوتدىلر. تىك دىنلرئىڭ گنە اوشبو بيش يوز يىل اچندە صاقلاب كلىدىلر.

ايدگو ميرزا تصرفنده خانلر: تيمر قتلخ خان ويطوفت ايله صوغشدين صوگوق و فات ايتوب ايدگو ميرزا آنك اور نينه انيسى شادى بك نى، آنك صوگنده تيمر قتلخ نك فولاد تيمر اسمنده اوغلان خان نصب ايتدى. لکن بولارنك خانلقلىرى، اسملىرى آقچهلرده يازلوب، خطبهلرده ذكر ايتلوب، يارلىقلرغه امضا ايتودن گنه عبارت ايدى. بتون اداره ايدگو قولنده ايدى. اوشبو وقتلر فتنه وفساد اصلاً طوقئالمادى؛ تورلى طرفده خانلق دعوا ايتوچيلر اولوب طور دقندن، كم خان كم سلطان ايدكن تعيين ايتمك آغر ايدى. اوشبوندىن فائدهلنوب، روس كنازلرى اوز ارالرنده اولغان نزاعلرنى سراى خانينه مراجعت ايدوب حل ايتدرسهلرده، سرايغه اول قدر اعتبار ايتمهز لر ايدى.

ايدگو ميرزانك روسياغه هجومى: روسيانك بيوك كنازى واسىلى اورداغه اصلاً التفات ايتمهدى. شول وقت اوردا خانينك دشمانلىرى اولغان توقتامش، بالالارن اوزنده صاقلى، تيوشلى خراجنى كوبدن اوك ايندى بىرمى، سفىرلر فلانلرگه اصلاً التفات ايتمى ايدى. ايدگو، موسقواغه توغرى كوب عسكر ايله سفر ايتدى. ايدگونك كيلون ايشتو ايله كناز واسىلى، اهل و عيالى ايله كاستراماغه قاچدى. ايدگو يولده اول وشهرلرگه كوب زيانلر كيتورب موسقواغه باروب يتدى؛ روسلارنك كوكللرنده توقتامش حالى نك ينده دن قايتدقنده شهبه قالمادى.

ايدگو بتون عسكرى ايله موسقوانى ۲۱ كون محاصره ايتدى؛ آخر، سرايده اشلر ناچارلانغانن ايشتوب (۱)، موسقوا خلقينه اوشبو

(۱) چونكه ايدگو وقتنده ايلككى سراى محافظلىرى (تاتارلر) ايدى اورتا آز ياده، قزاق صحرالرنده ايدىلر. رهتلى اقتدارغه مالك بولماغان ايدگولرگه آلا التفات ايتمىلر ايدى.

روشنده سوزىنى عرض ايتدى: «مىن موندە سزنى ھلاك ايتمك اوچون توگل، بلكە خراج بىرمەوى اوچون كىناز واسىلى گە ادب بىرمك اوچون كىلدم؛ اگر تيوشلى خراجلر كزنى تاماملاب تولەسە كز، مىن كىرى قايتوب كىتە چكمن». روسلر حددن طش شادلاندىلر، كوب ھدىلر ايله چغوب لازم اولغان جزيه نى تمام تولەدىلر، كىلە چكە ھم تولەرگە ھەد ايتدىلر؛ ايدگو بتون عسكرىنى آلوب قايتوب كىتدى (۱۴۰۸).

ايدگونك موسقوادن قايتوينە، نورالدين اسمندە اوغلى تىمر قتلنك تىمرخان اسمندە اوغلن خان اعلان ايتدى. بو سببىدن ايدگو فولاد تىمر ايله قارا دىگىز، قريم طرفىنە قاچوب كىتدى. اوشبو وقتلر تمام اختلال وقتلرى ايدى؛ تىمرخان يەنە خانلغندە آز غنە طوراً آلدى؛ آنك اوستىنە توقتامش خاننك جلال الدين اسمندە اوغلى ھجوم ايدب سرايغە خان اولدى، تىمرخان ايله نورالدين قاچدىلر (۱۳۱۱).
آلتون اوردا تىختندە توقتامش خان بالالرى: جلال الدين وقتندە يەنە اصلا اختلال باصلامادى، ھمان خانلق نزاعلرى دوام ايتوب طردى. سرايدە قوت حاصل ايتمك ممكن توگل ايدى. مملكتنك طنچلغى، ايدگو ميرزانى اوترى طوروب حاصل اولمايا چغىنى بلب، جلال الدين آنى اوتر تورگە تلەدى، لىكن موفق اولمادى. جلال الدين گە روس وليتوا كىنازلرىنك ھر بىرى اطاعت ايدب آگا دوستلق كورسەتوب ياقىنلىق كىسب ايدەرگە طرشوب طورالر ايدى. موسقوا كىنازى واسىلى اوزىنك بايارلرى، كىنازلرى ايله اورداغە (سرايغە) كىلدى. خاننك محبتىن دوستلغىن جلب ايتو اوچون

کوب قیمتی هدیه لر کتورگان ایدی. فقط اوشبو وقت جلال الدین خان، انیسی کریم بیری طرفندن اوترلوب، یرینه شول کریم بیری اوتورغان ایدی؛ واسیلی آکابیت ایدب جمله هدیه لرینی طابشروب، کوب التفات واحسانلر کورب، هر وقت تیوشلی جزیه نی توله وده کیمچیلک ایتمیه چگینه و عده ایدب قایتدی (۱۳۱۲).

کریم بیری سوکنده توقتامش خاننک جبار بیری، کبک، قادر بیری اسمنده اوغللری بربر آرتلی خان اولدیلر. قادر بیری ایدل بوینده ایدگو میرزا ایله صوغشیدی. صوغش صفنده قارت، ایدگو میرزا ایله مبارزه ایتدی. ایدگونی جراحی آلسه ده، اوزی ایدگو طرفندن اوترلیدی. قادر بیری اولگاچده، عسکر باشقلری تیمر قتلقنک اوغلی تیمر خاننک کچک محمد اسمنده اوغلن خان ایتدیلر؛ دخی صوغشورغه کرشیدیلر، ایدگو عسکری منهزم اولوب قاچقدی. قارت ایدگو صوغش حقنده بر یالغزی قالدی، سرای عسکری طرفندن طوتلوب اوترلیدی (۱۴۵۶).

ایدگو میرزا ایومارت، کوندز لرن روزه طوتوب کیچه لرینی عبادت ایله اوتکاره طورغان تقوی کسه ایدی (۱) ایسه ده، دین اسلام وقرآن حکملرن طوتمادی. بتون عمرینی خیانت و آلد او ایله اوتکاردی بهادر و غیرتلی کسه ایدی، فقط بارلق غیرتن وطن ومملکتنک فسادینه صرف ایتدی.

الوغ محمدخان. کچوک محمدخان، تیمر خاننک بیوک اوغلی و کچوک محمدنک آغاسی اولغان الوغ محمدخان صوغش یرنده اولماغاندغنه خان ایدلگان ایدی؛ سوکندن الوغ محمدخانلقنی

اوز قولينه آلدى، كچوك محمدخان قاچوب كيتدى. الوغ محمدخان عقللى بر پادشاه ايدى. اول خان اولغان وقتلرده فتنه و فساد همان قوتلى حالنده دوام ايتە ايدى. آق اوردا طرفنده حكومت ايتمكده اولغان براق اسمنده خان الوغ محمدخاننى عاجز ايتدى. هر وقت كيلوب، فتنه قوبارديده طوردى. اوشبو سبيدن الوغ محمدخان مملكتنى نيقدر ترتيب و نظامغه قويارغه تله سەده موفق اولالامى ايدى. ايك آخر مرتبه صوغشلىرىنده الوغ محمدخان براق خانغه غلبه ايتوب آنى اوتردى (۱۴۲۸).

اوشبو كوندن اعتبار ايله دشت قىچاق مملكتى عادتاً ترتيب و نظام آلا باشلادى. الوغ محمدخان اوزينىڭ عدالتى ايله بتون دشت قىچاق خلقينىڭ محبتىن جلب ايتدى. آلتون اوردا تورەلرىدىن آيدار اسمنده گيسى، عسكرايله روسيەنىڭ ليتوا طرفلرىنده صوغشوب، ميتسينسكى شەرىنى ضبط ايتدى، حاكىمى اولغان گريگورى پروتاسيفنى اسير ايدب سرايغه آلوب قايتدى. آيدارنىڭ اوشبو اشينه الوغ محمدخان غايت آچولاندى، گريگورىنى قدر حرمت ايدب اوزينىڭ شەرىنه اوزاتدى (۱۴۳۰).

موسقوادة و يلىكى كناز واسىلى ديمىترىيف اولگاننىڭ صوگنده، آننىڭ بيوك اوغلى واسىلى ايله، فرداشلىرىدىن يورى آراسنده و يلىكى كنازلىك نزاى چقدى. الوغ محمدخاندىن ايلگارى روسلرنىڭ و يلىكى كنازلىرى وفات ايتديسه، شول كنازنىڭ نسلدىن ياشكە الوغراغى تعيين ايتلوب يرليغ بىرله ايدى. كناز واسىلىنىڭ اورنىنه الوغ قرداشى يورى كناز اولورغه تيشلى ايدى؛ آگا واسىلىنىڭ الوغ اوغلى واسىلى آرقلى توشدى. يورى، واسىلىنى حاكم ايچون خان

حضورىنە بارورغە کوچلەسەدە، واسىلى، خاننىڭ اوزىنىڭ خلافيئە
 حەم ايتەچىگن، اويىلاب، بارمى طور ايدى. آخىر ھىر ايكىسى
 رضا اولشوب خان حضورىنە سرايغە باردىلر. ھىر ايكى طرفدىن
 حسابسىز بايارلر، كىنازلر باروب، اوزلرى تەلەگاننى بولدىر و اىچون
 طرشدىلر. آلتون-اوردا بيوكلىرىدىن، موسقوا باصقافى، بولاد مىرزا
 واسىلىنى، تىكىن مىرزا يورىنى ھىمايە ايتەلر ايدى. آخىر الوغ
 محمدخان، واسىلى دعواسىنى مەقۇل كورب آنى وىلىكى كىناز
 ايتدى وىرلىغ بىرب، اوغلان اسمندە بىر بيوك مىرزا ايلە موسقواغە
 اوزاتدى. اوغلان موسقواغە باروب يتكاج موسقوانىڭ ايكى زور
 چىركاوينە روسلارنىڭ زور مامور وروھانىلر ن جىوب خاننىڭ
 بىرلىغىن اوقۇدى، واسىلىنى «بيوك موسقوا كىنازى» دىب اعلام ايتدى.
 اوشبو وقت روس خەلقى ھىم كىنازلرى خانغە تەمام اطاعت
 ايدىب آگا ھىرمت ايتەلر، لازم اولغان خىراج نى تەمام ايتوب وقتىندە
 بىرب طورالر ايدى. كىناز واسىلى الوغ محمدخانغە ھىر وقت
 دوستلق عرض ايدىب طورالر ايدى. الوغ محمدخانندە بونىڭ
 قارشوسىنە روسلردىن كىوب تەكلىفلرنى توشوردى. ايندى قىچاق تەمام
 طىنچ وياخشى ھالىگە قايتدى. تىك اوزلەكسىز قىتئەلر سىبىندىن قوت
 بىك آزايمان ايدى. سىراينىڭ بختسىزلىگىنە قارشى اوشبو طىنچ
 وراحت تىركلك يىنە اوزاقغە سوزلمادى: يىنە كوك يىمىرلىگان كىبى
 قىتئەلر قوبدى. الوغ محمددىن ايلگارى خانلق مىنصبىنە مىنوب
 توشىكان كىچك محمدخان، بىعض قىتئەچىلرنىڭ ياردىمى ايلە آكسىزدىن
 سرايغە ھىجوم ايتدى. بىعض ھادىئەلر سىبىندىن الوغ محمدگە اچىندىن
 دىشمانلىق ساقىلاب كىلە تورغان تىكىن مىرزا، اوشبو كىچوك محمد

طرفينه ميل ايتوب سراينك كچوك محمد طرفندن آلنوينه اوگايلي يوللر حاضرله گان ايدى. بو سببدن الوغ محمد خان اوزينك بارلق خزينه و دولتن، بالا چاغالرن، اوچ مك قدر طرفدارلرن آلوب سرايدن چغوب روسيا طرفينه كيتدى. شولاى ايتوب سراى اوزينك عادل و عقللى خانندن محروم قالدى (۱۴۳۷).

كچى محمد خان سكر يللر خانلق ايتوب، (۱۴۴۵) سنهسى يرينه اوغلى سيد احمد خان خان اولدى.

سيد احمد خان: الوغ محمد كيتوب، سرايده قوت بتكاج، سراينك اعتبارى ينه كيمودى. روس كنازلرى تيوشلى خراجلرنى بيرمى، تورلى فتنه و فسادلردن استفاده ايتوب سراى غه اصلا التفات ايتى باشلاغانلر ايدى. سيد احمد خان، اوزينك ماز و فشاہ اسمنده اوغلينه كوب عسكر و يروب موسكوا غه يباردى. بولار غه روس عسكرى قارشو چقدى، لکن يكلدى. ماز و فشاہ موسكوا شهرينى محاصره ايتكان ايدى؛ معلوم اولماغان سببلر ايله موسكوا غه هيچ زيان ضرر كيتورمى قايتوب كيتدى. بولاش سراينك سياستى اوچون بيك ضررلى بولدى. روسلر ينه ايلككى حالدده قالديلر.

۱۴۶۵ نچى يىل سيد احمد خان اوزى كوب عسكر ايله موسكوا غه يونه لىدى. بو وقت موسكوا كنازى واسيلى وفات ايتوب اوغلى اوچنچى ايوان ويليكى كناز اولغان ايدى. سرايدن تمام آيرلوب قريمده آيرم حالدده خانلق ايتمكده اولغان حاجى گراى خان كناز ايوان ايله دوست ايدى؛ ايواننك اوتنوى بوينچه سيد احمد خان غه قارشو چقدى. ايكى مسلمان، ايكى تاتار عسكرى

دون بويىندە يولغشوب، كىناز ايۋان كوزى آلدندە، ايۋان ايچون صوغشديلر، هر ايكى طرفدن حسابسىز قات توگلوب كوب ضررلر اولدى. اوشبو سببىدن سىدا احمد خان بو يولى يىنە موسكواغە بارا آلمادى. روس كىنازلىرى شادلانشوب قالدیلر.

موسكوا كىنازى ايۋان عقللى كىسە ايدى؛ سىدا احمد خانغە اچ ياغىدن بىتكىنچى دشمان اولدىقى حالده، سىدا احمد خان آلدندە تمام مطيع كورنە ايدى. خاننىڭ فرمانلىرى ايله برەر مأمور كىلگىن وقتدە ايۋان روسلرنىڭ جملە زورلرن آلوب قارشو چغى، مأمورنىڭ آياقلىرى آستىنە قىمتلى پالاسلر جە يوبكىنە يورته، خان فرمانن يىنە بابالىرى كىبى، باشن آچوب تىزلىرىنە چوگوب طكىلى ايدى. خانغە تىوشلى نالو كلرن تمام تولەب طوردى. ايۋان بو اشلرنىڭ جملە سىنى، حاضر كامل ضعيفلە نوب، اتفاقسىز لانونوب بىتكىن و بر برسى ايله هر وقت صوغشوب قىلشوب تورا تورغان تاتار خانلىرىنىڭ ھجوملىرىدىن آمىن اولوب، اوز يىنە قوت جىو، ھىم آقۇرئلاب بولاردن قوطلوب مستقل قىلو پالىتىكەسى ايچونىڭگە اشلى ايدى. طشدىن يالترادىقى حالده اچدىن جملە تىوشلى تدبىرلرن يورته، خانلىر شاھ زادەلر آراسىندە يانمىقدە اولغان دشمانلىق اوطى اوستىنە كىروسىن سىبو بىكنە طورا ايدى.

قىرىم خانى حاجى گىرى خان وفات ايتدى، اورنىنە اوغلى مىڭلى گىرى خان اولدى. كىناز ايۋان ايله، آتاسى كىبى، چىن چىندىن دوستلىق عرض ايدىشديلر؛ آرا لىرىندە ياشىرن سىرلىرى قالمادى. سىدا احمد خان عىسكر ايله يىنە موسكواغە يوردى؛ كىناز ايۋان ۱۸۰ مىڭ قدر عىسكر ايله قارشو چىقدى، خان عىسكرى بونىڭ دورتدىن برى

قدردە يوق ايدى. بونىڭ اوستىنە ايۋان دخى بىر نىچە تاتار بيوكلرىنى
 صاقچىسىز قالغان سىرايغە يىبەردى؛ اوشبو سىبىدىن خان حضر تلىرى
 بو يوروشنىدە يىنە قىلچىن قىنىدىن آلا آلمى قايتوب كىتىدى (۱۴۷۲).
 سىد احمدخان مىگلى گىراي نىڭ دشمانلىغىدىن عاجز قالوب، قىرىم
 اوستىنە باردى، مىگلى گىراي نىڭ جىملە اشىن بوزدى، آنىڭ اورنىنە
 جانى بك اسمىندە برەونى امىر ايتوب قويدى (۱۴۷۶).
 جانىك غايت جونسىز كىشى ايدى، ايۋان غە: «اگر مىكا اوگائىسىز
 حاللىر كىلە باشلاسه سىن اوز ياننىڭ آلورسىگى؟» دىە خىبر ايتدى.
 بوندى جىبىن، جونسىز كىشى سىبىدىن اشنىڭ بوز ولاچاغى بىلگولى
 ايدى؛ مىگلى گىراي يىنە طوروب خان اولدى، جانىكىنى قووب
 يىبەردى ھىم دوستى ايۋان ايلە يىنە سىراي خىلافىنە اتقاق ايتدى.
 بو وقت آلتون اوردا حكومتى تمام ضىغىفلە نوب بىتكان وتورلى
 خانلىقلارغە بولنوب كىچرە يوب قالغان ايدى. شىمال ياق بلغار قىسمى،
 قىزان خانلىغى اسمى ايلە، كوبدەنوك سىرايدان آيرىلدى. قىرىم طرفلىرى
 قارا دىكىز بويلىرى قىرىم خانلىغى اسمى ايلە، نوغاى بالالارى يىنە
 ايدىل بويلىرىدە اوز باشلار يىنە نوغاى خانلىغى اسمى ايلە، استىرخان
 يىنە اوز باشىنە ادارە ايتلەر ايدى. شىرق طرفلىرىدە قىزاق صحىرائىرىدە
 يىنە اوز باشلىرىنە حكىم سوره طورغان خانلىقلىرى حكىم ايتلەر ايدى.
 بونىڭ اوستىنە دخى تاتار بيوكلرى روس خىدمىتىنە كىروب، بار
 ھىمتلىرىنى اوز حكومتلىرىنىڭ، سىراينىڭ خىلافىنە سىرف ايتلەر ايدى.
 واسىلى وقتىدە اوق، تاتارلىرغە قالىقان اولمىق اوزىرە، روسىيەنىڭ
 اورتالىغىدە «قاسىم خانلىغى» اسمىندە بىر خانلىق تاسىسى ايدىلدى. اوشبو
 خانلىق ھىر بىر جەھتدىن روس قىرىندە اولوب. روسلار طرفىدىن

تاسىس ايدلد كىدىن كىرەك قزان ، كىرەك آلتون اوردان خانلىقلىرى
 خلاڧىنە ھەر تورلى فداكارلىقنى قىلور ايدى . بو حالده كىناز ايۋاننىڭ
 اصلا قورقار اورنىدە قالمادى . ايندى بىر نىچە يىللار بولا ، اول ، خانغە
 تىوشلى نالوكى دە بىرگانى يوق ، خان ايلچىلىرىنە ايتە تورغان
 التفاتلىرىنىدە ايتىكانى يوق ، بلكە سىد احمدگە قارشو حقارتلىر
 ايتكانى ايشتلىدى . سىد احمدخان بارلىق عسكرىنى حاضرلەب ولىتوا
 كىنازى كازىمىر ايلە اتفاق ايتوب ، روسياغە يوردى . روسلارنىڭ
 وايۋاننىڭ بونى ايشتوا ايلە قوطلارى اوچدى . اوزلىرىنىڭ سىد
 احمدخانغە مقابلە ايتە آلمايا چاقلىرىنى ملاحظە ايدوب ، ايۋان ، سىد
 احمدنىڭ خاطر يىنە دە كىرەك تىبىرلىرىنى يورتە باشلادى : مىكلى
 گىراى خانغە خبر ايدوب كازىمىرنى شىغل لىندىرونى اوتىدى ، ھىم
 نور دولت اسمىندە مىرزانى عسكر ايلە ، ھىچ صافچىسىز قالغان سرايغە
 يىبەردى . ايۋان اوزى صوغىشدىن قورقساده ، پوپلار و باشقە روحانىلارنىڭ
 كوچلەوى ايلە كوب عسكر حاضرلەب سىد احمد خانغە قارشو
 چىقدى . كىرەمىنىست شىھرى ياننىدە ايكى عسكر يولقىدى . روسلار
 تاتارلىرىنى كور و ايلە قاچدىلار ؛ تاتارلار (۱) يىنە روسلار ھىلە
 و آلدان ايچونىگىنە آرتقە چىككەنلردىر دىھ آرتقە چىكدىلار . روسلار
 دىخى تاتارلارنىڭ آرتقە چىگونىدە شوندى ھىلە و مكر اولووينى اويلاپ
 آشغا آشغا قاچدىلار . بونىڭ اوستىنە دىخى سراينىڭ اشى دولت گىراى
 عسكرى طرفىدىن قورقنىچ حالگە كىلوى ھىقنىدە سىد احمد خانغە
 خبر ايرىشدى . اوشبو سىبىدىن ھىچ اش باشقارا آلمى قايتوب
 كىتدى (۱۴۸۰) .

(۱) بو عسكر يىنە تاتارلار توگىل ، بلكە ماماي عسكرى كىبى ، ياللانىوب

نىتوب توزولگان بىر جىنىتق ايدى .

فایتوشلى روس ولیتوا شهرلرینی طالاب کوب ماللر آلوب فایتدی . سراینک طنچلغىن ایشتدکی صوڭ قش اوتکارو ایچون دون یلغەسى بوینده قالدی وعسکرینی اطرافقه تاراتوب، اوزیاننده بیک آزینی آلوب قالدی. سیداحمدخان اوشبو حالده آگسز یاتقان وقتنده شیبان امیرلرندن ایواق اسمنده برسی ایله نوغای امیرلری هم میڭلی گرای اتفاق ایدب، آگسزدن اون آلتی مڭ قدر آطلی عسکر ایله سیداحمدخان اوستینه باروب سیداحمدخاننی اوتردیلر، ایوانغه: «دشمانگنی اوتردک» دیب خبر یبهردیلر، احمدخان- نڭ بارلق ماللرن اوزلری آراسنده بولشوب آلدیلر (۱۴۸۱).

دشت قیچاق مملکتینگ انقراضی: سید احمدخان نڭ وفاتی صوڭنده آنڭ مرتضی و شیخ احمد اسمنده اوغللری سرایده خانلق ایدب ماتاشسهلرد، بونلر یوق حکمنده قوتسز ایدیلر، تیک سراینی اتوب تورتوب اداره ایتوب توردیلر. لکن همانده دشت قیچاق حکومتینگ ظامری بتکانی یوق ایدی. بو، ایوان ایله میڭلی گری ایچون مطلوب توگل ایدی.

میڭلی گری خان، بعض سببلر ایله، لیتوا کنازینه هجوم ایتکان ایدی؛ شیخ احمدخان لیتوانی هلاکتدن آلوب قالدی. بونی صلتا و ایتوب میڭلی گری خان سرای شهرینی خراب ایتو، سرای حکومتن ظامرندن قورتو ایچون کوب عسکر ایله سفر ایتدی. یولده طابقان بر مسلمان قرداشن اوتره باردی؛ آخر سرايغه باروب یتوب همه یورتلرینی، خان سرایلرن واتردی، طاش اوستنده طاش قالدر مادی، خانلرنڭ قبرلرینی هم حتی قبر طاشلرینی واتدروپ بتردی، دوستی ایوانغه «ظامرن قورتدم» دیب خبر ایدب رحمت

آلدى. ۲۶۷ يىل بويى گور ايتوب طورغان سراي شهرى اورننده،
 آستىرى اوستكه ايله نگان، قب قزل قانغه بويالغان طاشلر ايله آدم
 اوله كسه لر يگنه قالدى (۱۵۲ م ۹۰۷ م) (۱).
 سراينك صوگغى كونلر ننده هم صوگغنده تاتارلر -
 قىچاقلر. سراي - قىچاق حكومتينك ماتور و طولى كونلرى
 بىردى بك گه چاقلى اولغان وقتدر. اول وقتلر ايدل بويينك ايك بحتلى
 وقتلرى ايدى. عين شول بىردى بكدن صوگغى كونلر هم ساعتلىرى
 ايك منخوس، بحتسىز وقتلر يدىر. اول وقت بتون ايدل بويى بر
 صوغش ميدانى بولوب قالغان ايدى. اوشبو سببدن ايدل بويىندن
 كوچ قوت كيتدى. بورونغى خزرلر، قانقلى، قال آچلر (روسلر چه
 ايتكانده تاتارلر (۲)). نك اورتا آزيا گه تابا كوچولرى ارس
 خانلر وقتنده باشلانغان ايدى؛ سيد احمد خانلر وقتنده ايدل بويىنده
 هيچ ره تلى عسكر قالمادى. سراي بوش بناءلردن عبارت ايدى. سيد احمد

(۱) بو «آلتون اوردا حكومتى» بابنده غى خانلرنىڭ واقعه لرى
 كارامزىن ايله مراد افندى تارىخلرنىڭ ترجمه ايتلدى. بعض خصوصلرده غنه
 براقغاوز قاموسى، بىرىزىن، صابلو كف، صاويليف، كومبايف كى عالملىرنىڭ
 اثرلرى هم تخفة النظر. عجائب المقدور. مستفا دال اخبار وغير اثرلردن
 فائده لندى. موندن صوگ باتو - اوزبك ترجمه حاللىرى حقنده قاضى
 رضاء الدين حضرتنىڭ اوزىنىڭ شورا مجله سنده شولوق كارامزىن ايله
 تلىق قه قاراب يازغان مقاله لر ينه قاراب ترجمه لرمزده گى عبارلر مرنى يونه تدىك.
 (۲) چونكه قىچاق مملكتينده مملكت خلقى شول بورونغى قانقلى، قال
 آچ، قىچاق، خزرلردن عبارت ايدى. تاتار دىب يورتله تورغان ماغوللر
 موندى حاكملر گنه ايدى. باتو، اوزبكلىر وقتنده بىك كوب بولماغان بو
 تاتارلرنىڭ سراينىڭ آقتق كونلر ينه قدر ايدل بويىنده بولغان بولماغانلر يده
 معلوم توگلى.

خانلرنىڭ عسكەرلىرى باشلىرىنى يابىسەلر آياقلىرىنى، آياقلىرىنى يابىسەلر باشلىرىنى يىتمى ايدى. سىراينىڭ آخىر كۈنلىرىنى تىبا فوتنىڭ ايدىل بويىدىن كوچويىنى يىنە ايكىنچى سىبىلر طوا ايدى:

جوجى خاننىڭ بالالىرىدىن شوبان ھىم آنىڭ خىللىرى سىراى تىصرفىندە خانلر بولوب آق اوردى ايلە آلتون اوردى آراسىندەغى طوبىل، اۇرتىش، ايلە جايىق آرالرىندەغى قىزاقلىرىنى توركلرنى اداىرە ايتوب كىلدىلر. توقنامىش واقىعەلرىدىن صوك ايجىن نىسلى تىرىلە آلمادى. دىشت قىچاقىدە بتون فوت اوشبو شوبان بالالىرى قولىدە قالىدى. اون بىشىنچى عصرنىڭ اورتاسىندە شوباننىڭ (اون ايكىنچى بويىدە) بالاسى ابو الخىر بتون قىچاق قوتىنى اوزىنى جىغان ايدى. اول اقتدارلى قاآن ايدى. خوارزم طرفلىرىنى يوروب آنى تىمر بالالىرى قولدىن آلدى. سىمىرقىدەگە يوروب خانى عبد اللە بن ابراھىم بن شاھ رىخ بن تىمورلىنى قىل ايتدى سىمىرقىدىنى اوزىنىڭ تىصرفىندە بىر ولايت ايتدى.

تىمورلىنىڭ توركلرنىڭ زور قاغانلىرىدىن، لىكن چىنگىز كىبى بىك سويوكلى قاغانلىرى توگىل. اول اوزىنىڭ فتوحاتلىرىنى، چىنگىز كىك، سىبىلر كىلوب چىغورون كوتوب طورمىدى. طوغرىدىن طوغرى ھىجوم ايتدى. اول چىنگىزلر كىك آچق ھىم ياقىنى يوز ايلە تاتلى تل ايلە توگىل بىكە بىك مەربانسىز، قانسىز صورت ايلە، آچولى ايمەنچ يوز ايلە مەاملە ايتدى. دون - ايدىل - اورال - آرال توركلرى، قىچاقلر تىمورلىنىڭ اوز باشلىرىنى كىتورگان بالالىرىنىه صالقورن قان ايلەگنە قاراب اونتوب قالىدوماغانلر ايدى. آلالر تىمورلىنىڭ بالالىرىنى نىسلىدىن نىسلىگە سويىلاب كىلەلر ايدى. تىمورلىنىڭ دولتىنى

بتوروب آنك بالالرىنى اولتورگان ابو الخيرنك بو اشلىرىنى
بو قىچاقلار (تاتارلار) تمام معناسى ايله تقدير ايتدىلار .

ابو الخيرنك حيدر ، شاه بك هم محمود اسمندە خلفلىرى
وقتندە (۱۵۰۳ نچى يىللار) ابو الخيرنك اشله گان اشلىرى يىنه نغندى
جوجى بالالرىنك قوتى ماوراالنهرگە کوچدى . ايلك ايدل بويىندە
تورغان اوزبكلار (يعنى قىچاقلار ، تاتارلار) بو قوميت حامىلىرى
شوبان بالالرى حضور يىنه ماوراالنهر آمودريا طرفلار يىنه كلدىلار .
شولاي ايتوب آوار ، قىچاق ، توركلرى اوزلرىنك ايلكگى وطنلرى يىنه ،
باتونك بيك كوب بولمغان عسكرى يىنه آلتاي طرفلرى يىنه كيتدىلار . ايدل
بويىندە همان ايلكگى بلغارلار قسما قىچاقلار ، قسما قازاقلار قالدىلار .
اما اصل تاتارلاردن ، بلغارلارده ، قريم يارم آطه سىندە ، روسلار آراسىندە
حكومت مامور يىتلرىندە قالغانلاردن ، ياكە بلغارلار آراسىنە كروب
تمام بلغارلاشقان ، روسلار آراسىندە روسلاشقانلاردن باشقە ايدل
بويىندە هيچ بىر تاتار قالمىدى ، توركستانده غى تاتارلار ، قىچاقلار اوزلرىنك
قومى اسملرىنى بو كوزنگە قدر صاقلاب «اوزبك» اتالوب كىلەلر .
آلتون اوردانلغىنە صالحون قان ايله گنە قارى تورغان بىز نك بلغارلار
آراسىندە اوزبكلار توقتامشلىرى ، ماماي ، ايدگولر حقىندە بو كوزنگە چاقلى
بىر نرسە دە صاقلانماغان ، توركستانده اورتا آزيادە غى خلقلار آراسىندە
حتى آلتاي توركلرىندە تله وتلردە قازاقلار هم قازاق بولغان قىچاقلار
آراسىندە حسابسىز كوب حكايەلر سويلنوب طورالر (۱) .

(۱) ايدگر وتوقتامش واقعهلرى يىنه عائد آلتاي ، تله وت جرلىرى ژ . رادلوف نك

Образцы народной литературы тюркскихъ племень

ديگان اثرندە بىر نچى جلدده «مرادبى» ديگان باب ، بو حقه قزاقلار آراسىندە غى

حكايە حقىندە ۳ نچى هم ۵ نچى جلدلردە گى بيتلر قارالسون . ايدگى ماماي -

سراينك صوك كونلرنده قىچاق مملكتى هم بتون سبىريا. باشنده چنگزنىڭ توزوگان دولتى اولوغ قىسىملىرىگە بولنگان سراينك صوك كونلرىنە تابا (يعنى ۱۵ نچى عصرنىڭ آخرلىرى ۱۶ نچى عصرنىڭ باشلىرىدا) آنك كىسا كلىرى يەنە كۆپ قىسىملىرىگە بولنىدى. بىر قىچاق مملكتىدىن، قىرىم، قىزان، سبىر، نوغاي، استرخان، روسىيە ماوراالنهر دىگان كىبىك قىسىملىرىغا بولغان ايدى. بىر ايكىلىسىنى استىشئاء ايتكانده بولارنىڭ همه سىنگده باشنده چنگز - جوجى بالالىرى ايدى.

چنگز - قوبلايلرنىڭ فتوحاتلىرى ايله بتون آسىيانىڭ تورك خلقى قولىنە كروى - توركنىڭ اصل وطنىدا (يعنى سبىريا هم توركىستاندا) قوتنىك يوشاوينە خلقنىڭ آزاىوب اقتدارنىڭ بتوينە سبب بولدى: تورك خلقى يمشى بولماغان بولكى سبىريا صحرالرىدىن چغار اوچون نى زمانلردىن بىرلى كورەشوب كىلە ايدى. آلارقطاي، هندىستانى، هند وقطاي ايران كىبى تاتلى يمشلى جلى طرفلرنى فتح ايتكچ قوم حاكم اولوب اول اورنلرغە اولتوردىلر، مونىڭ ايله جنوب طرفلرى توركلر ايله طغزلانە، شمال طرفلرى (اصل سبىريا) خلقدىن بوشى ايدى، توركلر جنوبكە اۇغشوب ايله جنوبىداكى هند ايراندا، قطايدەغى خلقلرنى تورك ايتە آلمدىلر. تورك خلقى

— توقتامش حقىدا توركىمان جىللىرى И. Березинъ كى Турецкая хрестоматія دىگان اثرىنىڭ ۲ نچى جلدىدا ۶۰—۷۶ دە توقتامش حكاىەسى دىگان، ۷۷—۸۷ بىتلردە اوراق ايله ماماي دىگان حكاىەلر قارالسون. ايدگو حقىدا Живая старина ژورنالىنىڭ ۱۸۹۷ نچى بىلغى VII نچى جلدىدا Г. Потанинъ نىڭ Тюркскія сказки о Идыге دىگان مقالەسى ص ۲۹۴—۳۵۰ قارالسون.

ايكنچى بر قوملر آراسينه باروب كرسه لر آلا رغه تقليد ايتەر گه، مى عادت و آيينلر ينى اونودور غه باشلىلر . جنوب طرفلر نده اوطورغان توركى قوملر گه بو حال تمام معناسى ايله طوغرى كىلدى . قطا يغه بارغان توركلر فا آنلرى ايله بر گه قطاي بولوب، ايرانده، تىبتده گىلر ايرانلا شوب بتدىلر . شولاى ايتوب توركلر بو خلكلرنىڭ عددلر ينى چوغالتدىلر . اما اوزلر ينىڭ عددلر ينى آزايتدىلر ،

۱۶ نچى عصر نىڭ باشلر نده سىبىر ياده توركلردن بىك نوق بوشاغان ايدى . اگر نهايە سز ايسىكى زماندن بىر لى بىك كوب بولوب كىلگان تورك خلقى عرب خليفه لرى وقتلر نده، ماغول وقتلر نده و طنلر ندىن كىتمە سەلر ايدى، بو كونده دنىپر - دون طرفلر نده غى خاخوللر غه سىبىر ياده كو چوب بارر غه اورن بولماغان بولور ايدى .

قىچاق مملكتى قريم، قزان، نوغاي، استرخان، سىبىر، ماوراالنهر دىگان كىك بو كوب قسىملرى همەسى اوزلر ينىڭ چنگز بالالرى بولولر ن اونتقانلر ايدى؛ آرالر نده هيچ بر معنوى رابطه يوق ايدى . هم آرالر نده بر بر رابطه حاجت بولوين، اوزلرى اوچون عمومى زور بر قوتنىڭ كىرە كلگن سىزمىلر ايدى . بولارنىڭ اچنده ايك قوتلىسى ماوراالنهر خانلغى ايدى . بو خانلق عسكر ينىڭ، خلقىنىڭ، علمالرىنىڭ فوق العاده كوبلىگى ايله اوزبك وقتلر نده غى آلتون اوردا حكمن توتا . لىكن اول قرداشلر ينى بر جبكه تزرە رگه حاجتسىمى ايدى . قريم خانلغى استانبول سلطانى قولينه كره . استرخان، نوغاي، قزان، سبر خانلقلىرى قل اوستنده طورغان كىك گنه طورالر . هيچ بر اقتدار غه مالك توگلر هم اوزلر ينىڭ اقتدارلر ينى نغطور غه تله مىلر ده . اگر بو تىرە دە بر بر، مملكتلر آلور غه، ير كو بايتور گه حرىص

اولغان بر کوچ کیلوب چقساده، بو قل اوستنده طورغان کچکنه،
ضعیف، قران، استرخان، نوغای، سبر خانقلرینی اوز قولینه آلسه،
بتون آزیانک تونگی یارطیسی، بتون تورک مملکتی بیک یکلک ایله
آنک قولینه کرو بته رایدی. بو اشدوروسیا حکومتینه نصیب بولدی (۱).

ملاحظه: سراینگ بو تورای قسملری آرم واقعه لری ایله اوز باشلرینه آیرم
تاریخلر تشکیل ایتهلر. بز موندن صوگ بو قسملرنگ اچندن اوز بزنگ
بلغار-قران خلقلرینگ تاریخی حاللرنگنه سویله رمز.

(۱) بزبو «دشت قیچاق» بابینگ آخرینه Березинъ نگ
внутреннаго устройства улуса Джучіева
(Т. В. О. И. Р. А. О) نگ ۱۸۶۴ نچی یلغی XIII نچی جلدنده ص ۲۸۷-۴۹۴
Очеркъ внутреннаго نگ Саблоковъ اثرندن هم
И. А. О. и Э.) устройства Кипчакскаго Царства
п. К. И. У. نگ ۱۸۹۷ نچی یلغی XIII نچی جلدنده ص ۸۹-۱۴۶ درج
ایتلگان) اثرندن وغیرلردن آلوب «سرای حکومتینگ ادارهسی - علم علماء
تجارت صنائع - ...» اسملری ایله بابلر یازغان ایدک، کتابنگ اوزون
بولوینه تورلی مانعلر بولدقی اوچون بز آنی آیرم بر کتاب ایتوب «سرای
حکومتینگ داخلی توزولوشی» اسمی ایله بریزین ایله صابلوکف اثرلرینگ
تمام ترجمه لری ایله آیرم صورتده نشر اینه رگه قالدردق.

تاتارلردن صوگ بلغارلر - قزان خانلغی

(بلغار خانلغنده تاتارلر)

تاتارلر قولنده و آندن صوگ بلغارلر - بلغارننگ سونوی - قزانننگ
توزلوی - ایسکی ویا گئی قزان - الوغ محمد - محمود - ابراهیم خان - محمد امین
و آنکر روسیه ایله صوغشلیری - شیخ علی - صاحب گرای - استانبولغہ قاچوی - صفا
گرای - قزانلر خانلرن قووب یبهرلر - سیونبیکه گه او یله نوی - مامق - خانلر
آلماشوب طور - قزانننگ قوتی کوندن کون کیمی - روسیه ایله اوز لکسز
صوغشلیر - صفا گرایننگ وفاتی - سیونبیکه تخنده - سیونبیکه اوغلی اوتامیش گرای
ایله اسیر اولادگار - قزانننگ آفتق کونلری - قزان آلغانننگ صه گنده.

بلغارلر تاتارلر تصرفنده هم تاتارلردن صوگ - (۱)

تاتارلر سرای شهرینی بنا ایتکچ، بلغار پایتختک اورنینه بر ولایت
شهری اولوب قالدی. بیوک و بای خاننک پایتختی اولغان اوشبو
سرای شهرینک بلغارلردن بر آز دیکزگه طابا توبه ن اولوندان اولغا
هم طارماقلری ایله مال کیتوره طورغان خلقلرغه زیانی یوق ایسه ده،
جنوب طرفندن کیله تورغان کاروانلر، صوصاب ایرنلری کیبوب

(۱) تاریخمزننگ بو یری بیک قارانغیدر. اول حقدہ اوزمزننگ
داستان نسل چنگز خان و آقصاق تیمور، هم توار یخ بلغار یه دیگان کبک
کتابلرزدن هم بعض روس لیتا پیسلرندہ غی سوزلردن باشقه هیچ بر ماخذ مز یوقدر.

كىلە تورغان عرب ايران خىلقلىرى ايچون، ياقن اولدقندن، فائىدىسى كوب ايدى. اوشبو سببىدىن سراي، بلغارنىڭ سودا و تىجارىتىنى اوزىنىە جلب ايتوب بايىغان اوستىنىە بايى توشە، بلغارنىڭ مكنىت و قوتى ضائع اولوب شىرتى سونە بارا ايدى. سىگىزىنچى عصر مىلادىدىن بىرلى اوزلكسىز كىلوب طوراً تورغان عربستان علمالىرىدە سرايغە كىلوب خان حضورندە آيلاب يىلاب قالسىلەردە اوزلىرىنىڭ ايسكى دوستلىرى اولغان بلغارغە كىلسەلر ايكى اوچ كونىگنە قالالار، كىتابلىرىنىە يازارغە كوب سوز، طابا آلمى قايتوب كىتەلر ايدى؛ بو جەھتدىن سراي، (يعنى تاتارلارنىڭ بلغار توبەن ياغندە ايدل بويندە پادشاهلىق ايدولرى)، بلغار ايچون بىك زور ضررلى ايدى.

بلغارلارنىڭ شىرتلىرى سونو اوستىنىە يىنە ۱۴-۱۵ نچى عصرلردە قوتلىرىدە تمام سوندى. آلارنىڭ قوتلىرىنىڭ سونوى داخلى هم خارجى سىبلردن كىلدى:

بلغار خلقى عمومأ مملەكت ادارەسى قاىغولرىدىن چقىدىلر. آلار روحأ بىك توشونكى ايدىلر. كىف صفاغە بىرلىگانلر ايدى (۱). خارجى سىبلارنىڭ ايكى بىر نچىسى كورشىلرى اولغان روسلارنىڭ هم روس اوشكوپنىكلرىنىڭ اوزلكسىز صورتدە ھجوم ايتوب طورولرى ايدى (۲).

روسلر بلغارلارغە اوط ايله عىسكر ايله، ھمىشە ھجوم ايتدىلردە طوردىلر. روسلردە بلغارلردە تاتارلر تصرفندە ايدىلر. لىكن ھر ايكىسى اوز باشلىرىنىە ادارە ايتلىگانى اوچون آلتون اوردا حكومتى

Казань въ ея прошломъ и (۱) M. Пинегинъ (۲) نىڭ

настоящемъ . ۹ ص

روسلارنى بلغارغە ھجوم ايتىكانلرى اوچون كوب وقت مسئول ايتىمى ايدى. آلتون اوردا تمام قوۋتلى وقتىدە روسلارنىڭ بلغارلارغە ايتىكان ھجوملارندىن مىشلا اوشبو يىللردە غىسى معلومدر: ۱۲۹۶، ۱۳۲۰، ۱۳۵۹.

ايكنچى واينىڭ زور خارجى سبب، قىچاقىدە غى زور اختلال اولدى. اختلالغە قدر بلغار خانلىغى بلغار شىھرىدە اولوب كىلدى. اختلال باشلانغىچ بلغارنىڭ رەتى كىتىدى؛ خانلىق دعوا ايتوچى ماغوللاردىن كوبسى خانلىقلىرىنى بلغار شىھرىدە كىلوب اعلان ايتدىلر، ۱۳۶۱ نچى يىلدە پولاد تىمىر اسمىندە برسى بلغارنى عىسكىر ايلە كىلوب بلغار خانىدىن صوغشوب آلدى و شىھرىگە بىك زور ھلاكت كىتوردى، بونىڭ اوستىنە يىنە شوندىوق مريد و حسن دىگان كىبى اسمىلدە خانلر كىلوب ھىر بىرىدە صوغشولر ايلە شىھرىنى آلوب خانلىق ايتدىلر، ھىر بىرىدە بلغارغە زىيانلر اولدى. بلغار شىھرىدە تاتار خانلىرى خانلىق ايتىكان وقتلر اچىندە بلغار ھىمان اوز خانلىغى ضائع ايتىدى؛ نىقس بلغار خانلىرى بلغارلارنىڭ ابراھىم (براھىم) اسمىندە گى شىھىرلرىدە بلغارلارنى ادارە ايدىب كىلدىلر. ايندى بلغار شىھرى بلغار خانلىغىنىڭ پايتختى و قوۋتلى تىجارىت و صنائىنىڭ مەركىزى اولوى اورنىدە تاتار قىتنە چىلرىنىڭ صوغش مىدانى اولوب قالىدى. اون مىڭ قدر يورت صاحىبى اولغان بلغار شىھرى خلقىدە بلغار دە اىقتىسادى جىھىدىن فائىدەلر كىلمە گىچ اصلا يەم قالىمادى.

(۱۳۹۵) سىنەسى دىشت قىچاق، ھىم بلغار يىرلرىدە قان طوفانلىرى قوپتارب آقصاب تىمور كىلوب چىقىدى؛ بتون بلغار يىرلرىنى، بلغار،

ابراھىم شھەرلىرىنى بىر ايلە بىر تىگىز ايتىدى (۱)، ابراھىم دەغى بلغار امىرى
 عبداللە خاننى اسىر آلۇب شھىد ايتىدى. بلغار امىرى عبداللە نىڭ
 آلتون ھەمدە آلېم (يا كە علېم) اسمىندە اوغلىرى ھالا كىتىدىن قوطلۇب
 قالدېلار. آقصاباق تېمۇر كىتىكان سوگىندە بولار ھەم بوزولغان ابراھىم
 قالاسىنى يۈنە تورگە حاجت طابىقى بلغار شھرىنىڭ يۈز آلتىمىش چاقىرم
 قدر تون ياغىندە، ايدىلگە قويما طورغان قىزان يىلغەسى بويىندە
 (قىزان طامانغىدىن قىرغاق بىش چاقىرم يوغارى) بلغارلىرىنىڭ قىزان اسمىندە
 شھەرلىرىنى پايتەخت ايتۇب ادارە اشلىرىنى كىرىشىدىلار.

بلغارغە بو واقىعەلەردىن سوڭ يىنە روسلار ھۇجۇم ايتىدىلار. نىچكىدە
 بلغار شھرى بىر بىختىز ھالگە كىلدى. آنىڭ خلقى عاقىبت بلغارنى
 طاشلارغە مجبور اولدى. بعض بىرلىرى قىزاق بولۇپ اورال جايىق
 طرفىنە كىتىدىلار (۲)، كۆبىسى قىزانغە كۆچۈپ كىلدىلار يا كە اوللارغە
 طارالۇب او طوردىلار. مۇندىن سوڭ بلغار، بلغارلىرىنىڭ بىر طاشلاندىق
 شھەرلىرى اولدىدە قالدى.

قىزان شھرى. قىزان بلغار مەلىكىنىڭ بىك ايسكى شھەرلىرىندىر.
 بلغارنىڭ يۈز آلتىمىش چاقىرم قدر شىمال طرفىندە اولغان اوشبۇ شھەرگە
 تاتارلار كىلمەسەندىن ايلگارى اوڭ روسلارنىڭ قولى يىتىكان ايدى. باتۇ

(۱) بو ھەققە С. Шпилевскій نىڭ Древнія города
 и другіе болгарско-татарскіе памятники въ Казан-
 ской губерніи كىتابىدىن ص ۷۳-۸۷ ھەم ۲۵-۴۰ غە قدر
 ھەقىقەتلەر ايلە خلقى آراسىندەغى «آقصاباق تېمۇر بلغارنى ھىلاك ايتىدى» دېگەن
 سۆز قارالسۇن. نىچكىدە آقصاباق تېمۇرنىڭ بلغارغە ھۇجۇم ايتۇندە شېھە بو قدر.
 (۲) И. Θ. Катановъ نىڭ ۱۸۹۸ نچى يىلدە Дѣятель

ژورنالنىڭ ۴ نچى نومۇرىندە ۲۰۴ نچى ص دە «تۈارىخ بلغارىيە» كىتابى
 ھەققىدە يازغان ماقالەسى.

خان نىڭ اوغلى صرتق خان، آتاسى ترك وقتىندە اوشبو قزان دە اوزىنىڭ
 عسكىرى ايله طوروب، شول تىرە خىللىرىدىن وىرگو (نالوكلىرن) جىيا
 ايدى. اوشبو قزان اقصاق تىمور ھلاكتلىرى صوگىندە اوزى ادارە
 مركزى اولوى اوستىنە، طاشلانغان بلغار ھمدە تمام ضعيفلانوب بتكان
 آلتون اوردانىڭ پايتختى اولغان سراى دە بولا كىلگان زور سودا
 وتجارتى اوزىنە جلب ايتوب طور دىقندىن ھىمىشە يونەلە زور ايا باردى.
 قزان اوزى ايدىلگە يراق بولسە دە، سودا وتجارتىنە ضرر كىلمى
 ايدى؛ بلغارلىر قزان يلغەسى طاماغىندە مال كوچرىك اوچون بر
 شەر (اسكلە) بنا ايتكانلىرى ايدى. سودا اوچون اوگايلى بولغان بو
 اورنغە كوندىن كون ايسكى قزاننىڭ قوتى كوچە ايدى.

بلغارلىر، كىرەك ابراھىمدە كىرەك قزان دە اولسون، كور شىللىرى
 روسلرنىڭ بلاسندىن اصلا قوطلا آلمادىلر. سراى اختلالى وقتىدىن بىرلى
 بلغارلىرغە روسلر اوشبو يللردە ھجوم ايتدىلر: ۱۳۶۵، ۱۳۷۰، ۱۳۷۴،
 ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۸۳، ۱۳۹۱، ۱۳۹۸. بلغارلىر عادتتا صوغش اشلىرىدىن
 بىزگان توركلر ايدى؛ تمام فىنلر كىبى اولك اذا و جفالرنى تھمل ايتە، ھر
 وقت ايدىلگان باشنى فلچ كىسماز دىب قالا طورغان بر خىل اولوب فالغانلىر
 ايدى. اوزلىرىنە حا كىلك ايتە طورغان خانلىرى يىنە شوندى اوق كشىلر
 بولا كىلد كىندى، بلغارلىر اوزلىرىنە ھر وقت ھجوم ايدىب طور اطورغان
 روسلرغە قارشى بر يونلى قوماندانلا بلمدىلر. حالبو كە تورك اولغان
 بلغارلىر ايچون بر غىرتلى قوماندىر اولغاندە روسلرغە قارشى طور و دە
 بىك مەكەن ايدى. بلغارلىر مقابىلەلر ايتىمى طورسونلر؛ روس كىنازى
 واسىلى دىمىترىيف (۱۳۹۹) سنەسى قوتلى عسكىر ايله يىنە بلغارلىرغە كىلدى.
 قزان نىڭ اوزىنە ھجوم ايتدى، تمام ياندىردى. ژوقوتىن، گىرمنچوك

اسمندی شهرلرنی هم قزان کبی اول هلاک ایتدی. غارت ونهبی اوج آی قدر دوام ایتدی، ایندی بلغارلرنک ایزلولری یرینه یتدی؛ آلا ایندی اوزلرینک قزانلرینی هم ضائع ایتدیلر. تمام قوت و مکتلری یوغالدى. خانلری اولغان علمخان بر یونلی قوماندای بیرمکدن عاجز ایدی، بلغارلر قزان یلغەسى طاماغنده اولغان اسکلهلرینه جیولشوب اوطراباشلادیلر. بلغارلرنک بایلقلری بتمه گان مدتده آلا رنک روسلردن قوطلماق احتمالی اصلا یوق ایدی. بر آزده حال آلا آلمدیلر.

۱۴۳۱ سنه سی ینه رسمی بر هجوم ایتدیلر. بلغارلر قوتلی قوماندیلرغه مطلقا محتاج قالدیلر. تمام شول وقتده آلتون اوردای خانلردن الوغ محمدخان حاکمک ایتو نیتی ایله بلغارغه کیلدى. بلغارلر اهلا وسهلا قبول ایتدیلر. الوغ محمد ده استعدادلی و حقیقتده بهادر اولغان بلغار تورکلرینه اقتصادی قوت یانینه سیاسی قوت ویروب تمام ایکنچی بر دور گه کرتدی.

الوغ محمد خان - سرای خانى الوغ محمد خان اوستینه کچوک محمد خان هجوم ایدوب سرایدن چغاروب یبه رگان ایدی (۱۴۳۷).

الوغ محمد سرایدن چققاچ خاتون، بالا چاغالری ایله مجموعی اوج مک قدر جان ایله، روسیه ده بیلیف شهرینه واردی (۱). موندده طوروب حال و یاردم آلاغاندن صوگ سراینی ینه قایتاروب آلا قایغوسنده ایدی.

موسقوا کنازی واسیلی دن یاردم صورادی. سرایدده وقت کناز واسیلی گه کناز لک یاریغی بیروی فقط بر احسان یوزندن اولدغندن

(۱) تولسکی گوبیرناده اوقا بوینده.

الوغ محمد خان بو غلبه سی ایله غرورلانمدی، عسکری آزلغن او یلاب بیلیدن چقدی، قزان شهرینه باردی. روسلردن جفا کورگان بلغار، آر، چیرمشلر قوتلی خاننی غایت شادلانوب اوزلرینه خان ایتدیله. قزاننک امیری علی خان، خان حضرتلرینک خدمتینه کردی (۱۴۳۹).

الوغ محمد خان قزان شهرینی یونه توب اشلرینی یولغه صالحدی صوگ شول یل اوق واسیلی دن انتقام آلمق ایچون موسقواغه سفر ایتدی. کناز واسیلی موسقوادن قاچوب کیتدی. روسلر، تاتارلر شهرزنی ینه دن آلار ایندی دیب فورقشدیلر. الوغ محمد خان موسقوانی اون کون محاصره ایتدی صوگ موسقواغه کره آلمی تیره یاق شهرلردن کوب غنیمتلر آلوب قایتدی. واوشبو قوت ایله قزان شهرینی تعمیر قیلوب عسکر اشلرینی ترتیب ایتدی (۱۴۴۵). ینه موسقواغه سفر ایتکان ایدی. قش کونی اولوب کونلر غایت صالحون اولوی سببندن مورم شهرندن گیر و ایله نوب قایتدی.

الوغ محمد خاننک واسیلی نی اسپر آلووی - (۱۴۴۵) سنه الوغ محمد خان موسکواغه اوچنچی مرتبه سفر ایتدی، اوزی نیژنی شهرنده قالدی، محمود هم یعقوب اسمنده ایکی اوغلینی سوزدال طرفلرینه کوندردی. موسکوا کنازی واسیلی بولارغه کوب عسکر ایله قارشو چقدی. ایکی عسکر یوریف شهری یاننده یولقدیلر. صوغش اورنده قزانلیلر غالب کیلیدیلر، هم روس عسکرینی احاطه ایدب آلوب بتونله ی هلاک ایتدیله، کناز واسیلینی بر مقدار عسکری ایله اسپر آلدیلر. واسیلینک مویننده غی آلتون کریستن، یگلو واسیر توشوینه علامت ایتوب، موسکوادغی آناسینه یهردیلر

الوغ محمد خان واسیلی گه چندن اعتماد ایتکان ایدی . فقط اشلر بتونلهی باشقه چه چقدی .

واسیلی بونک احسانلرینی اونوتوب اوتنچن ردایتدی و روس یرندن چقسون بزم یرمزده طور ماسون دیب ایلچی ببهردی . الوغ محمد خان همان طور ونده دوام ایتدی ، ایلچیگه التفات ایتمهدی . آخر واسیلی الوغ محمد اوستینه شیما کو هم دیمتری اسمنده ایکی کمسه قومانداسنده فرق مک قدر عسکر ببهردی . خاننک فوراللی عسکری باری بر مک قدر ایدی ؛ باشقه سینه باطلا یا کوسه کدن باشقه نرسه یوق ایدی . روس عسکری بیلیف که یتوب فرصت کوتمی هجوم ایدر گه کرشدی . خاننک کیه وینی شهید ایتدیله . خان صلح صورادی ، قبول ایتمه دیله . ایکنچی کره سرايغه فایتاچق ایسه واسیلیدن خراج آلمایا چاغینه و عده ایتدی ، همان روسلر قبول ایتمه دیله ، « بتره من تاتارنی » دیدیله .

اوچنچی مرتبه اوغللرن بیروپ محمود اسمنده اوغلن رهن ایدوب بیروپ طور اچاغن بلگرتدی ، همان قولقلرینه آلمادیله . آخر خان حضرتلری هیچ بر عذر التماسلرن قبول ایتدیره آلمی ، الله دن باشقه دن امید کیسلگاج ، طهارتله نوب پر آغاچ توبنده ایکی رکعت نماز او قوب دعا ایتدی و آطینه مندی . بر مک قدر فوراللی عسکری ایله آرسلان همتی قیلان غیرتی ایله الله اکبر !! دیه تکبیر ایتوب دشمانغه یاشن کبی هجوم ایتدی . فرق بر مک روس عسکری خان عسکرینه مقابله ایته آلمی قاچارغه مجبور اولدی . فرق بر مک عسکردن بیک آزیغنه ایسه ن فالغان ایدی (۱) (۱۴۳۸ م) .

(۱) که در سینه پیکان تیرتار بسی بهتر از خورد ناساز کار (سعدی).

موسکوا خلقی بونی ایشتد کلری ایله بیک فورق دیلر. خلقنک کوبسی همده کمازلر، بیوک روحانیلر، تاتارینه دن هلاک ایته دیب قاجارغه، بعضلری قاجقانلرنی اوترورگه کرشدیلر؛ موسکوا تیرمسندگی اول خلقی موسکواداغی کریمله گه صیینوب جان فوتلدر و چاره سینه کردیلر. جمله سی بردن قزانلیرنک کیلون ککو توب طورالر ایدی، تون اورتالغنده اوط چقدی هم بتون شهرگه طارالوب اوج مکدن آرتق جان یانیدی، مال حسابن الله غنه بلور. روسلرنک بختینه قارشى الوغ محمد خان اوغللری موسکواداغه کیلمه دیلر، تیک اسیر کنازنی نیرغور و دده آتالری یانینه آلوب کیتدیلر. (۲۵ آوغست) خان حسابسز کوب ماللر، غنیمتلر و اسیرلرنی آلوب، اوزی قورمش شهرینه کیتدی؛ بیکچ میرزا اسمنده بر میرزانی، قزانغه خراج و یروب طورون شرط ایتوب، کناز شیما کونی کناز ایت دیب موسکواداغه یبهردی.

شیما کو، واسیلی نك دشمانی ایدی. بو خبرنی ایشتکاج غایت شادلانیدی، شرطلرنی قبول ایتوب کناز تعیین ایتلیدی هم فیودر اسمنده برهونی بیکچ میرزاغه فوشوب قزانغه یبهردی. بیکچ میرزا سفرنده اوزاق یوردی، خان نك کوتکان وقتنده قایتوب یتمه دی؛ اول آراده خانغه بر طرفدن بیکچ میرزا اوترلگان ایمش، ایکنچی طرفدن بلغارنک ایلیکگی خانى علی بك استقلال اعلان ایتکان وقراننى آلغان ایمش دیگان کبک یالغان خبرلر ایرشیدی. خان، ایکی فوتلی دشمان آراسنده فالوون اویلاب، کناز واسیلینی کوب آقچه آلوب موسکواداغه قایتاروب یبهرمک بولدی. هم واسیلی گه خان امرندن چقماو، آگا هر وقت بیلگولی خراج توله ب طورون شرط ایتوب،

قایتاراچاغن ایتدی. واسیلی شرطلرنی بیک شادلق ایله قبول ایتدی. الوغ محمد خان واسیلینی اوز طرفندن ایلچیلر واسیر ایتوب آلغان بایارلری و عسکری ایله موسکواغه یبهردی. اوشبو کنازنی یبهرو مسئلهسند تاتار امیرلری هم خاننک اوغللری هم خان آراسنده اختلاف اولدی. الوغ محمدنک یوسف، قاسم و یعقوب اسمنده اوچ اوغلی یبهررگه، محمود اسمنده اوغلی اصلا یبهررگه سکه ایدیلر. آخر بو اختلاف و نزاع سیندن الوغ محمد خان اوزی هم اوغلی یوسف او ترلیدیلر، قاسم و یعقوب چیر کاس یرینه قاچوب کیتدیلر. الوغ محمد خاننک مجموع خانلغی ۲۸ ییل اولوب، قرانده فقط اون ییل خان اولدی.

محمود خان. الوغ محمد خاندن صوگ اوغلی محمود خان اولدی. قورمشدن قرانغه قایتدی.

قاچوب کیتکان فرداشلری قاسم ایله یعقوب، چیر کاس یرلرنده یورد کدن صوگ اوزلرینک ایددیشلری ایله موسکوا کنازی واسیلی حضورینه باردیلر (۱۴۴۶).

کناز واسیلی موسکواغه قایتقاچ کناز شیما کولر طرفندن کوب اوکایسزلقلر کوردی. قاسم و یعقوبلر اوشبو واسیلی خلافینه اولغان حرکتلرده واسیلیغه بیک جدی خدمتلر ایتدیلر. هم واسیلینی اسارتدن فوتلدرغانلر ایدی. واسیلی اوشبو اشلرگه مکافات ایتوب قاسمغه رهزان غوبیرناسنده خلقی میشار و موقشیلردن عبارت اولان میشچر قالاسینی ویردی. هم موندسرای طرفندن کیلگان تاتارلرنی اوطورتا ایدی (۱۴۵۲). اوشبو وقتدن اعتبار ایله روسیا تصرفنده قاسم اسمنده فقط اسمدنکنه عبارت اولان بر تاتار خانلغی باشلانادر. مسکاو

حکومتى نىڭ روسيا اورتا لغندە مسلمان كىنازلىقى قوروندىان مقصودى
 مكافات توگىل، بىلكە بولارنى تاتارلارغە (سراى قىرىم و قازانغە) قورال
 ايتوب طوتو ايدى. «آتقە منسە آتاسىنى تانومى» طورغان توركلر
 (تاتارلر)، اوزلرىنە دشمان بولغان سراى هم قزان حكومتلىرىنىڭ
 ضررىنە بتون غىرتلىرىنى صرف ايتوب خدمت ايتەلر ايدى؛ روس
 كىنازلىرىنىڭ خدمتىنە، شرقدە قىتايعغە ياللانا طورغان توركلردىنە
 اخلاصلىراق، طرىشالر ايدى هم طرىشاچقلىرىنە قىزار بىرگانلر ايدى.
 محمودخان مىسكاونىڭ قاتى دشمانى ايدى؛ لىكىن روسياغە قارشو
 بىر ايكى مرتبە چىرمىشلر ايله اتفاق ايدى، روسيانىڭ اوستوك و مورم
 كىبى شەرلرىنى طالب قايتوندىن باشقە هيچ بىر اش باشقارمادى؛ بىلكە
 بلغارلر آراسىندە تمام بلغارلاشقان ايدى، تاتو اولوب روسلر ايله
 تجارت ايدشوب طوردى. محمودخان وقتىدە قزاننىڭ تجارتى كىوب
 ترقى ايتدى. محمودخان اون يدى يىل خانلىق ايتوب وفات ايتدى
 (۱۴۶۴). يىرىنە اوغلى خىلىل خان اولسەدە، ابراهيم اسمىدە كىسى اوزى
 خان اولمىق صددىدە ايدى. آخىر خىلىل خان يا وفات ايتدى، يا انىسى
 ابراهيم طرفىدىن مغلوب اولدى (۱۴۶۷).

ابراهيم. خان خىلىل خاننىڭ اورنىنە ابراهيم، خان بولدى.
 قزان بىوكلرىدىن عبدالمؤمن و باشقە قزان معتبرلرى ابراهيم خاننى
 ياراتمىلر ايدى. ابراهيم خاننىڭ آتاسى ايله بىر توغمە قىرداشى ھمدە
 اوگى آتاسى (۱)، و روسيانىڭ صادق خادىمى اولغان قاسم خانغە: «بىز

(۱) ابراهيم خاننىڭ آتاسى و محمود خاننىڭ خاتونى اولغان نور سلطان

بىكە محموددىن سوگ قاسم خانغە خاتونلىقغە باردى؛ اوشبو جەھتدىن قاسم ابراهيمنىڭ
 اوگى آتاسىدىر.

ابراهيم خان نى توشورەمز، خان اولمق اوچون حاضرلەنوب كىل»
 دىب خبر كوندردىلر. قاسم اوشبونى واسىلى دن صوڭ كىناز اولغان
 ۳۰ نچى ايوانغە سويلەدى. قزان نى هيچ صوغش سز آلاچاغى ايله
 سوينچ بىردى. ايوان بعض كىنازلر قومانداسىندە قاسمغە عىسكر بىردى؛
 قاسم بولار ايله هم اوز يانئدەغى، روسلرنىڭ صادق خدمتچىسى اولغان،
 تاتار عىسكرى ايله قزانغە كىتدى. قاسم خان قزانغە آگىزدىغە ھىجوم
 ايتەرگە بارا ايدى، ابراهيم ئىللە فايدان اىشتوب بولارغە قارشو چغوب
 طوردى، ملتق واوقلرى ايله قاسم نى ايدل آشا چغارمادى. چىرمىشلردە
 روسلرغە (قاسمغە) قارشو طوردىلر. آخر قاسم اوشبو خىرسىز
 سفرىدىن قايتوب كىتدى. كوز كونى اولوب، كونلر غايت صالحون
 ويغەورلى ايدى. روسلرنىڭ آز قلىرى بتدى؛ روسلرنىڭ ايت آشامى
 تورغان پرهىز كونلرى اولسەدە، تمام عاجزلىكلرنىن اولگان آط
 ايتلىرى آشادىلر، قورال و صوغش اسبابلرنىن طاشلاب كىتدىلر (۱۴۶۷).
 روسلر ۶۸-۱۴۶۷ نچى يىللردە قزانغە تىكرار ھىجوم ايتدىلر؛ ھىر بىرنە
 مغلوب اولدىلر. اوزىنىڭ تىكرار مغلوب اولوينا قارامى (۱) كىناز
 ايوان (۱۴۶۹) سىنە سىندە نىش نى نوغور و دوقە روسىيەنىڭ ھىر طرفىدىن عىسكر
 جىوب، قزانغە صوغشقا بارغە حاضرلەندى. اوشبو وقت قاسم خان خاتونى
 نار سلطان بىكە، قاسم خاننىڭ وفات اولووى خىرىنى كىتردى. ھىم
 اوغلى ابراهيم ايله صوغشى طورون اوتىدى. اشنى فقط صلح ايله
 بترەچكىنى اوزىنىڭ اوستىنە آلدى. ايوان اوزى موسقوادە قالسەدە،
 كونستانتىن، بىرز و بتسەف اسىندە كى كىنازلر قومانداسىندە حاضرلەگان
 عىسكرىنى قزانغە بىردى. روسلارنىڭ بىر مقدار عىسكرى ۲۴ نچى ماى
 تون ايله آگىزدىن، قزان قلەسىنىڭ طىشىندە اولغان بىستە خلقىنە

ھجوم ايتدىلار. مسلمانلار راھتلاھ نوب يوقلاب ياتالار ايدى. روسلار بولارنى سونگىلار يىنك اوچلار يىنە آلورغە كرشدىلار. مسلمانلار قورقوب مسجدلارگە، اويلارگە تولدىلار. روسلار دە اويلار اچىندە مسلمانلارنى ياندردىلار. فلەھە اچىندە گى خلىق سىز نوب چقغانچى، اوزلرى كىمەلر يىنە اوطور ووب يوغارى منوب كىتدىلار. روسلار، قوماندىرلرى اولغان ايوان رونانى، «شەرگە ھجوم ايتمەدك!» دىب شىلتە ايتە ايدىلار؛ ابراھىم خاننىك، اوز عسكىرى يانينە باشقردلردن يىنە عسكىر قوشوب، روسلار آرتىدىن قوارغە چقغانلىق خىبرى كىلدى. ھم حقىقتە اوك ابراھىم قووب چقغان ايدى. قزاندىن يوغارى ۋولغە بويىندە كىناز يار صلاوسكى قومانداسىنداغى روس عسكىرى ايلە صوغشىدى. چىكىدىن طش قزغان روسلار، اوزلرى يىنك قزانلىلار طرفىدىن اوترلوب بتوب بارغانلارن سىزمىلار ايدى؛ ايك آقتىغىلرى اولاگانگە چاقلى صوغشىدىلار. روسلار اوشبو صوغشىدىن غايت كوب ضرر كوردىلار.

اوشبو يىنك كوزىندە سىنتابر آيندە كىناز ايوان اوزىنىك انىسى كىناز گيورگىنى زور عسكىر ايلە يىنە قزانغە يىبەردى. بولار كىلوب قزاننى محاصره ايتدىلار. شەر اچىدىن چقغان بىر مقدار قزان عسكىرى روسلارغە كارايتە آلمادى، روسلار قزاننىك صولوندى كىسكانلار ايدى. ابراھىم خان، روسلارنىك تىلەگانلارن بىرب، صلح ايتشورگە مجبور اولدى، روسلارنىك جمىلە اسىرلارى آزاد ايتلدى. موندن صوك توقز يىلغە قدر قزانلار ايلە روسلارگوزل تراكلك ايتدىلار. (۱۴۷۸) روسلار، ابراھىم خاننىك وياتكە طرفىنە ھجوم ايدون صىلتاوا ايدى يىنە كوب عسكىر ايلە كىلوب نىشنى نوۋغورد ايلە قزان آراسىندە اولغان جمىلە اوللار و شەرلارنى طالاب،

او طقه پاندرب هلاک ایتدیلهر. ابراهیم خان ینه صلح ایتدی. ابراهیم خان ۱۲ سنه پادشاهلق ایدب و فات ایتدی. بر نیچه بالالری قالدی (۱۴۷۹م).

الهام خان - ابراهیم خان وفات ایتدی کی ایله بالالری آراسنده خانلق ایچون نزاغ چقدی. کوب کمسه لر ابراهیمنک صوفیا اسمنده الوغ خاتوننی ننگ اوغلی الهامنی تلیله ایدی، بو طرفده نوغای خانلری ایدی (۱). ایکنچی بر فرقه آنک ایکنچی خاتوننی، نار سلطان بیکه دن اولغان زور اوغلی محمد امیننی خان ایتهرگه تلیله ایدی. بو یافده قریم خانی میکللی گرای و آنک دوستی اولو مناسبتی ایله کناز اوچنچی ایوان ایدی.

آخر الهام خان، خان ایتدی. محمد امین ایله آنک انیس عبد اللطیفنی، اوز لرینی یاقلاغان موسکوا کنازی ایوان اوزینک حضورینه چاقروب آلدی. فائده له نولری ایچون بعض شهر لر بیردی. محمد امین قرانده فتنه لر قوبارو، الهامدن خلقنی صووندر و حقنده هر تورلی فدا کارلقنی ایته ایدی. الهام اوزیده یخشی طبیعتلی کشی توگل ایدی. اوشبو سبیلردن الهام خان ایله خلق آراسی کامل بوزلوب ایدی. قرانلر ایوانغه: «بزگه محمد امیننی خان ایدب یبه» دیب خبر کوندر دیله. ایواننگده، محمد امین ننگده مقصودلری حاصل اولدی. ایوان، بر نیچه کنازلر، بو جمله دن خولمسکی تصرفنده قوتلی عسکر ایله محمد امیننی قرانغه یبهردی. روس عسکری قرانغه یتوب محاصره ایتدی. ۳ آطنه صوگنده قران خلقی، الهام خاننی هم آناسن وایکی خاتوننی ایله ایکی انیسن (برسی خدای بیردی اسمنده) اسپر ایتوب روسلرغه بیرب یبهردیلر (۱۴۸۷).

الھامنى موسكواغە آلوب قايتدىلر. تاتار خانىنىڭ روسلرغە
 أسير توشوى عادتدن طش بر اش ايدى؛ نيچك اولسەدە الھام خان
 أسير توشدى؛ بتون روسلر، بوگا بېرام ايتدىلر. كناز ايۋان الھام
 خاننى خاتونلرى ايله والوغداغە، آناسىنى بالالرى ايله بىلى اوزيرگە
 سورگونكە يبەردى. الھام خان طرفدارلرندىن أسير آلنغان
 كمسەلرنىڭدە دىندىن چغارغە راضى اولماغانلرى آصلدىلر. الھام
 خان آناسى وبر خاتونى، بر قرداشى حبس دە وفات ايتدىلر. خدای
 بىردى حبسدىن چغار لوب، ايۋاننىڭ امرى ايله چوقندىلدى و ايۋان
 اوزىنىڭ يۇدا كىە اسمندە قزىنى بىرب پىطر اسمندە آطادى (۱).

محمد امين خان. - محمد امين (لقبى ايجم خان) مستقل
 خان توگل، بلكە ايۋان تصرفندە بر واسسال (۲) ايدى. كوب
 اشلرندە ايۋاندىن رخصت آلو و لازم وقتدە عسكر هم بىرب
 طورماق و خراج بىرمك لازم ايدى. اوشبو سببىدىن كناز ايۋان
 اوزىنە «بلغار پادشاهى» ديگان تيتولنى دە قوشدى. خان سرايندە
 روسلر دە كوب بولا ايدى. اوشبو سببلردىن محمد امين خان
 خلق فائىدەسى، خلق تله گى اورنینه ايۋان فائىدەسىنى ايۋان تله گىنى
 رعايه ايتە ايدى.

قزائلر محمد اميننىڭ اوشبو أشندىن روسلرنىڭدە خواجهلق
 ايدب كوكرەك كىرب يورولرندىن، أصلاً رضا توگل ايدىلر و بونى

(۱) بو وقعه ۱۵۰۶ دە اولدى.

(۲) واسسال دىب معلوم ىرنى بىلەب طور وچى و شونىڭ اىچون
 بر خواجهسىنە خراج توله وچى و وقتى ايله صوغش خىدمتلرى ايتوچى
 كشىلرگە ايتوله در.

فعلیتکه چغارر ایچون یاشرن حالده سیبیریه خانی ماموقنی (۱) اوز لرینه خان ایدب چاقر دیلر. محمد أمين بونی ایشتوب ایوانغه خبر ایتدی ایوان هم عسکر یهردی ماموق قزانغه کیلمکده ایدی، قارشوسینه عسکر کیلگانون ایشتوب کیری قایتوب کیتدی. روس عسکریده ماموق قایتقانون بلگاج صاقلغه برسی قالمی قایتدیلر. بو خبرنی آغاچده ماموق ینه بیک تیز قزانغه یونهلدی، قزان خلقینک یاردمی ایله تختکه اوطوردی. محمد أميننی قزانندن چغار دیلر اول بالا چاغالری ایله موسقواغه کیتدی (۱۴۶۹). محمد أميننک خانلق مدتی توقز ییل اولدی ایوان حضورینه بارغاچ ایوان آگا ینه کاشیر سیرپوخف شهرلرینی بیردی.

ماموق خان - ماموق هر نی قدر چاقرلوب کسه ده یخشیلغی یامانلغی معلوم توگل ایدی. قزانغه خان اولغاچده سودا و تجارت اهللرینی طالارغه، خلقنی اذاء و جفا ایتهرگه کرشیدی؛ قزان ایله گنه قناعت ایتمی قزاننک آرچا شهرینی طالارغه کیتدی. بارلق خانلغی بر ییل قدر اولور یا که اولماس ایدی؛ قزانلر آنی آرچادن قایتقان وقتده قزان قاپقاسندن کرتمدیلر ماموقده بر اش ایته آلمی سیبیریانغه قایتوب کیتدی. قزانلر کناز ایوانغه بزگه ماموقده محمد أمينده کیره کمی، بزگه محمد امین انیسی عبد اللطیفنی یهر دیب خبر یهر دیلر. ایوانندن عفو اوتنوب خانغه رضا اولسونی وعده ایتدیلر (۱۴۹۷).

(۱) جوجی خاننک شوبان اسمنده اوغلینک بالالری سیبیری طرفلرندغی کوچمه خلقلرغه دشت قیچاق تصرفنده خانلق ایتهلر ایدی ماموقده اوشبو شوبان (شیبان) بالالرندندر.

عبد اللطیف خان۔ کناز ایوان عبداللطیف نی کناز خولومسکی قومانداسندہ عسکر ایله قزانغہ یبہردی. خولومسکی، اطاعتکە یمین ایتدرب عبد اللطیف نی تختکە او طرتدی. عبد اللطیف خان وقتندہ ماموق خاننک انیسی آغامق ایکی مرتبہ قزانغہ هجوم ایتدی هم برسندہ اوچ آطنہ قدر محاصرہ ایتوبدہ طوردی (۱۴۹۹-۱۵۰۰). بوندی فتنہ چیلرگہ قارشو کناز ایوان طرفندن قزانغہ بر روس مأمور قویلدی.

قران خلقلری عبد اللطیفنک اوستندن ایوانغہ: هیچ ظلمدن باشقہ یونلی اداره اشینی بلمی، آنک اورنینه محمد امین نی یبەر، دیب شکایت ایتدیلر. ایوان عبد اللطیف نی عسکر یبەر وب موسقواغہ آلدردی هم بیلی اوزیر مناستیرینه حبس ایتدردی (۱۵۰۲). ایکنچی مرتبہ محمد امین۔ محمد امین نی کناز ایوان ایکنچی مرتبہ خان ایتوب قزانغہ یبہردی. قران خلقلری، روسیہ غہ تابع بولغانی او چون محمد امین نی همان یاراتمیلر ایدی. محمد امین آغاسی الهام خاندن طول فالغان جینگاسینی نکاحلنغان ایدی. بو خاتون غیرتلی حمیتلی خاتون اولوب روسلر غہ، روسیہ غہ صوگ درجہ ده دشمان ایدی؛ محمد امین خان اوشبو خاتوننک محبتی ایله مفتون ایدی؛ لکن خاتون روسیہ گہ اطاعتی سببندن محمد امین دن هیچ راضی توکل ایدی، اول بونی هر وقت محمد امین گہ سویلەر ایدی. بر کون محمد امین گہ ایتدی: «سین خان توگل بلکه روسیہ نک مأموری قلی سک، سینی کناز تلاگان وقتندہ تختندہ توتار، تلاگان وقتندہ الهام خان کبی حبسکە آلور؛ گر سیندہ غیرت حمیت اولسه ایدی، آتالرک قولندہ اسیر اولغان کافر

ظالملىر قولنده قل بولوب طور ماس ايدك، سيندىن پادشاھلىر خلقلىر مسخره ايتىلر. بو خورلقدىن قوطل، سىگا خدمتچى اورسقه قل اولوب طور ودىن شىھرت ايله اولو آرتق» ديدى (۱). محمد امين گه بوسوز آرتق درجەدە تاثير ايتدى، يا اولر من يا اورس قوللغىدىن قوطلور من ديب آنط ايتدى. ايوانغە اوفيمسكى اسمندە بر ميرزانى ايلچى ايتوب يىبە رب اوزىنىڭ مقصودىنە خدمت ايتەرلىك نرسەلر صورادى، ايواننىڭ موندىن خبرى يوق ايدى. اميننىڭ صورانغان نرسەلر يىنە رضا بولو توگىل بىك قاتى آچولاندى، طوغرىدىن طوغرى سويلەشو ايچون اوزىنىڭ كاتىبلرىدىن ميخائىل اسمندە گيسن قزانغە يىبەردى. ايوان ۲۴ لىرىدە قزاندىز وريارمونىكە باشلانوب هر طرفدىن حسابسىز سوداگرلىر جيلور ايدى، قزاننىڭ روس نفوذىدە بولوندىن استفادە ايله روس سوداگرلىرى شول يىللار دەيارمونىكەدە كوب اولور ايدى. ايواننىڭ ايلچىسى كيلوب يتوى اوشبو يارمونىكە وقتىنە توغرى كىلدى. محمد امين بو ايلچىنى اوترتدى، قزاندىغى روس مامورلىرىنىڭ ھم يارمونىكەدە گى روس سوداگرلىرىنىڭ بعضلىرىن اوترتوب كوبسىن حبس ايتىردى. اوشبو حاللار گە اوچراغان روسلارنىڭ حسابى ۱۵ مىڭ قدر ايدى.

محمد امين بونىڭ ايله دە قناعىتلەنمى فرق مىڭ قزان عسكىرى، يكرمى مىڭ نوغاي عسكىرى ايله روسياغە كىتدى. نىژغار ودى شىھرىنى محاصره ايتوب، بعض برلرن ھلاك ايتدى. بونى ايشتو ايله ايوان قزانلىرغە قارشى يوز مىڭ قدر عسكىر يىبەردى. نىژنى دە روس

(۱) Загоскинъ ص ۴۵

عسكىرى بىك آز ايدى؛ تىك اوچمك قدر ليتوا عسكىرى اسير آلنوب
 نىژنى حبسىنه قويغانلار ايدى. نىژنى ده طوب دارى بولسەدە، آلاردن
 باشقە، استعمالىنى بىلگان كشىلر يوق ايدى. نىژنى نامىستىنگى
 بو اسيرلەرگە: «سز تاتارلەرگە قارشى صوغشسا كز سزنى آزاد
 ايتەرمن» ديدى، بولار قبول ايتوب كرىپوست اوستىندن آطارغە
 كرىدىلر. صوغشەدە محمد امين نىڭ قاينىشى اولغان نوغاي كىنازى
 وفات ايتدى. صوغشنىڭ بار تدبىرى بو كشى قولندە ايدى، بو اولگاچدە
 نوغاي عسكىرى صوغشنىڭ طوقئادى ھىم قايتورغە تلەدى؛ بو سىبىدن
 قزان عسكىرى ايلە ايكى ارادە نىزاع چىقوب اوز ارالرنىڭ صوغشا
 باشلايدىلر. محمد امين بو قورقنىچ قىتەنى بىك كوچ ايلە طىوب
 آلدى. ھىم باشقە يرلەرگە يورمى نىژنى ھىم اطرافىدىن بىك كوب ماللر
 آلوب قزانغە قايتدى.

روسىيا عسكىرى نىڭ باشلىقلىرى صوغش ايتونى تلەمەيدىلر، بىلكە
 «مورم» دە طوردىلردە قالدىلر. كىناز ايۋان اوشبو مغلوبىتكە قاتى
 قايرى ووندىن آوروغە مبتلا اولدى ھىم اوشبو آوروندىن اولدى (۱۵۰۵).
 ايوان صوغشنىڭ اوغلى ۴ نچى واسىلى كىناز اولدى. كىناز اولغاچدە بار
 قايرىسى محمد امين دن انتقام آلو اولدى؛ ھىم (۱۵۰۶) نچى يىل ياز كونى
 روسلرنىڭ زور كىنازلرى ايلە انىسى دىمىترى قومانداسىندە قورىدىن
 ھىم صودن قزانغە بىك كوب عسكىرى يەردى. صودن بارغانلىرى ۲۲
 ماى قزانغە يىتىدىلر. قزان عسكىرى آز ايدى. روسلر غلبە ايتە باشلاپ
 شەرگە قزانلرنى قوالاب كرتورگە باشلاغانلار ايدى. قزان
 عسكىرى روسلرنى ھەر طرفدىن احاطە قىلۇپ قاچاقچى يوللارنى
 اوز دىلردە، قاماب آلۇپ اوتىردىلر. بىك آزيغىنە كىمە ايلە قاچۇپ

قوريدن كېلگان آطلاي عسكەرلرنى كوتوب آلدىلر. اوشبو آطلاي
 عسكەر، ينه قزانغه كېلدى؛ صوغشده اولگيسندنده يامان جيكلدى.
 بو وقت، قزانده هر يل بولا طورغان زور يارمينكه وقتى
 يتكان ايدى. هر طرفدن حسابسىز خلق جيولدى. يارمونكه يرينه
 بر مكله بچا طر قورلوب، زور جمعيت ايله طوى يا صالدى. حسابسىز
 كوب نعمتلر، زينتلر حاضرله ندى. محمد امين خان و جمله قزان
 معتبرلرى اوشبو زور مجلسده ايدىلر؛ آگسزدن واسىلى نك
 (انتقام او چون ينده دن يبه رگان) حسابسىز كوب عسكەرى كېلوب هجوم
 ايتدى، جمله خلق جمله نرسه لرن طاشلاب، شهرگه كروب بيكله ندىلر.
 روسلر بر نيچه كون اچنده قزائى آلور بز ديب اويلاغانلر ايدى.
 قزانلردن آلدىقلى نه ايه سز كوب، زور نعمتكه چومغاچ صوغش
 خاطرلرندن چغارغه باشلادى. عسكەر باشلقارى خان و ايداشلرينك
 چا طرلرندە استراحت ايتەرگه كرشدىلر. محمد امين خان نك كشىلرى
 بولار نك جمله سن زور مناره دن قاراب بلوب طورالر ايدى. محمد امين
 ايرتەسى كون (۲۵ ايه ن) طاك آلدىن، يكرمى مك آطلاي، اوتوز مك
 جيه ولى عسكەرنى حاضرله ب طور ديدە قابقانى آچوب بر يولى چغاروب
 يبه ردى. قزانلر روس عسكەرىنى ايله ندروب آلوب هلاك ايتدىلر،
 يوز مك عسكەردن فقط يدى مك قدر سيگنه قاچوب قوطلا آلدى.
 بولا ق ايله قزان يلغه سى روس اولكلرى ايله طولغان ايدى،
 قزانلر كوپر اور نينه اورص اولكلرى اوستندن يور دىلر. سلامت
 قوطلغان روس عسكەردن فقط بر سيگنه صوغش قورالن آلوب
 قالا آلغان ايدى.

روسلر، نى چاقلى كوب يكلدىلر، هيچ بر وقت يونلى غلبه

قازانا آلمادىلر؛ لىكن روسلر بوقدر مغلوبىتلردن اصلا متاثر بولا
 طورغان خلق توگل ايدىلر؛ كنانز واسىلى يىنەدن كوب عىسكر
 حاضرلەب دخى قزانغە يىبەرمك بولدى. قزانلىلرغە روسلرنىڭ
 بلاسندن قوطلو اصلا مەمكىن توگل ايدى. آلاز يوز مرتبە
 بر رەتەدن يىكلەلر، مەك مرتبە كىلەلرە يابشالر؛ بونى
 قزانلىلرە، محمدامىن دە يىخشى صورتە بلەلر ايدى. شونىڭ اوچون دە
 محمدامىن واسىلى ايلە صلح قىلىشى. چونكى قزان خانلىغىدە،
 حسابسىز كوب بولغان روس خىلقلرىنە هر وقت صوغشوب
 طورورلق خلق و عىسكر يوق ايدى. محمدامىننىڭ آناسى مىكلى
 گرى خاننىڭ خاتونى اولغان نار سلطان بىكە قرىمدىن روسياغە
 كىلوب، واسىلى حضورندە اوچ آى قوناق بولوب، قزانغە اوغلى
 محمدامىن يانينە كىلوب بىر يىل طوردى. واسىلى ايلە محمدامىن
 آراسىنى كىلىشىردى. محمدامىن روس اسىرلىرىنى آزاد ايتدى.

۱۵۱۳ سنەسى قرىم خانى مىكلى گرى خان وفات ايتوب اورنىنە
 اوغلى محمد گرى خان اولدى. محمدامىن (۱۵۱۶) تى ششوب
 آورورغە كىرىشى، طىبىلر دوا ايتودن عاجز قالدىلر. محمدامىن
 كنانز واسىلىگە كوب ھىدىلر يىبەرب انىسى عبد اللطيفنى اوزىنە
 ولى عھد تەيىن ايتون صورادى. محمد گرى خانغە، محمدامىن خاننىڭ
 آورورخى باروب يتكاچدە، واسىلى اوز فائىدەسىنە غنە يارارلق
 كەسەنى قويماسون دىھ او يىلاب واسىلىگە ايلچى يىبەردى، و عبد
 اللطيفنىڭ ولى عھد تەيىن ايتلون صورادى. لىكن عبد اللطيف
 موسكوادە وفات ايتدى. محمد گرى بونى ايشتكاچدە واسىلىگە يىنە
 ايلچى يىبەردى و محمدامىن گە، اوزى ايلە آتا بىر طوغمە، محمدامىن

ايله آنا بر طوغمه قرداش اولغان، صاحب گرىنى ولى عهد تعيين ايتون صورادى. واسىلى بونى تصديق ايتوب وعده بىردى. محمد امين ده قران خلقينه، عبد اللطيف وفات ايتد كندن صاحب گرىنى خان ايتو ايله وصيت ايتوب وفات ايتدى (۱۵۱۹).

محمد امين خان، اول ۹ يىل، صوگندن ۱۷ يىل، مجموعى ۲۶ يىل خانلق ايتدى، اول صوگنى حكومتنده روس نفوذندن چقدى، لکن بواشلىر آنك برسىياسى، اقتدارلى كشى بولو وندن كيلمه دى، بلكه خاتونى هم تيره ياغنده غى ايداشلىرىنىڭ تاثيرى آرقاسنده غنه كيلدى. محمد امين اوزنده توبلى اقتدار بولماغان اوچونده قراننىڭ بابالرى زماننده غى شوكت و دولتلىرىنى قايتاروب آلا آلمادى. محمد اميننىڭ وفاتى ايله الوغ محمد خاننىڭ نسلى بتدى. بولارنىڭ مدت خانلىغى ۸۵ يىل اولدى.

شيخ على خان - . محمد امين وفات ايتكاج كنان واسىلى روسيه ده غى تاتار مير زالرندن، اوزىنىڭ يقينلارندن شيخ على اسمنده (۱) بروهونى عسكر ايله قرانغه يهروپ خان ايتدى. صاحب گرىنى خان ايتو اوزى ايچون او كاپسىز اولدقندن، محمد گرى خان غه ايتكان نق و عده سن بوزدى، بو خيانتن قاپلاو اوچون محمد گرى گه بيك كوب قيمتلى هديه لر يبهردى. لکن محمد گرى بو كا التفات ايتمه دى، روسيه حدودينه هر وقت هجوم ايتوب طوردى. لکن روسيه اچينه هجوم ايتودن كنان واسىلى محمد گرىنى،

(۱) شيخ على، مرحوم سيد احمد خاننىڭ الله يار اسمنده اوغلىنىڭ اوغلىدور. استر خانندان قاچوب روسيه گه كيلدى. قاسم غه خان ايتوب تعيين ايتلدى، روسلقغه چن اخلاصى ايله خدمت ايتوى سببلى كنان واسىلىنىڭ ايگ يقينلارندن اولدى.

اوستىندىن استانبولده سلطان سليمان قانونى غە شكايت ايتوبكنە
 طيوب طوردى (۱). شىخ على هر وقت روس ياغن غە ياقلاب
 قزان خلقى فائده سىنى بىردە رعايە ايتىمى ايدى. اوشبو سبىدىن قزان
 خلقى شىخ على دن رضا توگللر ايدى. آنى نصيحت ايتوب روسيە دن
 اخلاصن صووندر غە دە طرشوب قارادىلر، بولمادى. شىخ على
 اوزن اوگتله گان كشىلرنىڭ كوبىسن او تىرتوب ياجبس ايتدروب
 طوردى. قزاننىڭ زورلىرى محمد گرى خان ايله هر وقت خبر له شوب
 طوردىلر. هم صاحب گرى نى خان ايتوب يىبەرون صورادىلر. آخر
 محمد گرى خان عسكەر ايله صاحب گرى نى قزان غە يىبەردى. قزانده
 قارشى طور وچى بولمادى، طور يىدن طورى كىلدىدە كردى. خلق
 خوش قبول ايتدىلر. صاحب گرى خان شىخ على نى وروس ايلچىسىنى
 توتدروب آلدى هم اوزىنىڭ آطلرىنە مندر ب ايدىل بويىنە اوز اتدى،
 شىخ على دەر وروس بالقچىلرى ايله مەسكە وگە قايتوب كىتدى. شىخ على نىڭ
 قايتويىنە كىناز و اسىلى قارشو آلدى، سلامت قالوويىنە بىك شادلاندى،
 ايكاووى قوچاقلاشوب كورشىدىلر (۱۵۲۱).

صاحب گرى خان - صاحب گرى، خان اولغا چدەر روسيە غە
 اوزىنىڭ دشمانلغىن كورشەتدى. روسيە گە طرفدارلىق ايتكان بعض
 قزان كشىلرن او تىرتدى. آغاسى محمد گرى ايله موسقوا غە هجوم
 ايتەر گە اتفاق ايتدى؛ اول محمد گرى خان كوب عسكەر ايله
 روسيە حدودىنە كردى؛ واسىلى بونى ايشتكاج روسيە نىڭ ايك زور

(۱) قريم خانلغى استانبولده سلطان اداره سنده اولوب قىمىدە، كفە
 شەرنده قىم غە نظارت ايتەر ايچون بعض پاشالار سلطان
 طرفىدىن قويلغان ايدى.

کنازلری تصرفنده محمدگری گه فارشو عسکر یبهردی؛ لکن عسکری جیکلوب کنازلری اسیر تو شدیلر. قزانندن صاحب گری خان هم عسکری ایله چقدی. قریم هم قزان عسکرلری قولومنا شهرنده بر گه قوشلدیلر. فارشو طورغان روس عسکرینی تمام هلاک ایتدیلر. بر نیچه شهرلرنی جیمردیلر. موسکواغه کیتدیلر. کناز و اسیلی بونی ایشتوی ایله شهرنی چوقنچق کیاوی پیطر غه طابشرو ب فاچدی. شیخ علی هم فاچدی. موسکوا تیرسندگی اوللر ده غی خلقلر موسکوا گه صیوندیلر. ۲۹ نچی ایول خان عسکری موسکوا دن چیتدیرک بر اورنده کیلوب طوقتادی. موسکوا ده غی خلقلر ترک قالولر نندن امیدلرن اوز دیلر. بتون اوراملر آر بالر یو ککر ایله طولدی. خلق طاشدن بنا ایتلگان کریمله گه طولالر ایدی. بیک کوب خلق بنا اچنده هو انک بوزلوی سبیلی هلاک بولدیلر. موسکوا ده بر طوب بار ایدی. آنی آطا بله طورغان بر نیمس بولسه ده بتون موسکوا ده بیک از غناده داری یوق ایدی.

ایک آخر غی ساعتده موسکوا بیوکلری اتفاق ایتوب خانغه قیمتلی هدیه بیرب ایلچی یبهردیلر. ایلک گی کبی خان قولی آستنده طوب خراج بیر چکلرینه عهدلرن عرض ایتدیلر. خان بو گارضا بولدی. آرا ده یازشقان عهد نامه نی و اسیلی غه یبهردیلر، و اسیلی هم بیک شادلانوب قول قویدی. بونندن صو ک محمدگری خان موسکوا طرفندن کیتدی. محمدگری خان اوز عسکری ایله قریمغه، قزان عسکری قزانغه آیرلشدیلر (۱۵۲۱).

خان فایتوب کیتکچ موسکوا خلقی اوشبو بلادن قوطلولری شرفینه غایت زور بیرام یا صادیلر. (۲۹ اییونده گی پیطراو بهیره هی)، سیریتینیا اسمنده گی زور مناستیرنی بنا ایتدیلر.

محمد گرى خان سفرىدىن قايتقاچ استرخان شەرن باروب
آلدى؛ لىكن استرخانده نوغى مېرزالىرى طرفىدىن خىانت ايله
اولترلدى، ۸۵ ياشىدا ايدى (۱۵۲۲).

محمد گرى خان روسىيە، قزان، استرخان وسبىريا، بتون دشت
قىچاقنى قولىنه آلوب زور قىرىم دولتى توزو، بلىكە ايلك گى قىچاق
مىلكىتىنىڭ شوكتىنى قايتارو قايقوسىدا ايدى. لىكن مقصودىنه ايرشە
آلمادى. اورنىنه اوغلى سعادىت گرى، خان اولدى.

محمد گرى خان استرخان غە ھجوم ايتكان وقتىدا صاحب گرى
خان، روسىيەنىڭ قزاندىغى ايلچى ومأمورلارن وبعض كوپىسلارن
اوترتكان ايدى؛ كىناز واسىلى موني صلتاو ايتوب، محمد گراينىڭ
وفاتى فرصىدىن استفادە ايتوب فالورغە تىلەب، شىخ على ھم آندىن
باشقە بر نىچە زور كىنازلار قومانداسىدا قزان غە كىوب عىسكر
يىبەردى. بولار قزان تىرەشىدە كىوب اوللىرىنىڭ ماللارن آلدىلار،
ياندىروب خىلقلارن اوترتدىلار؛ لىكن فائىدەلر يىنە زور اش اشلى
آلماسەلر دە كىلە چكىدە گى صوغىشلارنىدە اوڭاى بولورلىق بعض كرىپوستلار
صالوب واسىلى صورسكى شەرىنى بنا ايتدىلار، كوزىتكىچ قايتوب كىتدىلار.
قىش اوتكىچ روسلارنىڭ قزانغە ھجوم ايتە چكى بىلگىلى ايدى.
صاحب گرى خان اوزىدە روس عىسكرىنە قارشو طورلىق عىسكر
اولماونى اويلاپ، استانبولدە سلطان سلېمان قانونى خىرتلر يىنە
اطاعت وتابىلك عرض ايتوب، روسلارغە قارشى ياردىم اىچون عىسكر
صورادى. سلطان تابىلگىن قبول ايتسەدە، ياردىم فلان يىبەروب
ماتاشمادى، تىك اوزىنىڭ موسكوادە گى مانىكو بسكى اسمىدە گى گرىك،
خروستيان ايلچىسىنە، قزان خانى صاحب گرىنىڭ استانبول غە تابع بولون

خبر ایدب، مونی واسیلی گه بلگرتورگه بیوردیده قویدی. کناز واسیلی ایله مانکو بسکی بیک یاقن دوستلرایدی. واسیلی مانکو بسکیدن استانبولغه فایتوب، «قران کو بدە نوک روسیه تصرفندە در، صاحب گرای برفتنه چغار و چیغنه، آنک روسیه یری اولغان قراننی ایکنچی کشیگه بیورورگه اصلا حتی یوق» دیب ایتون اوتندی. سلطانغه مانکو بسکی فایتوب سویله دی.

واسیلی راحتله نوب قرانغه هجوم ایتەرگه حاضرله ندی؛ کناز بیلسکی و شیخ علی قومانداسنده یوز سیکسان مک قدر عسکرنی قرانغه بیهردی. صاحب گرای خان روسلارنک فوزغالون هم سلطانندان یاردم فلان کیلمه ون بلگکچ قران خلقینه: «مین سلطانندان یاردم آلوب کیلم» دیب، اوزی ایله بر طونغمه محمود بن میکلای گراینک اوغلی صفا گراینی اوز اورنینه خان ایتوب (حقیقتده صوغشدن قاچوب) قرانندن چغوب کیتدی. قران خلقی آنی قورقاق جبن دیب شلته ایتوب فالدییلر. ۱۳ یاشلک صفا گرای گه بیعت ایتدییلر. صاحب گراینک خانلق مدتی اوچ ییل قدر اولدی (۱۵۲۴).

صفا گرای خان - قران خلقلری، صفا گرایگه بیعت ایتکاچده، قران تیره یاغنده غی چواش و چیرمشلردن عسکر جیارغه کرشدیلر. روسلارنک جیهولی عسکرلری کیمه لر ایله ۷ نچی مایده کیلوب یتدییلر، قران یاننده ایدل اچنده «کاستیننی اوستروف» دیگان آطاوده فوریدن کیله تورغان آطلی عسکرلرن ۲۰ کون قدر کوتوب طوردییلر. بو وقت شیخ علی صفا گرای گه: «قرانندن چق، یوقغه فان توکمه!» دیب خط بیهردی. صفا گرای

« كم جيگسه شول خان بولور » ديب جواب بىردى . شول وقتده قزاننك قلعه لرندين برسى بتكانچه ياندى . روسلر بو بيك اوگايلى وقتده هجوم ايتەرگه باطرق ايتە الماديلر ؛ قزان خلقى اولگيدن دخى ماتور ايتوب توزەتوب تمام ايتديلر .

روسلرنك اطللى عسكر لرينك يوليني چيرمشلر صاقلاب تورغانلر ايدى . روس عسكرى اوشبو چيرمشلر ايله اوچ اورنده صوغشوب ، كوب مشقت وهلاكت كورب قزانغه كيلوب يتديلر . بو عسكرلر اوستينه دخى مەسكە و دن كناز پاليتسكى قومانداسنده كوب ازق هم قورال ايله كيمه لرگه تويەلوب بيك كوب عسكر قزانغه يەردى . بو عسكرگه ؤولغه بويندەغى چواش و چيرمشلر بيك زور هلاكت كتورديلر . ؤولغەنى طاشلر ، آغاچلر ايله بووب كيمه لر اوتەرگه اوگايىزلاب قويغانلر ايدى ؛ كوب كيمه لر ازقلىرى وقوراللىرى ايله غرق اولدى . مونك اوستينه چيرمشلر كيمەدەگى عسكر اوستينه اوقلر ايله آلدن آرتدن آتديلر هم ۳۰ مك قدر روس عسكريني هلاك ايتديلر . قزان يانينه روس عسكرينك بيك آزيغنه باروب يتدى . ازقلىرى بتوگه ياقنلاشقان ايدى . قزان خلقلىرى دە روس عسكرى ياغنده اولغان ايگنلرن روسلر فائده لئەسە سون ديب ياندرغانلر ايدى ؛ روسلر ۱۵ نچى آوغستدە ، آللرنده ياصانوب تورغان قزان عسكرينه بر يولى هجوم ايتديلر . اشلرى اوگمادى ، قزانلرنك اطللى عسكرلرى روسلرنى بتونلەى قاماب آلديلر . روسلرغە امن و صلح صوراب قايتوب كيتەرگه توغرى كىلدى .

واسىلى بو صوغشدىن بىك كوب فائدهلر اميد ايتكان ايدى،
 صوگندىن بىك قايقوردى هم قزانلر ايله، صفا گراينىڭ خانلغينه رضا
 اولوب، صلح ايتەرگه مجبور اولدى

واسىلى اوزىنىڭ بو صوغشده كورگان ضرورن، قزانلرغە
 اقتصادى جهتدن غلبه ايتوب قايتاررغە تلهدى. قزانده ايون آينده
 جيولا تورغان بيوك يارمىنكه گه روس سودا گرلر ينى يبه رمهدى ؛
 آلا رغه حاضرگى، ايدل بوينده غى «ما كاريف» اورننده جيولورغە
 قوشدى. موندن ضرر، قزانلردن بىگرهك، روسلرغە بولا ايدى.
 چونكه اورتا آزيا، ايران طرفلردن كينه تورغان سودا گرلر
 قزانغه غنه كيلوب روسلر يانينه كيلمىلر ايدى.

بو صوغشدىن صوگ بيش يل قدر روسلر ايله قزانلر آراسى
 توزك طنج حالده طوردى، (۱۵۲۹) يل قزانلر واسىلى حضورينه
 ايلچىلر يبه روب ينه صلحنى يا گارتدىلر. لىكن روس كنازى
 شوندى يخشى مناسبتلرگه قارامى (۱) ينه: «قزان خانى بزنك ايلچىمزن
 حقارت ايتكان ايمش، خلقنى موسقوا خلافينه دعوت ايتە ايمش» ديب
 (۱۵۳۰) نچى يل ينه بىك كوب عسكر حاضرلهدى، هم بولارغە
 روسلرنىڭ زور كنازلرن باش ايتوب جمله عسكر و كنازلرگە
 شىخ على ايله كناز بىلسكىنى باش ايتدى.

صفا گراى خان، روسلرنىڭ كيلوون ايشتوب، شهر قلعه سىنىڭ
 طشندە غى بىستەنى بولاقدن آرچاقرينه قدر، آندان قزان يلغه سینه
 قدر تيرەن چوقر (اور) و قلعهلر ايله احاطه ايتوب آلدى. ايول

۱۵ لرنده روس عسکری قزانغه کیلوب یتدی. قزانلیلر روسلرغه کوندزلرن چغوب هجوم ایتهلر ایدی، کیچلرده بیک اعتبار ایتیلر ایدی. کوبرهک و قتده یایوفی یا اویون کولکی ایله اوتکاره لر ایدی؛ آلاز نیچیکده هر وقت هجوم ایتوب طوراً طورغان روسلردن یالغوب بتکانلر ایدی؛ برکون روسلردن بعضلری تونگی آی یاقیتسینده قلعه لرنک بتونلهی صاقچیسز قالغانندن فائده له نوب آغاچ قلعه غه دگت و صومالالر سورتوب، قوری پجهن قویوب اوت تورتوب یاندردیلر. اوشبو اورن یانوب بتوب آچلغاچده روسلر برغیلر قچقرتوب بیسته خلقلری اوستینه کردیلر. هم بیسته خلقی ایله بیک قاتی صوغشیدیلر، یورتلرنی ویورتلر اچنده کشیلرنی یاندردیلر.

چیتدن روسلرغه چیرمشلر کیلوب هجوم ایتدیلر؛ کوب روسلرنی اوتروب ۷۰ لهب طوب آلدیلر. صوغش وقتنده صفا گرای خان آرچا شهرنده ایدی. قزانلر روسلر ایله صلح ایتدیلر. روس عسکری قزان سفرندن قایتوبده یتمه گان ایدی؛ قزان میرزالرندن تاغای وتوکیل اسمنده گیلری واسیلی گه صلح صوراب باروب بتکانلر ایدی. واسیلی بولارغه جوابنده: مین، قزان اهلی صلح صوراسهلر عهد ایتسونلر، آندهغی روس اسیرلرینی آزاد ایتوب، چیرمشلر قولنده قالغان قورالنی فایتارسونلر دیب ایلچی کوندرومن؛ شول ایلچی کیلگانچی سز مونده رهن اولوب فالوب طورگز» دیدی. میرزالر رضا بولدیار. واسیلی نلک ایلچیسى قزانغه باردی، صفا گرای گه مکتوبنی بیردی، یومشن سویله دی. صفا گرای ده واسیلی نلک ایلچیسینی اوزینک یاننده رهن ایدب قالدردیده، واسیلی گه: «آنده رهن

اولوب قالغان ميرزالرنى يېھرب، آندەغى قزان اسيرلرینی آزاد ایتسەگنر هم بزدن آلغان طوبلرگنرني فایتارساگنر معاھدەگە امضا ایتەرگە مەمکن» دىب ایلچى يېھردى. واسىلى هم يانندەغى بايارلرنىڭ موني ایشتكاج بىك كىغلرى كىتدى، تاغاي ميرزالرنى ناچار سوزلر ایلە سوكدیلر، قورقتیلر. تاغاي ميرزا بولارغە قارشى: «بز يالغانلاب حیلە و مکر ایتەر اوچون كىلمەدك، بلكە راستلق اوچون كىلدك. اللەنىڭ تقدیریدر، الوغ كنانر، نى اشلەسەدە بز قبول ایتەمز. بز هر وقت طنچلق ایلە طورونى تلىمز. صوغمشلردە بزنىڭ زورلرمز، باطرلرمز اولوب بتدیلر. خاننىڭ اشى هم سوزى اوچون بز عیبلى توگلمز، بز اوزر عقلمزغە قارىمز، كنانر اوچون بز آنى قزاندىن قوارمز. الوغ كنانر تلهگان كشىسن خان ایدب قویار» دیدى. حاصل عقللى بايارلر هم كنانر ایلچیلرنى تمام يوشاتدیلر، بىك تارلقدە قالغان بوميرزالر، كنانر و بايارلرنىڭ كوچلەوى ایلە، قزان خلقلرینه خط يازدیلر. آندە آلا صفا گراىنى مطلق خانلقدن توشوررگە هم الوغ كنانر دن خان صوراب آلورغە كىرەك دىب يازغانلر ایدی. صفا گراى موني سىزگاج، قزانده نى قدر روسيا طرفدارلرى بولسە جملەسىنى اوتوررگە تلهسەدە قزان زورلرى ايرك بىرمەدیلر. خانلغىنىڭ بىشنىچى ىلى ایدی. واسىلىنىڭ سىياستى سببلى قزان خلقى طرفندىن خلع ایتولدى. قزانده اولغان قريم طائفەسى ایلە قزاندىن چغوب كىتدى (۱۵۳۱).

واسىلى ينەدن شىخ علىنى يېھررگە تلهسەدە، قزان بيوكلرى، بىگرەك دە مرحوم محمد امين خاننىڭ سىكلىسى غورشادناپىكە (۱)،

(۱) غورشادناپىكە قزانده بىك عالمە بر خاتون ایدی.

شیخ علی بزدن اوچ آلورغه کرشور دیب، آنک اورنینه انیسی جان علی نی یهرون صورادیلر. جان علی میشچر (قاسم) شهرینک خانى ایدی. ویلیکی کناز آنی، هر وقت موسقواغه مطیع اولورغه، یمین ایتدردی و کناز پینکوف ایله قرانغه یبهردی.

جان علی خان - جان علی اون بیش یاشلرنده گنه ایدی، آنی هر وقت کناز پینکوف قاراب طوردی. شونک او چونده جان علی وقتنده قرانک حتی داخلی اشلریده روس کنازینک تدبیری ایله یوردی. جان علی خان نوغای خانى یوسف میرزانک قزى سیونییکه نی نکاحلانوورغه رخصت صورادی؛ واسیلی ده، نوغای ایله قدا لاشودن فائده اولاچاغن او یلاب، رخصت ایتدی.

صفا گرای خان، آغاسی صاحب گرای خان (۱) یانینه فایتقاچ آنی روسیا خلافینه قزدروب کوب عسکر ایله روسیاغه سفر ایتدی. صفا گرای رزان طرفلرنده اول وشهرلرنی طوزدروب، خلقلرنی اوتروب یوری ایدی؛ کناز او بالینسکی قومانداسنده واسیلی طرفندن یه رلگان عسکر کیلوب چقدی. صفا گرای، یوزمک روس عسکرینی ناموسلی صوغشنده آخرینه قدر هلاک ایتوب بتردی؛ قریمغه حسابسز ماللر آلوب قایتدی هم واسیلی غه: «مین قرانده وقتنده سینک یر که هیچ بر هجوم ایتوب کرمه دم، سیکا هیچ دشمانلق ایتمه دم؛ نه سین میکا دشمانلق ایتوب نیچه مرتبه عسکر یبهردک. آخر خلقنی قوتورتوب مینی، خانلغمنی طاشلاب، کیتەر که

(۱) چونکه صاحب گرای، سلطان طرفندن قریمغه خان ایتوب

تعین ایتلگان ایدی.

مجبور ايتدىڭ. الله بو كون ميڭا ياردم ايتدى، مينده سىنىڭ كوب شىركى كولىگە ايلەندردم، حسابسىز ماللر آلوب قايتىم» دىب مکتوب ييەردى. واسىلى اجل ياصدغندە ايدى، مکتوبىنى اوقوب حسرتلى حالده وفات ايتدى. اورنىنە ۳ ياشارلك اوغلى ۴ نچى ايۋان كىناز اولدى. اداره اشلىرىنى آناسى يىلىنە قارى ايدى. جان على خان ايۋانغە بىعتىنى ياڭارتدى (۱۵۳۳).

جان على خاننىڭ خاتونى سيونىيىكە غايت تدبىرلى، عقللى واشلىكلى خاتون ايدى. جان علىنىڭ روسيا گە اسىر كىبى بر حالده طور وندىن رضا توگىل ايدى. جان علىنىڭ بو حالدىن قزان خىللىرى هم البتە راضى توگىللىر ايدى. بولات ميرزا ايله مشهوره عالمه غورشادنايىكە كىبىلر جان علىدىن قوظلو چارەسىنە كرديلر. آخر بعض ميرزالر طرفدىن جان على آرچا طرفىدە، پىنكوف قزانده اوترلدىلر. قزان خىلىدە فرىمدىن صفا گراىنى چاقردىلر (۱۵۳۵ م).

ايكنچى مرتبه صفا گراى خان - صفا گراى ايكنچى مرتبه خان اولوب كىلووندى بر آز صاقلانوب، اوز ياننده اوزىن صاقلارلق فرىم عىسكرىدە آلوب كىلدى. چونكه قزان خىلى صفا گراى ايچون اولقدر اشانچلى توگىل ايدى؛ بىگرە كده قزانده غى موسقوا طرفدارلىرى، آپولرى كىلگان صاين، سىن بزرگە كىرە كى ديه چىكلىرى معلوم ايدى. صفا گراى قزانغە خان اولغاچده، جان على خاندن طول قالغان سيونىيىكەنى نىكا حالدى.

موسقوا طرفدارلىرى اولغان بعض آدملىر موسقواغە: «قزان خىللىرى آراسىدە صفا گراىنى تله مه وچىللىرى كوب؛ اكر خان ايتوب

شاه علی یبهرلسه، بیک ممکندر « دیب خبر ایتدیلر. بوگا طایانوب موسکوا کنازی ایوان و بایارلر شیخ علی نی چاقروب آلوب قرانغه اوزاتورغه بولدیلر. شول وقت صفا گراینک قران نی بیک نق توتقانی، موسقوا طرفدارلرینه یول قالماغانی ایشتلدی. اوشبونک اوچون شیخ علی یبهرلمه دی. اوشبو یلر قران ایله روسیانک آراسی طنچلق ایله کیلسه ده، روسلار ینه دن صوغش باشلاب غوندورف، زامیتسکی اسمنده کنازلر قومانداسنده قرانغه ینه دن عسکر یبهردیلر. بو عسکر قرانغه یتمه سدن لیصکف اسمنده بر اول یاننده قران عسکرینه یولقدیلر، تیک هیچ بر صوغش ایتمی قورقوب قاچدیلر. قرانلر نیژ غوردقه قدر قووب کیلدیلر، فقط توتا آلمادیلر.

صویورف، قاریف اسمنده کنازلر قومانداسنده ینه عسکر یبهردیلر. بولاری بر مقدار بلغارو چیرمشلرنی اسیر ایتوب موسقواغه آلوب قایتدیلر و جمله سینی موسقوا ده اوتردیلر.

اوشبوگا فارشی ۱۵۳۷ - ۱۵۴۰ نچی یلرده صفا گری ایکی مرتبه مورم تیره لرینه یوروب قریه لر طوزدروب ماللرن آلوب قایتدی. بوندن باشقه ده قران عسکری موسقوا حدودینه بو وقتلرده همیشه هجوم ایتکه لهب طوردیلر. اوشبو سیدن مورم طرفلرنده غی یرلرده آدم سویه کلری بیک کوب بولا ایدی.

قران تورهلری آراسنده نفاق بیک قوتله نگان ایدی؛ هر وقت خانلری صفا گرای خلافینه موسقوا کنازلگی ایله خبرلشوب طورالر ایدی؛ قران اولولری آراسنده اشانچلیق تمام بتکان ایدی، کوبسی هر برینه ده دشمان اولغان موسقواغه صغناغه بیرلر ایدی.

اوشبو وقتلردە مشهورە عالمە غورشادنە بىكە، كناز ايوانغە يازغان مکتوبىندە: «قراننىڭ ايك خوفلى وقتلرى بو وقتدر. بتون خلقنىڭ باشى ايله نوب بتكان. قراننىڭ تيز وقتلردە منقرض اولاجاغندە شېبە يوقدر، ديگان. هم بعض كشىلر گەدە: «قران اون يلدن تمام منقرض اولوب بتەر، دىب سويلى ايكان. جان علىنى اوترر گە اجتهاد ايتكان بولات ميرزا حاضر صفا گراى نى خانلقدن توشرور گە اجتهاد ايتە، صفا گراى ينه اوزىنىڭ قرىم طائفەسىنىڭ فائىدەسى اىچون قرانلرغە ضرر ايتىمكدن صاقلانمى ايدى.

۱۵۴۶ نچى يىل روسىا حكومتى قران اوستىنە ايكى فرقه ايتوب عسكر يېھردى؛ برسى ۋاتقە، برسى موسقوا طرفىدن بارورغە بولدى. هر ايكى فرقه قران يانندە بر وقتدە اوچراشوب، قران تىرەسندە گى اوللرنى ياندروب، ماللرن آلوب، آدملرنى اسىر ايتوب، هيچ بر قارشىلق فلان كورمى قايتوب كىتىدىلر. صفا گراى خان اوشبو اشنىڭ، قران امىرلرنىڭ خىانتى سىبىلى اولوون اويلاپ، شكنلگان كشىلرنى اوترتە باشلادى. قرانندە زور فتنەلر قوبدى. صفا گراى يانندە غى قرىم طائفەسىنى اوتروب بتردىلر. صفا گرايدە نوغاي اوردا سندنە غى قانن اتاسى يوسف ميرزا يانينە كىتدى. اول كىتكاج قرانلر آراسىندە نى اشلەر گە كىرەك ديگان مسئەدە اختلاف چقدى؛ بعضلرى استانبولدە سلطانغە تابع اولونى، بعضلرى روسياغە تابع اولونى، بعضلرى قرىمدن اىكنچى خان صوراب آلونى تىلار ايدى. قران خلقلرى آراسىندە موسقوا طرفدارلرى كوب اولوش تشكيل ايتەلر ايدى. آخر سىد اوغلان ميرزا واننىڭ ايدەشلىرى موسقوا

کنازینه ایلچی ییرووب شیخ علی نی خان ایتوب ییرون
صورادیلر (۱۵۴۶).

ایکنچی مرتبه شیخ علی خان - شیخ علی نی بیلسکی
هم پالیتسکی اسمنده کنازلر، ۱۵۱۵نچی ایبول قران تختینه کیترووب
اوطورتدیلر. قران خلقینک نیتی، شیخ علی نی رسماً گنه خان ایتوب،
اداره اشلرینی اوز قوللرنده طوتو ایدی. اوشبو سبیدن شیخ علی نی
اوزینک سراینه حبس ایتکان کبی، هیچ کم ایله او چراشدر می طوتدیلر.
چوره اسمنده بر میرزا شیخ علی و موسقوا طرفندن طوروب، شیخ
علی خلافینه اولغانلر نی او گوتله ب فاراسه ده، فائده بیرمه دی. همیشه شیخ
علی نی قصیدیلر. آخر قران بیوکلری نوغای اوردا سندن صفا گرای نی
چاقردیلر؛ شیخ علی مونی بلوب، چورا میرزا کیکاشی ایله قاچوب
ایدل بویینه توشدی هم کچکنه کیمه لر ایله موسقواغه قاچوب کیتدی.
خانلغی فقط بر آی قدر گنه اولدی.

اوچنچی مرتبه صفا گرای خان - صفا گرای خان، قران
خلقی چاقرماسه ده، کوچ ایله کرو ایچون نوغای و فریم دن عسکرلر
جیوب کیله ایدی. قرانغه عسکری ایله کیلوب کردی، کناز چوره کبی
موسکوا طرفدارلرینی اوترتدی، ۷۶ قدر میرزا هم تورهلر موسکواغه
قاچدیلر، آنده باروب کناز ایوان نی قران خلافینه قوتورتدیلر،
ایوانغه کیره ک بولغان معلوماتی بیره باشلادیلر. قرانده غی نظام سزلق هم
ترتیب سزلقدن قراننک ایک صادق تبعه لری اولغان چیرمشلرده بیزب
بتدیلر. ترتیب سزلقدن فائده لانبوب قران تورهلری، چیرمشلر اوستینه
آغر یاساقلر صالار ایدی. بولار آخر کناز ایوانغه اطاعت عرض
ایتوب ایلچی ییبردیلر، کناز ایوان شادلق ایله قبول ایتدی.

(۱۵۴۶) روسیه حکومتی قزان اوستینه ایکی مرتبه عسکر یبهردی، لکن ضرردن باشقه نرسه اولمادی.

۱۵۴۷ نچی یل کناز ایوان ۱۷ یاشینه یتوب اویلهندی. وشول کونگه قدر یورتلگان کناز اسمی اورنینه تسار (چار) اسمنی آلدی. غایت کوب عسکر ایله قزاننی آلو ایچون قزانغه سفر ایتدی. قش کونی اولسهده، همیشه یاغمور یاوب توردفندن، یوللر غایت ناچارلاندى. ایدل اوستینه صوتوشدی، بوزلار تیشلوب کوب عسکر وقوراللری ضائع اولدی.

ایوان اوزی هم کوب قینلقلر کوردی. اوشبو حالدن شوملانوب نیرنی گه یتمه سدن ایلک بیک فایغروب فایتوب کیتدی. کناز سیریبیریانی هم بیلسکی ایله شیخ علینی بارلق عسکری ایله قزانغه یبهردی. شیخ علی اوزینک تاتار عسکرن هم برگه آلدی. قزان عسکری ایله قزان یاننده آرچا فرینده یولقشوب صوغشدیلر. قاتی صوغشده قزان عسکری یکلدی. گریک اسمنده بر بهادرلری شهید اولدی.

اوشبو کونگه قدر قزانلرنک، اوزلرینه قیاس ایتلمه سلك درجهده کوب بولغان، روسلرغه یکلمی کیلولری، زور یگتلكدن باشقه بر اش توگل ایدی. روسلر ایله اوزلکسز صوغشو آلارنی قافشاتا ایدی، لکن قزاننک اصل ضعیفگی بوسبیدن گنه توگل ایدی، الوغ محمددن صوگ قزان تختینه زور اقتدار ایه سی بیک تدبیرلی خانلر اوتورغانلری یوق ایدی. مملکتنک قوتله نوی، اقتدارنک آرتوی حقنده، توبلهب فایغوغان کشیلر یوق ایدی.

اوشبو واقعه دن ایکی یل صوگ صفا گرای اوزینک سراينده

بيك تيز وفات ايتدى. اوزينىڭ اوزىنىڭ ۲ ياشلىك اوغلى اوتامىش گراي ايله اوتامىش گراينىڭ آناسى سيونىيىكە قالدى (۱۵۴۹ م، ۹۵۶ ھ).

صفا گراينىڭ خانلىق مدتى (آرادە توشكان وقتلارن صاناماغاندە) ۲۵ يىل قدر اولدى. اول قزان خانلارنىڭ ايك زورلارندن، و آرتق تدبيرلى اولماسەدە، اقتدارلىلارندن ايدى. صفا گراينىڭ خانلىق وقتلىرى قزاننىڭ ايك معمور، باي و سوداسى فوتلى وقتلىرى ايدى.

سيونىيىكە - اوتامىش گراي - قارت خانلارنى دە اعتبار ايتى توراغان قزان خانلىقلىرى، اوتامىش گراينى، خان بولماغاندە غنە خان ايتوب طانودىلار. قزاننىڭ ادارە اشلىرى اوتامىش گراينىڭ آناسى اولغان سيونىيىكە قولندە ايدى. قزانلىلار، همان اوز آزالارندە كىمگە تابع اولورغە، كىمى خان ايدىرگە دىگان كىمى اوزلارنىڭ كىلە چكىلىرى اوچون خطرلى اولغان نزاغلردە دوام ايتدى.

بوندىن باشقەدە اوز آزالارندە بىر برسنى اوتارشوب، قارشوب طورالار ايدى. بو اوزلار كىسز فتنەدن قاچوب، اون مىڭ قدر قزاننىڭ موسكوا طرفدارلىرى موسكوا خدمتىنە كىردىلار. موسكوا حكومتى قزانندە اولغان اوشبو باشسىز لىقندن مطلق فائىدە لانورغە، اوشبو فرصتدە قزاننى آلورغە كىرەك دىب نىت ايتوب قويدى.

قزانلار، كىناز ايواندىن صلح صوراب ايلچى يەردىلار. ايوان هېچ جونلى جواب وىرمەدى هم روسىيەنىڭ هر طرفندىن عىسكىر جيارغە بويوردى. كامىل عىسكىر حاضرلەنوب بىتكاچ، كىناز يورى ايله شىخ علىنى وقزاندىن كوچوب كىتكان مسلمانلارنىڭ ھەمەسنى دە بىرگە آلوب قزانغە سفر ايتدى. بو سفردە روس عىسكىرى بىك كىوب ايدى، بو قدر عىسكىر قزانغە بارغانى يوق ايدى. ۱۴ نچى فيورال (۱۵۵۰)

ایوان جمله عسکری ایله قزان کریپوستی آستینه کیلوب توقتادی. عسکرنی کامل روتلهب طوبلرنی تیوشلی اورنلرینه قوردیلر. بتون قزاننی تمام احاطه ایتوب بتدیلر. کناز ایوان، اوز عسکری آراسنده قزدروب باطرلاندروب یوری ایدی. عسکرگه بر یولی کریپوستقه هجوم ایتوب قزاننی آلو اوچون تدبیرلر قوروب یوردی. بو وقت قزاننک خانن مربیهلری بیشکده تیربه تو ایله مشغول ایدیلر. قزاننک زورلرندن بعضلری اوشبو بختسز کونلرده ایوان حضورینه کیلوب قزان خلافینه خدمتکه کره لر ایدی.

قزان اچینه، ایمه ن آغاچندن بنا ایتلگان کریپوستینه روسلر هر طرفدن طوبلر ایله آتالر ایدی. کناز قلعه نی واتدرو اوچون هر تورلی چاره لرنی قارادی، نیچه کونلر بوینیچه طوبلرنی آطدردی، لکن فائده چقمادی. آخر کنازنک فرمانی ایله آلتمش مک روس عسکری بر یولی کریپوستقه هجوم ایتدیلر. قزانلیر روسلرنی شهر قاپقاسینه بیه رمه دیلر. اوشبو قورقنچلی وقتلرده قزاننک غیرتلی عقللی ملکه سی سیونبیکه، کریپوست اوستینه منوب اوزی قوماندالر بیرب یوری ایدی. بیوک کناز اون کون بوی صوغشدی، هیچ فائده کورمه دی. فیورال آخرلری ایدی؛ کونلرده جلنوب، قارلر اری باشلاغان ایدی. احتمال یوللرده اوزلوب کیتەر دیب (?) یاش هم غیرتلی کناز ایوان قایغولی حالده ۲۱ فیورال بتون عسکری ایله قزانندان ایله نوب قایتوب کیتدی. کناز اوزینک قورققانلغن قزانلرغه بلگرتمه س ایچون هم قزانلر قوا چقماسونلر دیب اوزی خاص عسکری ایله جمله عسکرنک آرتندن باردی. قایتشلی زویه صووینک بوینده توقتادی. شیخ علی نی یته کلهب زویه

صووينىڭ سول ياغىدا غى طاوغە مندى، شول طاونىڭ صوغىش ايچون
 اوڭاى اولوون ملاحظە ايتوب، شوندا بىر شەر بنا ايتونى معقول
 كوردى، قزان ميرزالرىدە اوشبو اشنى معقوللەدىلر.

ايۋان فايتوب كىتكىچ قزان معتبرلىرى صفا گراينىڭ آغاسى
 صاحب گراينىڭ اوشبو مضموندا مکتوب كوندردىلر: «قرداشىڭز
 صفا گراى وفات اولوب بىشكەدە بىر اوغلى قالدى، قولمىزغە آلوب
 طوردىق. كافرلىر خانمىزنىڭ وفاتىنى بلوب، اوستىمىزگە بى حد عسكىر
 كوندردىلر. اللہ تعالى نىڭ عنايتىدە سىزنىڭ دولتىڭىزدە كافرلىرى قروب
 قاچردىق. اما كافر كىرى كىلور دىلر. ايمىدى باش كىدەچك آياق
 پايدا ولهدا التماس ايدەمىز: بىزگە خانمىزنىڭ اوغلى بولك گراىنى
 بىزگە خان قىلوب يەرسە كىز ايدى». صاحب گراى خان، بولك
 گراىنىڭ بىك ياش اولوى سىبىدىن، دولت گراى اسمىدە قرداشنى
 قزان خانلىغىنە يەرون اوتنوب سلطان سلیمان قانونى غە عرىضە
 وىردى. سلطان قزان ايلە قىرىم بىرلەشسە، قىرىمنىڭ استقلال اعلان ايتون
 اويلى ايدى. رخصت ايتەدى. سلطان طرفىدىن قىرىمغە تەيىن ايتلىگان
 پاشالر ايۋاننىڭ دوستلىرى ايدى. آلار بو عرىضەسى سىبىلى صاحب
 گراىنىڭ اوزىنى عىبلى ايتوب كورسەتدىلر. اوشبو قوتقى سىبىدىن
 صاحب گراى خان تلف اولدى. شولاي ايتوب قزانلر بو طرفىدىن
 فائىدە ايتە آلمايدىلر.

روسلر فايتوب كىتكىچ قزان خىللىرى نوغاي مىرزاسى
 وسىونىكەنىڭ آتاسى اولغان يوسف مىرزانى مەسكەوگە صلح
 سوراو ايچون يەردىلر. يوسف مىرزا بىك عقللى وتىدىرلى كىسە
 ايدى. مەسكەو ايلە قزان آراسىن كىلىشىر و ايچون بىك طرشدى.

اول قدر آدم قانى توكمىنىڭ قرآندەدە انجىل دەدە حرام بولغانىن سويلەدى. ايوان صلحنى قبول ائتمەدى، بلكە اگر قراننىڭ زور امىرلارنىڭ بىش آلتى كشىلىرى كېلسە بن صلح شرطلارنى آلا رىغە سويلەرمەن دىدى.

بونىڭ سوڭىدە شىخ على ھم توقزىلاب بىوك كىنازلىر قومانداسىدە قران طرفىنە بىك كوب عىسكەر حاضرلەپ بېھردى. زوىيە شەرىنى بنا ھم آندە چىركاۋ سالو، ھەر وقت قرانغە ھجوم ايتوب طورو ايلە بېوردى. اوشبو عىسكەر ايلە بىرگە ۵ يوز قدر قراندىن قاچوب بارغان خىللىر، كوب عىسكەر ايلە ۋىياتقە ولايتىدىن بىختيار روزىن اسمىدە مسلمان كىنازى حاضر اولدىلار.

كىنازلىر، شىخ على ايلە قران يانىنە يتكاچ ايدىل اوستىدە نى قدر بورام (پىراۋاز) اولسە جملەسىنى قولغە آلدىلار. قران خىلقىنىڭ چىتلىرى ايلە خىرلەشو و يورشولرىنە يول قالدردى، رىسمى صورتدە قران ىرن صور يىلغەسىدىن كاما ۋىياتقە يىلغەلىرىنە قدر اورىلدىن محاصىرە ايتدىلار. زوىيە طاۋى باشىنە روس طوۋن قىداداب زوىيە يىلغەسى تىرەسىدە كى قارانغى كوب آغاچلى اورماننى كىسوب، زوىيە شەرىنى بنا ايتەرگە كىشىدىلار (۱۵۵۱، ماى ۲۴ نىچى كون)

زوىيەنىڭ بناسى ۷ آطنەدە تمام بولدى. چىركاۋ سالدى، روسلار كامىل نغوب يتدىلار. تىرە ياقىدە غى چىرمىش ھم چواشلىر روسلارنىڭ بواشلىرىن كورب طوردىلار؛ قران خىلقى روسلارنىڭ اوشبو اشلىرىنە بىر سوزدە ايتە آلمادىلار. آلا راطاعت ائتمە گان صورتدە، روسلارنىڭ كوب زىيان كىترەچكىن بلدىلار. آنىڭ اوستىنە دخى قراندىغى تىرتىبسىزلىكىدىن فائىدالانوب، ولايتدە كى تورەلىر خىللىر اوستىنە كوب و ىرگولر كوتەرتكىانلىر

ايدى. اوشبو سبيلردن طاو ياغى چيرمىشلىرى شېخ على حضور يىنه، زويه قالاسينه كىلوب اطاعت ايتدىلر، اوزلرىنىڭ بيوكلرن موسقواغە ايوان حضور يىنه يېەردىلر. ايوان اوشبو چيرمىشلىرىنى اوزىنىڭ سىرايندە زورلاب قوناق ايتدى؛ آلارنىڭ كوكلنن طابو ايچون آلتون كىمىشنى قىرغانمادى، اوچ يىلغە قىر آلاردن تولەو فلان آلماسقە وعدە ايتدى. ھم شولاي ايتوب قىزاننىڭ طاو ياق (جنوب) قىسمىدە براوق آطى روس قولنە كىردى .

اوشبو وقت قىزان اچىندە منافىلق، بىرسى ايكىنچىسىنە خىانت ايكى آخىرغى چىگىنە يىتكەن ايدى. ھىچ بىرەو ايكىنچىسىنىڭ سوزىنى قبول ايتتى، ھەر كىم اوز فكىرىنە اوزى پادىشاھ ايدى. سىون بىكە خىلقىرنىڭ اوشبو حاللىرىنە آچىنوب يىغلاودن باشقە بىر اش اشلى آلدى، ھەر تورلى چارەلەرغە يابىشوب قاراسەدە، يىنە اتفاقىزلىق سىبىندىن چارەسىز قالا ايدى .

قىزان خىلقى بىكرى مەكەن آرتىق عىسكىر طورغىزا آلدىلر ايدى. اوزلرى ايكى گە بولنىگانلر ايدى : بىر قىسىم خىلق، صوغىشىزغىنە روسياغە بىرلورگە كىرەك دىلر؛ ايكىنچى قىسىم بوگا اصلاً رضا بولمىلر ايدى. بو صوغىشىزلىق فرقىنىڭ باشلىقى قوشاق اوغلان اسمەندە بىر قىرىم مىرزاسى ايدى. سىون بىكەنىڭ بارلىق فكىرىنە قولاق سالغان كىسەدە اوشبو ايدى. بتون قىرىم فرقىسى فقط قوشاق طرفىدە ايدى. قوشاق قىلچىن طوتوب : بىز كافرگە اوشبو قىلچىن باشقە بىر نرسەدە بىر مېمىز، بىز روسقە اصلاً قىل بولمامىز! دى ايدى (۱). قىزان

خەلقلىرى آڭا قارشى: سىن اوتامش گراى خان نى و اوز گە مخالف اولغانلارنىڭ بارسىندە اوتروب، سيونىيىكەنى نىكاھلانوب، اوزنىڭ خان اولورغە تىلىسك - دىب تەھمت ايله جواب بىرەلر ايدى . قوشاق اوغلان و اوشبو فرىم فرقىسى اوزلرىنىڭ قزان خەلقلىرى قاشىندە اصلاً اشانچلىرى قالماغانىنى، حتى قزانلىلارنىڭ بولارنىڭ بارسىندە اوتروب بىرورگە تەلەگانلرىنى بلوب، چارەسىز، ۳ يوز قىدر اولوب قزاندىن چىغوب كىتىدىلر (قوشاق غنە اوزىنىڭ خاتون و بالا چاغالرىنى آلدى) . قزان ھەر طرفدىن روسلر طرفىدىن محاصرە ايتلگان ايدى؛ يوللرىندە روس عىسكىرى قارشى كىلدى، اوزلرى ۳ يوز قىدر گنە ايدىلر . بىك كوب بولغان روس عىسكىرىنە قارشو صوغشىدىلر . فقط فرق بىش جانغە قالغانغە قىدر صوغشوب شەھىد اولدىلر . قوشاق ۴۵ ايدەشى ايله روسلرغە اسىر توشدى . موسقواغە يەردىلر . آندە دىنگە كوچلەنوب، قبول اىتمەد كلرنىدىن، بىر زور ميداندا اصلدىلر .

سيونىيىكە - اوتامشنىڭ اسىر بولوى - قزان خەلقلىرى قوشاقلارنىڭ واقەلرنىدىن صوڭ، ايۋاندىن شىخ على نى خان ايتوب يەرون صورادىلر . روس كىنازلىرى ھم ايۋان، قزاننى عقللى پادشاھى سيونىيىكەسىندىن آيرماغان صورتدە، شىخ على نى خان ايتوب يەروودە فائىدە بولماغانن آڭلىلر ايدى . ايۋاننىڭ اوتكان زور غىرتلى صوغشىندە موفقىتسىز قايتو و يىدە مطلقا سيونىيىكەنىڭ سىياسىتى سىبىندىن اولوى آلازغە معلوم ايدى . قزان ايلچىلرىنە ايۋان صلحنى قبول اىتمەك اوچون اوشبو شرطلرنى قويدى :

(۱) قزاننىڭ رىسى خانى اولغان اوتامش گراى ايله آناسى سيونىيىكەنى ھم موسكوادە اوتىرلگان كىنازلردىن طول و ىتىم قالغان خاتون و بالا چاغالرنى موسقواغە يەروولر .

(۲) قزاننىڭ طاو ياق قىسمى بتونلەي موسقوا قولنىدە قالور .

(۳) قزاندىغى جملە روسلر آزاد ايتلورلر .

روس كىنازلرى اوشبو شرطلرنى قزان خلقى آلدىنە كىلوب اوقودىلر؛ قزان خلقى طاو ياغىنى بىرورگە اۆلدە رضا اولمى طورسەلردە، يىنە رضا اولدىلر .

الوغ محمددن صوڭ بر خانغەدە نصىب بولماغان تدبىر ھىم عقلاغە مالك بولغان خانملرى سيونىيىكە ايله اوغلىنى روسقا بىرورب يەرونى دە قبول ايتدىلر . اوچ كون بويى اوشبو صلح شرطلرىنە توركم توركم كىلوب قول قويدىلر . روس مأمورلر يىدە صلح شرطلرىنى يىرىنە كىتورورگە كرىشدىلر . ايك اۆل سيونىيىكە ايله او تامىش گراى خان روسىە مأمورلرىنە وىرلەچك ايدى .

۲۵ يىل قدر خان خاتونى، صوگىندىن اوزى خانم اولغان عقللى سيونىيىكە صبرسىزلىق ايله يىغلارغە كرىشدى . چونكە آنى موسقواغە بىرورب يەرونى اوزىنىڭ خلقى قبول ايتدىلر . سيونىيىكەنى قزاندىن آلوب كىتەر اوچون ، كىناز سىرىبىرانى كىلدى؛ سيونىيىكە گە كىروب، اوزىنىڭ آلورغە كىلىكان اىكانىن سويلەدى . شول كوندىن اعتبارا روس قولنىدە اسىر اولوب قاللاچغىن عرض ايتدى . سيونىيىكە، اللەنىڭ تقدىرى شولايدىر - دىدىدە يوز توبەن ھوشسىز اولوب يىرگە يىغلىدى . شوندىغى خلق اثرلەنوب، سىرىبىرانىنى اوتورورگە تلەدىلر ، لىكن قزاننىڭ اولوغلىرى خلقنى يىەرمەدىلر . سيونىيىكەنىڭ سىرايندىغى جملە قدرلى قىمىتلى نرسەلرن اون ايكى كىمەگە تويەب تولتردىلر . سيونىيىكە كىتەر وقتىدە خان مسجدىنە كىروب نماز اوقودى . مسجد ياندىغىنە اولغان صفا گراى خان قىرىنە واروب بىك قاتى

يغلارغە كىرىشى . ھەم اوزىنىڭ سىۋىكىلى ايرى صفا گىراي گە خطاب ايدوب بىتلر ايتدى . اوزىنىڭ نىچە يىللر خان اولوب جانى تىنى ايله خدمت ايتكان خلقلىرى بو كون عھد و ىمىنلىرىنى بوزوب ، اوزىنىڭ دشمانىنە اسىر ايدوب بىر ىر و بىر و لىرىدىن شكائىت ايتدى . صفا گىراي گە :
 آچ قىرگىنى ! مېنى دە ، بو قدر عذاب و خورلىقلار كورمى ، سىنىڭ كىبى راحتلە نوب قىردە ياتايىم . آچ قىرگىنى ، قوچا غىڭا كىرەيم » دى ايدىدە
 اوزىنى قىر اوستىنە كوتەر و ب طاشلى ايدى . فقط مرھمتسىز قىر
 آچلى يارلىمى ايدى .

سىۋىنىكە نىڭ يىغلاۋىنە ، كىناز سىر بىرىانى اوزى ھەم توزە آلمى يىغلادى . بتون جىولغان خلق يىغلا دىلر . قىراننىڭ بىو كلىرى سىۋىنىكە نى يواتوب قارىلر ايدى . سىۋىنىكە نى آفرىلىق ايله گنە پادىشاھلرغە مخصوص آرباغە او طور توب زىنتلى كىمە گە آلوب بار دىلر . اوغلى اوتامش گىراي ھەم يانندە ايدى . بتون قىزان خلقى بىرسى قالمى ايدىل بو ىنە اوز اتا توش دىلر .

ماتور سىۋىنىكە نىڭ قاىغودىن اصلا توسى قالماغان ، تمام صارغا يىغان ايدى . كىمە گە او طور تىدىلر . كىمەلر قوزغالوب كىتىدى . سىۋىنىكە اوشبو اورىندە يىغلى ، يىغلى غايت اثرلى و غايت موگلى بىتلر او قودى . « اى بختسىز شىر ! سىن ايلك بال يىغەلرى آغزا ايدىڭ ، ايندى تمام قان يىغەلرى آغزا چاقسىڭ » دىب ايتە ايدى . بتون قىزان خلقى يىغلاب قالدىلر (۱) . ۱۵۵۲ سنە ، ۵ آوغوست .

(۱) سىۋىنىكە نىڭ اوشبو حاللىرى و ايتكان بىتلرى ، ۱۷۹۱ نچى يىلدە .

پىتر بورغەدە نىشرا ايتلىگان «Исторія о Казанскомъ царствѣ неизвѣстнаго Сочинителя» بو حاللىرىنى كوزى ايله

او چنچى مرتبه شيخ على خان - سيونبىكه اوز اتلغاج شيخ على روس كنازلرى هم عسكر ايله زويه دن قزانغه كىلدى. بتون خلقدن بيعت آلوب، خان سراينى تازازتدروب ۱۶ نچى آوغست بولگا كف وخابارف اسمنده كنازلر قولنده ۳ نچى مرتبه تختكه او طوردى. تختكه او طورغا چده قزانده غى جمله روس اسيرلرن آزاد ايتدى؛ اوشبو اسيرلرنك مجموعى نيچه مكر مقدارنده ايدى. بعضلى ۲۰ يللر قدر اسيرلكده قالغانلر ايدى. جمله سى كيمه لر ايله موسقواغه اوزاتلدىلر. اسيرلرنك قوتلو وينه روس خلقى رسمى بيرام ايتدىلر.

صلح شرطلىرى كامل يرينه كىلدى. قزانده همانده اوشبو شرطلرغه رضا اولعى قالغان بعض كشىلر بار ايدى. روس عسكرى بولارنى قولغا هم قاما بلغه لرينه آتدىلر هم اوتردىلر. بوندان صوك قزان بخشى صورتده طنچلانغان كىبى بولدى. روس كنازلرى قايتوب كىتدى؛ تىك كناز خابارف يوزله ب عسكر ايله شيخ على نى صاقلاو ايچون قزانده قالدى. قزان خلقلى اوزلر ينك طاو ياق يرلر ينك روس قولينه كروندين غايت كوگلسز ايدىلر؛ آلارنك خانلرى اولدقندن شيخ على ايوانغه: «مىن قزانلرنك خانلرى اولدقمدن، آلارنى طنچ حالده اداره ايتو قايقوسن قارارغه مجبورمن. حالبوكه طاو ياق قسمى قزانغه رسماً بيرلوب طور ماغانده اصلا طنچلق بولوممكن تو گل.» دىب تكرر خبر كوندردى؛ قايتاروب

كوروب بلگان بر روس طرفندن يازلغان ص ۱۴۰ - ۱۵۳ .

بز اوشبو اثرنك مهم اورنلر نى هم اوشبو بيتلر نى ترجمه ايتدك،

آهرم صورتده نشر ايتهرمز. ان شاه الله .

بيرون، هيچ اولماغانده يارطى مقدارن اولسون قايتار وون صورادى
لكن ايوان قبول ايتمهدى.

شيخ على قزان خلقى ايله بر قدر طنچ طور و قايقوسنده ايدى.
روسلر و روس مامورلرى اوچون بو اوگايلى توگل ايدى. شونك
اوچونده آلا ر شيخ على ايله خلق آراسن بوزارغه طرشالر،
اوگايلى اورن كبلگان صاين، شيخ على گه يالغانلاب: «قزانلر سيني
خانلقدن توشورب اورنكا نوغاي يا كه استرخاندن خان آلورغه
طرشالر؛ سين آلا رغه يخشىلق تليسك» ديب ايتلر ايدى. شيخ
على بو يالغانغه تمام اشاندى؛ بر كون اوزى شهبه لهنگان قزان
زورلرندن يتمش لهب توره و ميرزالرنى اوترتور اوچون
اوزينك سراينه قونا قغه چاقردى. خلقلر جيولوب اوطورغاچ، شيخ
على اوزينك بيوروب قويغان روس عسكرىنى قوناقلر اوستينه كرتوب
جمله سيني صويدردى. بو سببدن قزان اچنده يك زور فتنه قوبدى؛
ايكى كون بويى قزان اوراملرنده آدم قانلرى يلغه بولوب آقدى.
كوب آدملر قزانلار قاچديلر، بتون خلق شيخ عليدن بيزديلر.
بو واقعهنى كنانز ايوان ايشتكاج آداسف (۱) اسمنده بر كنانزى
شيخ على يانينه يبهردى. «قزاندهغى فتنهنى باصو اوچون روس عسكرن
كرتمى ممكن توگل» ديب خبر ايتدى. شيخ على كنانز آداسف قه:
«اگر كنانز حضرتى قزانك طاو ياق قسمن قايتارسه، مين قزاندهغى
فتنهنى باصونى اوستمه آلامن. اگر قايتارماسه مين مونده طور ميمن؛
خانلغمنى طاشلاب، بيوك كنانز يانينه مهسكه و گه قايتامن، اما اوز قولم
ايله قزاننى مهسكه و گه بيورر گه قولمدن كيلمى. اگر مين موندى
اشلر اشله سهم، مسلمنلر ميكا قيامت كونينه قدر لعنت اوقورلر. اما

مىن اوزم قزاندىن كىتكىچ، سزنىڭ قزاننى يىكل صورتىدە آلووغز
 اوچون ھەر تورلى چارەلەرنى قارارمن» دىدى. كىناز آداشف،
 اوشبو خىبرنى ايوانغە سويلەدى. بو وقت مەسكەۋدە قزاننىڭ كاشرف،
 على مردان اسمىندە مېرزالىرى بار ايدى. آلاز كىناز ايوانغە: «شىخ
 على خلقى جفالى، آلازنى ھىچ تىوشسىز اورىندە طاللى. شونىڭ اوچوندى
 قزان خىللىرى شىخ علىنى بىردە ياراتمىلر. اكر كىناز خىرتى شىخ
 علىنى توشورب آنىڭ اورىنى مەسكەۋدىن بىر روس نامىستىك قويسە،
 خىللىرى بىك يىخشى اطاعت ايتەرلر ايدى. بىر شىھردىن چىغوب اوللىرغە
 طارالوب او طورور ايدىك» دىب سويلەدىلر. بوسوزنى ايوان مەقول
 كوردى، كىناز آداشفنى شىخ علىنى توشورور اوچون قزانغە
 يىھردى. اول قزانغە بارغىچ شىخ علىگە «اكر سىن قزانغە روس
 عىكرىنى شول كويىگە كىنە قبول ايتوب آلساك، كىناز ايوان سىكا
 بىك كوب رحمت او قور، حرمتلەر، ھم كوب وظىفەلر آلورسك»
 دىدى. شىخ على موگا قارشى: «مىن ايندى قزاندى اوچىنى مرتبە
 خان بولدىم؛ ھىچ بىر ئىندە او كىمادىم. مىنم بىختم آبرو ىم يوقدىر. حاضر
 مملكت صاقلاو تو گل، اوزمنى صاقلاودىندە عاجزمن. مىن تىختى
 اوز مە مناسب كورمىم ھم طاشلىم. اما سزنىڭ قزاننى يىكل آلوكىز
 اوچون ھەر تورلى چارەلەرنى قارارمن؛ صو كىندان تەلەسە كىز صلح
 ايلە، تەلەسە كىز صوغش ايلە آلورسىز. اما اوز قولمىدىن بىرە آلمىم.»
 دىدى. كىناز آداشف رضا بولدى. شىخ على بىر كون قزاننىڭ بارلىق
 طوبالارنى اشدىن چىغاروب بوزدى دارى صىندوقلرىنىڭ ھەممەسىنى بىكلەپ،
 ياشرب زوىيە قالاىنى يىھردى. مونىڭ صو كىندە اوزى، اوزىنىڭ
 خىمتكارلىرى ھم قزان زورلىرىدىن بىعضلرى ايلە وىياندەغى روس

عسكىرى ايله، «بالق طوتارغە» دىب يالغانلاب، قزاندىن چغوب كىتدى. قزاندىن كىتكىچ يانئىدەغى قزان مىرزالرىنى: «سىز مىنى خانلقدىن توشورگە طرشدگىز» دىب اوزون ايتوب اورشدى. زويه گە بارغاچ بو مىرزالرنىڭ بارسىنى اوترتدى.

ايوان قزان نامىستىك لگىنە زويه گو بىرنا تورى كىناز مىكولىنسكىنى تىيىن ايتكان ايدى. اول قزانغە باروب خلقغە: ايندى اشلىرىز تله گانچە: شىخ على عزىل ايتلدى؛ حاضر كىناز ايوانغە اطاعتكە يمىن ايتكىز» دىدى. خلق: سىن زويه دن چابقون و بورناش مىرزالرنى بىزگە يىبەرسەك بىز قبول ايتەرمىز، آلاز كىناز ايواننىڭ قزان خلقىنە شفقتلى بولون اوستلرىنە آلسونلر. آلاز كىنازلرگە قانشوب، روس تبعەسى بولوب يورگاچ كىنازنى يىخشى صورتدە بلورلر» دىدىلر. بو مىرزالر قزانغە كىلدىلر، فتنە باصلدى. نامىستىك مىكولىنسكى گە خان سراين حاضرلەرگە كرشدىلر. شىخ علىنىڭ عائىلەسن زويه گە اوزاتدىلر، كىناز مىكولىنسكىنى چاقردىلر. كىناز كىلدى. خلق ۋولغە بويىنە توشوب قارشى آلدىلر. كىناز مىكولىنسكى اوزىنىڭ عسكىرى ايله بىش بالتادە طوقتادى. نرسەلرن يوكلەب يوكلەب اوزىنە حاضرلەنگان سرايغە يىبەرە ايدى؛ «قزانده فتنە چقىدى» دىب خىبر كىلدى. فتنەنىڭ چغوينە كىنازنىڭ اوزى يىبەرگان چابقون مىرزالر سىب بولدى: آلاز روسلردن اوركوبكنە تورغان خلقغە: «روسلر سىزنى بتونلەي اوتروب، بتون نىگىزگىزنى بىررگە كىلدىلر» دىب ايتدىلر. شول سىبىدن بتون خلق فورقوب غىرتكە كىلدىلر. بتونسى فوراللاندىلر، شەرنىڭ قايقاسن بىكلەدىلر. تورلى امىر هم تورلر

خلقىنى او گوتلەب قارادىلر، هيچ فائىدە بولمادى. روس كىنازلىرى
 ومىكولىنسكى دە خلقىنى طنپچالاندورغە طرشدىلر، تورلى وعدەلر دە
 ايتدىلر؛ قزانلر آلا رغە قارشى: «سزنىڭ سوزى كز گە اشانورغە يارامى.
 سزنىڭ بارسىدە خىلە گنە؛ شىخ على اوزىدە شول سوزنى سويلى
 طورغان ايدى» دىب جواب بىردىلر. كىنازلىرىنىڭ يانلىرىدە عىسكىر
 كوب بولسە دە ايواننىڭ رخصتىدىن باشقە صوغشونى معقول كورمەدىلر،
 زويە گە قايتدىلر، آندە غى قزان مىرزا وتورەلىرىنى حبس كە
 يابدىلر. كىناز شىرىمىتنى موسكواغە يەرب ايوانغە خبر ايتدىلر
 (۱۵۵۲، مارت ۲۴).

بو وقتلر مەسكە و كىنازىنە، قزاننى آلا غانچە صوغشوا و چون،
 ايك او گايلى وقت ايدى. هيچ بر خوفلى اورنى يوق ايدى: اول ايندى
 غرب طرفىدە غى پادشاھلر ايله اتفاق ايتكان؛ قزىمنىڭ صاحب گراى
 خان وفات ايتدى؛ استرخان خانى يغمورچى روسياغە دوستلق
 كورسەتوب عىسكىر ايله ياردم بىرە؛ استرخاننىڭ زور كىنازلىرىدىن
 قايبولا مىرزا مەسكە و دە جان على خاننىڭ قزىنە اويە نوب، رسمى
 قانن آتاسى اولغان كىناز ايوانغە هر تورلى تدبىرلر كورسەتە ايدى.
 نوغى كىنازلىرى روسيا ايله تجارت ايتشوب دوستلىقىدە طورالر
 ايدى. شول وقت روسىيە او چون ايك قورقنىچ اولغان
 استانبولنىڭ سلطانى سلیمان قانونىنىڭ قزىم (كفە) دە غى
 روسيا پاشالىرى ايواننىڭ دوستلىرى ايدىلر. آلا قزاننى سلطانغە بتونلەى
 روسيا قولندە و روسياغە فقط عاصى ايدىكنە كورسەتەلر ايدى.
 سلطان اوزى قزان ايله قزىمنىڭ قوشلوروندىن يعنى قىچاق مملكتى
 كىلوب چغوروندىن قورقايدى. وشولاي ايتوب قزاننىڭ ايك آخر غى

ساعتده طاياندىقى و ياردم كوتوب طوردىقى سلطاندىن ايتوان امين اولغان ايدى. قزاننىڭ بىك كوب بولماغان خلقى كوندن كوند فتنه لر هم روسلارغە كيتو سىبىلى آزا يوب، قزان تمام ضعيفلەنگان ايدى. ايمدى اوشبو وقت، عسكرى كوب وهر بر كناز لرى بر اتفاده اولوب، قوتلى، غيرتلى و اوصال پادشاهغە مالك اولغان روسياغە هيچ باشسىز، اچى فتنه ايله طولى و بىكرى مكدن آرتق عسكرى اولماغان و بر يالغزى قالغان قزان حكومتىنى آلو، اوستالىق، بهادرلىق و اقتدار اولغانده، بىك قىين اش تو گل ايدى.

كناز ايتوان بتون روسيا شهر لرىنە : « خرىستيان دىننىدە اولغانلرنىڭ راحتى اوچون قزاننى طايتارغە، خرىستيان دىننى يوقارى كوتەررگە وقت يتدى » دىب اعلان ايتدى. هر شهر دن عسكر لىر جيارغە بيوردى. اوزىنىڭ قاننى انىسى دانىل رامانوفنى اوزىنىڭ عسكرى ايله قزانغە بيوردى. هر طرف دن عسكر لىر كاشىر، كالومنا، مورم شهر لرىنە جيولدىلار. كناز غور باتسكى ايله پىتر شوىسكى مەسكە و عسكرى ايله نىژنى نوڭ غوردقە كىتىدىلار؛ كناز مىخائىل گلېنسىكى كاما طرف لرىنە كىتىدى، آندە قلعه لر، كرىپوستلر بنا ايتدى. كناز ايتوان زويە، كاما هم ۋياتكا طرف لرىنە غى عسكر لرىنە قزانلرنىڭ ايدىل آرقلى يورى تورغان بورام (پىراواز) لرىنى آلورغە قوشدى. مونىڭ صوگندە كناز ايتوان اوزىنىڭ كناز لرىنى جيوب و شىخ علىنى قاسم شهر ندىن چاقروب كىتروب كىنگاش مجلسى ياسادى. قزانغە اوزىنىڭ باراچاغن سويلەدى. كناز لرنىڭ بعضىسى ايتواننىڭ مەسكە و دە قالوون، كوبرەك كناز لىر ايله شىخ على كناز

بارسده قش بارو وینی معقول کوردیلر. شیخ علی ایتدی: قران تیره سی غایت سازلق و اورمانلق بولغانلقدن صوغش اشلری او چون او گایسزیر؛ ا گر قش کونی بارسا گز او گای اولور. دیدی. کناز ایوان: ایندی کامل عسکرلر حاضرله نوب و کوبسی کیتوب بتکان، آز قلمر اسبابلر حاضرله ننگان، ایندی قشنی کوتمیمز بارامز. دیدی. شیخ علی گه اوزی ایله برگه بولاچاغن سویله دی. آکا کوب هدیه لر بیرب قاسم غه خان ایتدی. سکر آیدن بیرلی مه سکه وده طوراً طورغان سیونبیکه نی (علی کره منها) هدیه ایتوب شیخ علی گه بیردی (۱۵۵۲ سنه مای آبی).

بو وقت قران خلقلری سلطاندنده، باشقه سندنده یاردم کیلوندن امید اوزب، نوغای میرزالرندن اوزلرینه خان صورادیلر. نوغایلر قبول ایتوب یاد کار بن قاسم نی خان ایتوب، ۵۰۰ قدر نوغای عسکری ایله قرانغه یبه ردیلر. قران وزویه طرفلرنده اولغان روس عسکری اوشبو خان ننگ کیلون ایشتوب قرانغه یتمه سدن ایلك بترو نیتی ایله، خان ننگ کیلور یولینی بیکله ب، طوتارغه اجتهاد ایتوب کوتوب طور دیلر. یاد کار بیش یوز قدر گنه آطلی عسکری ایله روس عسکرینگ اورتاسندن اوزوب کیتدی. روسلر بر اش ایته آلمی فال دیلر.

یاد کار خان - . یاد کار خان استرخان خانی قاسم خان ابن سید احمد خان ننگ اوغلیدر. اول قرانغه کیلگانده ۱۹ یاشنده ایدی. قران خلقلری یاد کارغه صداقت ایچون یمین ایتدیلر؛ یاد کار روسیا ایله ایک آخر غی صولو وینه قدر صوغشاچاغینه آنط ایتدی.

قزىانلار اوزلرىنىڭ خانلىرى اولغاچ طن آلدىلەر، كوڭللىرى
 كوتەرلدى. البتە صوغش اسبابلارن ھەم قارى باشلادىلەر. روسيا گە
 اطاعت و عھد ايتكان طاو ياغى چيرەش و چواشلىرى اوزلرىنىڭ
 عدل خواجەلرى، قرداشلىرى و دوستلىرى اولغان قزىانلارنىڭ حال و قوت
 آلغانن كورگاچ، روسيا غە اولغان عھدلارن بوزدىلر دە قزىانلار غە
 تابع اولدىلەر. حقيقتادە بو چواش، چيرەش، آر كىبى خىلقلار ايلە
 بلغارلار (قزىانلار) آراسىندە بىك تيرەن و نىچكە معنالى علاقلار بار
 ايدى؛ آلا ھەر بىر آورلقنى قزىانلار ايلە بىر گە كورب آلا غە ھەر
 جەتدن ياردەم ايتەر گە و روسلار غە بتونلەي دشمانلىق كورسە تور گە
 كىرشدىلەر. قزان، زويە تيرەسندە گى روس آطللى عسكىرلرىنىڭ
 آطلارن سوروب آلوب كىتەلەر، آزقلارن آلالر و بعض اورىندە
 صوغشالار ايدى. بو وقتلر زويە طرفلرندە غى روس عسكىرى
 آراسىنە غايت قوتلى صورتدە آوز بوزلو (سىنغا) آوروى طارالدى
 حتى عسكىرلردن كىوبسى ئولگەلەدىلر دە. كىناز ايوان نىژنىدە غى
 كىناز غورباتسكى ايلە كىناز شويسكى گە بارلىق عسكىرلىرى ايلە
 زويە (اسۋياژسكى) گە بار و ر غە قوشدى.

روس عسكىرى قزىانلارنىڭ شول قىر اوزلارن صاقلار غە
 طر شولرىنى و چيرەشلىرىنىڭ صوغشلىرىنىڭ حاللارن كورگاچ، بىز قزان خىلقى
 اوستىنە ناحق بارامز، آلا رنىڭ يىرلارن حقسىز غە ھلاك ايتەمز؛
 اوشبونىڭ ايچون اللەتعالى بىز گە اوشبو رىنجونى يىبەردى. دىب ايتەلەر
 ايدى. مونى كىناز ايوان ايشتىكچاچ مېتروپوليت ايلە بىر گە عسكىرنى
 اورشوب: «سىز موندە چاقىدە، چىن چىندان خىدمت ايتو گە يىمىن
 ايتدگىز، ايندى بو كون يوقبار اويغە توشوب فورقا باشلادگىز.

الله تعالى بونك ايچون سزگه موندى آورونى يبهردى» ديه خط يبهردى. موندن صوك عسكر آراسندن قور فو كيتدى.

كناز ايوان نك قزانغه سفرى وصوغشى - . كناز ايوان يقينلىرى ايله كورشوب و ايسه نله شوب (۱۵۵۲، ايون ۱۶) نده مهسكه و دن چقدى. ۳نچى ايول قولومنه شهرندن زور عسكرىنى آلوب ۱۹ آوغست ايلك يبهركان عسكرلرندن باشقه يوز ايللىك عسكر ايله (بولار آراسنده، آتقه منوب آتاسىنى اونتقان، تاتارلر بىك كوب) قزانغه باروب يتدى، قزان خلقلىرىنه: «قان توكمى شهرنى بيرگز» ديب خبر يبهردى قزانلرنىك زورلىرى هم يادكار خان اوزامضالرى ايله «بز سزنى كوتوب طورامز» ديب جواب يبهردىلر. شىخ على جانن فدا ايتهردى بولوب يوروب طاوياغى خلقىنى ينه روسياغه اطاعت ايتدردى.

كونار بىك يغمورلى و بلچراق ايدى؛ روسلر قوراللىرى كيمهلرندن بىك آورلق ايله گنه چغاردىلر. بووقت قزان اچندن قاماي اسمنده بر ميرزا ايوان حضورينه كيلوب، قزان اچنده گى جمله اشلردن خبر بىردى: بزايكى يوز قدر كشى روسياغه شول كويگه گنه بىرلونى تله دك، آلاز بزنك همه مزنى طوتوب آلدىلر. مين يالغزم قاچوب قوطلدم. يادكار خان، علمالرنىك باشلىغى ملاقل شريف، ايرنىش ميرزا، چاپقون، آتاليق، اسلام، علكاي، نار يقف كىبىك، اسمنده گى ميرزالر خلقنى روسيا خلافينه چاقرالر.

قزانده اوتوز مك قزاننىك اوز عسكرى، ايكى مك يدى يوز نوغاي عسكرى بار. بر مقدار عسكر ايله يسانچى ميرزانى عسكر جيو اوچون آرچا طرفينه يبهردىلر. قزانده صلح تله وچى

برموده يوق . . . . ديب سويله دى. ايوان موگا بيك شادلانوب
ميرزاغه كوب حرمت ايتدى. موندن صوڭ كىناز ايوان جمله
عسكرىنى ترتيب ايتوب اورنلر تعيين ايتەرگه كىشىدى. آلداغى
فرقه (بولك) نى آرچا قرينه، ايكنچى فرقه نى بولاق بويينه، شىخ
على نى عسكرى ايله ايسكى زيارت آرتينه قويوب اوزى ۋولغه
يارينه يقين خان بولونلغنده قالورغه بولدى.

۲۳ آوغست قوياش چقچاق جمله عسكر تەرىلر كوتەروب
قلعه غە تابا قوزغالدىلر. ايوان آت اوستنده عسكرىنى قىزروب
ناموسلاندىروب، دين اسمينه دعوت ايتوب اولگانلرنىڭ بالالرى
خزينه دن طويدرلاچاغينه وعده ايتە ايدى؛ قزاننىڭ يانينه كىلوب
عسكرىنى ايكى مرتبه ترتيب ايتدى. جمله عسكر كىرەك اورنلرندە
اورناشوب نى وقت قزان عسكرى چغوون كوتوب طوردىلر.
يدى مكالەب بر فرقه عسكر بولاقغه گوپر سالوب آرچا قرينه
چقدىلر، طاش كرىپوستكە توغرى باردىلر؛ كرىپوستكە ايكى يوز
صاژين فالغان ايدى؛ قابقانى آچوب تكبير ايتوب ۱۵ مكالەب
قزان عسكرى چقدى. روسلرنى بتونلەي طاراتدىلر. اول آرادە
يقىندەغى جمله ياصانوب طورغان زور عسكرلر كىلوب يتدى.
بيك قاتى صوغشىدىلر. دشمان كوبەيگانن بىلگىچ قزانلر اسىرلر
بىر قابقادان قلعه اچينه كىروب كىتىدىلر. روسلر بو كون قزاننى
تمام احاطە ايتوب آلدىلر. يىانچى ميرزا عسكرى ايله كىلمەسە
قزانلرغە اميد اورنى قالمادى. ايرتە گوسن ۲۴ آوغست فوتلى جىل
چغوب، بتون چاطرلرنى هم كىنازنىڭ اوز چاطر ن طوزدردى. صودەغى
آزقلر طوتوراغان كىمەلر باتدى. روسلر آزقلرىنىڭ بتووندن قورقا

باشلادىلار. كنانز ايوان زويه برله مەسكە و گە، آزق يېەر رگە ھەم قش قالورغە طوغرى كېلسە دىب، قش كېوملرى يېەر رگە قوشوب خېر يېەردى. ۲۵ آوغست آرزاقىرئىدەغى روس عسكىرىنە قزانلار ھجوم ايتدىلار؛ بو صوغشده كنانز شىما كىن جراحتلەندى. روسلار كوبە يگاج قزانلار يىنە كرىپوستكە كرىدىلار. بو ايكى كوندە كنانز ايوان آت اوستىدىن بر دە توشمەدى.

۲۶ آوغستدە روسلار تمام حاضرلەنوب جملەسى بردن شەرگە قاپلاندىلار. قزان عسكىرى قارشو چقىدى، صوغش بىك قوتلى بولدى. ايكنچى كون طاك وقتىنە قدر باردى. صوغشده قزاننك زورلرندن اسلام، سونچالى ميرزا، نارىقف كېلر شھىد اولدىلار. ۲۸ آوغست يىنە صوغش دوام ايتدى. ۲۹ آوغست يىانچى ميرزا اوزىنك بر آرز عسكىرى ايلە كنانز خالق (۱) قومانداسىندەغى زور فرقه غە ھجوم ايتدى. ايكنچى فرقه لار كىلوب يتوب روسلار كوبە يگاج يىانچى اورمان اچىنە كروب كىتدى. يىانچى شول صورت ايلە ايكنچى كونلردە دە دوام ايتدى. قزان اچىندە گى خلقلار منارە باشىدىن آگا املاب، ھجوم اوچون ھەر بر او گايلى اورنلارنى كورسەتوب طورالر ايدى. شونك اوچوندە يىانچى روس عسكىرى اوچون بىك قورقنچلى بر بلا بولدى. آخر ايوان عسكىرىنى ايكى گە بولوب بر قسىمىنى شەرگە، ايكنچى قسىمىنى يىانچى غە قويدى. صوگھىسىنك دە يارطىسن ياشروب، يارطىسنغە يىانچى غە قارشو قويدى. يىانچى آلدندەغى عسكىر گە ھجوم ايتدى، روسلار يكلوب قاچدىلار. يىانچى بولارنى حتى بوكلر آراسىنە قدر قووب كىلدى؛ شول وقت

ياشزىنگان عسکر آرتلرئىدە قالغان ايدى. يىانچىلرنى اوراتوب
 آلدىلر. ايكى آرادە بىك قاتى صوغش اولدى. يىانچى عسكردن
 بىك آزى قوطلدى، بر مقدارى اسير توشدى. كئاز ايوان بولارنى
 باغانالرغە بەيلەب شەر خلقىنىڭ كوزى آلدىنە قويدرتدى، «شەرنى
 بىر كز!!» دىب يالئوب قچقروورغە قوشدى. قزان خلقى اوشبو
 اسيرلرگە كافر قولئىدە شول قدر عذاب كورگانچى اوز قولمزدن
 اولكز دىب ملتقلر اينلە آطدىلر. كئاز ايوان قزانلرنىڭ بو قدر
 ناموسلى، روسلارغە بو قدر دشمان اوللرئىنە حيران فالدى.

ايوان قزاننى، اوزىنىڭ عسكرىنى كوب تلف ائىمىچە اوزىنە
 كوب ضرر كىتورمىگنە آلو قايغوسئىدە ايدى؛ اوزىنىڭ يانئىدەغى
 رازمىصل دىگان مهندسكە بولاق بوئىندن آتالق وتومن قاپقالرئىنە
 قدر قازوب دارى قوبارغە قوشدى. شول وقت قاماى مىرزا،
 قزانلرنىڭ صو يوللرن كىسو، آلارنى عاجز ائىتو اوچون دخى
 او كاپلى بولور دىدى هم مىر على قاپقاسى دىگان اورئىدن صو يولنىڭ
 اورئىن كورسەتدى. ايوان بوئى بىك مناسب كوردى. داو رووى بانى
 دىگان اورئىدن باشلاب اون كون قدر قازغاچ، آط و آدم آياقلرىنىڭ
 طاوشلرى ائىشتلدى، صو يولى توغرىسىنە يتولرئىنى بلدىلر. اون بر
 مىچكە دارى قويوب ۵ نچى سنتابر اوط تورتدىلر. شەرنىڭ اورى
 آغاچلرى، طاوشلرى هم كوب آدملر اينلە كوك گە اوچدى.
 بتون تىرە ياق توتون و طوپراق اينلە تولدى، خلق بىك آبدرادى.
 اورص عسكرى آچلغان اورئىدن طغزلانوب شەر اچىنە آغا
 باشلادىلر. هم روسلر قلعه اچئىدە بىك كوبەيدىلر، قزانلر ايسلرن
 آلدىلر. بىك قاتى صوغشوب روسلرنى بتونلەى قووب چقاردىلر.

هر ايكى طرفدن بىك كوب جان تلف بولدى. بىك تىز اراده كرىپوست (قلعه) لرىنى اولگىدندە يخشىراق ايتوب بنا ايتدىلار. قزانلارغە ايندى ايسكى، ناچار صولرغەنە اچەرگە قالدى. لىكن همتلرىنە ضعيفلك كىلمەدى، همان صوغش ايتدىلردە طوردىلار.

۶ نچى سنتابر كىناز ايوان، غار باطسكى ايله شويسكى قوماندالرىندە قزاننىڭ اوستروغ و آرچا اسمندە شەرلرىنى آلو اوچون عسكر يىبەردى. هر ايكى شەردە خلق يوق درجەسندە آز ايدى. خاتون بالا چاغالارن اسىر ايتوب، كچكنە اولسەلردە باي شەرلردن كوب ماللار آلدىلار. آرچا ايله قزان آراسندە قزان يىلغەسى بوينچە قزان خلقلىرىنىڭ صىغىلرى بولا ايدى؛ روسلر بولارنىڭ بارسىندە كوچلرى يتىكانچە مال آلدىلار. ۱۶ نچى سنتابر ايوان حضورىنە قايتوب يتدىلار. روس عسكرى غايت آچقان ايدى، طويدى؛ آرغان ايدى، حال آلدى.

قزاننىڭ ايوان يانندەغى كوب تورەلرى، عسكرلرى ايله بىرگە قزان خلافىنە قوللارندىن كىلگان قدر طرشالار ايدى. عىن شول وقتدە ايلك قزانلار ايله بىر توغان قرداش كىيى تر كلك ايتىكان قزان تىرەسندەگى چواش وچىرمشلىر روسلارغە عەدلرن تىكرار بوزوب قوللارندىن كىلگانچە قزانغە ياردم ايتوب طورالار ايدى. روس عسكرىنە ھىمىشە زىيان ضرر كىتورب طورالار ايدى؛ بو اشكە بىر چارە بولو اوچون كىناز ايوان بولارغە عسكر يىبەرب ماللارن آلدىردى، بالالارن اسىر ايتدىردى. بونىڭ ايله روسلارنىڭ چىتىدن قورقار يىللىرى قالمىغان كىيى، قزانلارنىڭ دەامىد ايتەر اورنلىرى قالمادى. تىك روسلار اوچون شول وقت متصل يىغور ياوب طوروى بىك

او گایسز کیله ایدی. بو اشنى روسلر قزان خلقینگ سحرلرندن کورهلر ایدی.

روسلر قزانلرنی عاجز قالدرو او چون، ۱۸ آرشن بیوکلگنده آستینه کوپچه کلر قویوب برزور نرسه یاصادیلر؛ مونی خان قایقاسی طورسینه کیتورب قویدیلر. باشینه آلتمش لاب طوب قویوب قزان اچینه آطوب طوردیلر.

ایوان هر وقت قزان خاقینه اوز ایرکلری ایله شهرنی بیرولرن صوراب: ماللرگز، بالا چاغالرگز ایله تله گان یرگز گه کیتکز، شهرنی بزگه طابشرگز! دیب ایته ایدی؛ قزانلر رد ایتوب جواب بیروهلر ایدی.

کناز واراتینسکی قومانداسنده غی زور عسکر آرچا یاق قلعه غه همان یقینلاشوب بارا ایدی، قلعه ایله عسکر آراسنده ۹ آرشین کیکلگنده ۲۱ آرشین تیره نلگنده برچو قرغه قالدی. روس عسکری کوب بولغاچ برسی آروسه ایکنچیسی کیلوب نوبته شوب صوغشالار ایدی. قزانلر عسکری آز ایدی، شونک اوچونده اوزلکسز صوغشوب طورورغه طوغری کیله ایدی. لکن هر ایکی طرف آردیلر. آز وقت طوقتاب طوردیلر. روس عسکری آشارغه او طورغانلر ایدی؛ قایقا آچلوب قار اچا میرزا قومانداسنده اون مگلهب قزان عسکری چغوب هجوم ایتدیلر. روسلرنک طوبلرن آلا باشلا یلر. بتون عسکر بر برسینی بلمی صوغشورغه کرشدیلر. شول کونگه قدر آندی صوغشلی بولماغان ایدی. روسلارنک زور کنازلری جراحتلندیلر. قزان عسکری آلمان طوبلرن قلعه غه کرتوب شغللنلر ایدی؛ روس

عسكىرىنە اول كۈنگە قدر صوغشقه قاتشماغان مورم عسكىرى
 ايله بايار بالالارندن جيولغان عسكىر كىلوب يتدى، دشمان حسابسىز
 كۈبه يدى، قزانلىر قلعه غه كروب كىتەر گه مجبور بولدىلر . بو
 صوغشده هر ايكى طرفقه بىك كۈب ضرر بولدى . بىگره كده
 روسلار غه ضرر كۈب اولدى، چونكه آلارنىڭ ايكى زور فرقهسى
 تمام اوتر لوب يتدى .

روس عسكىرى قزان ياننده ايندى بش آطنه اولدى همان
 طوراً . آز ديگانده بالا چاغالرى ايله اون مك لهب قزانلرنى
 اوتردىلر، قزانلرنىڭ غير تينه ضعيفلك كىلگانى كورنمەدى؛ حالبوكه
 جاي كۈنى كىلگان روسلار غه قش كۈنى يتوب كىله ايدى .

۳۰ نچى سنتابر روسلر قلعه نى ينه دارى ايله كوگگه اوچوردىلر .
 قزان خلقى حيران قالوب ايك آخر ساعتىز اوشبو اولور غه
 كىرەك دىب اويلادىلر . روسلر بو فرصتده طغزلاشوب آرچا،
 آتالق، تومن قايقالارندن كرديلر . مسلمانلر اوشبو حالنى كورب
 بىك قاتى اورام آرالرنده صوغشور غه كرشدىلر . قلچ سونگولرنىڭ
 قورقنىچ طاوشلرى كوكلر گه چغوب طوردى . كناز ايوان اوشبو
 صوغشده اوزى يوروب عسكىرنى قزدرا ايدى . قزانلر غلبه ايتدىلر
 روسلرنى شەردن قووب چغاردىلر . قلعه كرپوستىنىڭ كۈب
 اورنلرى بوزولغان ايدى . آنى بىك تىز وقتده تمام ايتوب توزه تديلر
 دشمانلرى بو اشكه آبدرا دىلر .

قزاننىڭ صوگنى كۈنى - روس قولىنه توشوب
 منقرض اولوى - . بر نچى اوكتابر كناز ايوان بتون عسكىرىنە:
 «يا قزانلرنىڭ قانلرىنى اچەرمز، يا اوزمىزنىڭ قانمىزنى توگەمىز» دىب

فوق العاده بر هجومگه حاضرله نورگه قوشدی. قزان قلعه نری آستینه داریلر قویدیلر. چوقرلر اوستینه کوپرلر سالوب کوب اورنلرینی آغاچ طاش سالوب تیگزله رگه کرشدیلر. ایوان قامای میرزا کبیلرینی «قزانلر اختیارلری ایله بیرلسونلر؛ همه سینی عفو ایته چکن» دیب قزان خلقینه یبهردی. قزانلر: صوغش سز بر قارشده یر بیر میمز. بز الله دن باشقه هیچ کمدنده عفو صورامیمز» دیب جواب ویردیلر.

ایوان قزان قلعه سینک هر بر قابقاسینه زور کنازلرینی کوب عسکر ایله قویدی. هر بر عسکر آرتینه صاقچی عسکرلر ده قویدی. ۲نچی اوکتابر ننگ طاکی آتقاچ قلعه آستینه قویلغان داریلرغه اوت تورتدیلر، قلعه کوککه کوتهرلدی. قلعه اچنده آدملر حیوانلر بار ایدی. قیامت قوبقان کبی بولدی، ایکنچی مرتبه کوتهرتدیلر مونسنده ۴۸ میچکه داری قویلغان ایدی؛ اولگیسندن ینه قاطی اولدی بتون تیره یاق توتون، توزان ایله طولدی. توتون باصلور باصلماس روس عسکری هر طرفدن قزان اچینه هجوم ایتوب کردیلر. قزانلر الله! الله! دیب روسلارغه قشارشو طوردیلر، روسلار اوستینه بورهنه لر ته گهره توب اسسی صولر قویا ایدیلر. روسلار اوراملر اچینه کردیلر. هر ایکی عسکر بر برینه آرا لاشوب بتدی. قزانلر روسلارغه نهاییه سز قاتی دشمانلق ایله مقابله ایتدیلر، اولم حالنده یاتقان بر قزانلی ده روسلارنی تشی ایله اولسه ده جراحته رگه طریشا ایدی. بتون اوراملر قان ایله طولدی. قزانلر ننگ شونندی شدتلی مقابله لرینه قارشو روسلار بتونله ی یومشی باشلادیلر، عسکر باشلغی کناز واراتینسکی، ایوانغه: تیز عسکر یبهر یوقسه اش ناچار»

دېب خېر ايتدى. ايوانده هيچ صوغشقه قاتشماغان ياكى عسكىر
يېردى. روسلار نھايەسز كوبەيدى. قزانلر غايت آروب اچدەگى
قلعەغە صينورغە باشلادىلر. روسلار بوقت شھرنىڭ يارطى مقدارن
آلغانلر ايدى.

شول آرادە يادكار خان اوزىنىڭ يقىنلرى ايلە شھر اورتاسىنە
كىلدى. كوردى: روسلار بتونلەي صفلىرىنى بوزوب، مغازىنلر
اسكلادلر واتوب غنىمتلر آلو ايلە شغللەنەلر. روسلر موندى باي شھرنى
كورگاچدە كناز ايوان ھم باشقە كنازلرنىڭ طيولرىنە دەقارامى آلتون كمش
وباشقە ماللر آلورغە كرىشكانلر ايدى. حتى مجروح بولوب اولم
حالىدە ياتقانلرىدە قوللرنىڭ كىلگان قدر مال قوچاقلىلر ايدى.
قزانلر مونى كورگاچ برجان برتن كىبى روسلارغە ھجوم ايتدىلر
ھم بتونلەي جىگوب قووب چغارا باشلادىلر. ايوان بو حالنى
كورب نى ايتەرگە دە بلىمى آبدرادى. پوپلر ايلە برگە ايلك زور
تەرىلر ن آلوب اوزىنىڭ ايلك ياقىن عسكىرى ايلە يورى باشلادى.
قاچقان عسكىرنى اللە اسمى ايلە قورقتورغە كرىشىدى، پوپلر: كىرى
قاچقان كشىلر دخى صوغشقه كرىشمەسەلر دىندىن چقدىلر» دىب حكم
ايتدىلر. روسلار ىنە جىولدىلر. ىنە بردن ھجوم ايتدىلر.

قزانلرنىڭ بو ساعتكە قدر مقابله ايتوب طورولرى فقط بر
يگتلك، فوق العادە بر بهادرلق اشى ايدى. چونكە روسلار قزانلردىن
اون بيش مرتبە كوب ايدىلر. روسلرنىڭ اچلرنىدە، دىنن ملتن طانومى
بلىمى طورغان، نھايەسز كوب تاتارلر صرغانوب خدمت ايتە ايدىلر.
روسلر كوب بولغانلرى اوچون صوغش اورىندە بر فرقه آرسە

ایکنچی بر فرقه کیلوب هجوم ایتوب طور ایدی. اما قزانلرده
 عسکر بیک آز بولغانی اوچون هیچ حال جیمیچه، هر وقت هیچ
 حقسن نيسز و طنغه هجوم ایتوچی روس عسکرینه فوق العاده
 حر یصلق ایله هجوم ایتوب طورالر ایدی. نهایت اوشبو ساعتده
 روسلار دین اسمی ایله بر نقطهغه جیولوب، تاتارلر ایله بر له شوب
 فوق العاده بر قوت صورتن آلاچ، قزانلر روسلارغه قارشى طور
 آلامادیلر. روسلار زور مسجد یانینه کیلوب یتدیلر. اوشبو اورندهغی
 مدرسهده بیک کوب شا کردلر بار ایدی. علمالر رئیسى شیخ الاسلام
 ملاقل شریفده شونده ایدی، جمله شا کرد و علمالر بردن روسلارغه
 هجوم ایتدیلر بیک کوبسى شهید اولدی. ملاقل شریف بر مقدار
 شا کردلر ایله مدرسه اوستینه مندی؛ شوندن توروب روسلار ایله
 قاطی صوغشوب، روسلار مدرسه توبه سندن سانچوب توشروب
 جمله سنی اوتردیلر.

قزانلر آخر خان سرایی قلعه سینه کردیلر. قابقانی بیکله دیلر.
 بر ساعت مقدارنده اوشبو اورندن توروب مقابله ایتدیلر. کریپوست
 اچنده گی بو قابقا محکم توگل ایدی، صوغشده واتلدى (چونکه قابقا
 صوغش اوچون باصالماغان ایدی)، روسلر شولای ایتوب بو خان
 قلعه سینک اچینه ده کردیلر. قلعه اچینک بر طرفنده خاتون قز، اوزلرینک
 عید کونلرنده کیه تورغان قیمتلی کیملرن کیوب جیولوب طورالر
 ایدی. اوشبو اورنده ینه بیک قاتی صوغش بولدی. بو وقت ایکی
 یوز مکدن آرتق سانالغان روس عسکرینه قارشو کوب قالسه
 اون مک مقدارنده قزانلر قالدی. (۱)

(۱) یعنی قزان شهرنده گی قزانلر (بلغارلر)؛ بوغیسه قزان مملکتینگ
 باشقه شهرلرنده گی اوللردهغی خلقلر شول حالده قالدیلر.

مسلمانلار روسلارنى يىگۈدن ئامىد اوزدىلەر، اولكلر اوستىندىن
 قلعه اوستىنه مندىلر دەر روسلارغە صوغشنى طوقتاتوب طور و ايله
 قىقدىلەر. كىناز دىمىتىرى پالىتسكى، نى ايتورگە تله گانلرن صورادى.
 ايتدىلەر: « ايندى شهر سزنىكى اولدى. خانمىزنى سلامت كوینگە
 آلگىز، سلامت كوینگە ايوانغە طابشرگىز؛ اوزمىز ميدانغە چغامىز،
 الله ايچون ايك آخر طامچى قانمىز آقغانغە قدر صوغشامىز! »
 يادكار خاننى، آناسى ھمدە خاننىڭ يىقىنلرىدىن وقزانلرنىڭ ايكىزورلرىدىن
 زانىت مىرزا ايله بىرگە روسلارغە بىردىلەر. مونىڭ صوگىندە اوزلرى
 جان آيامى صوغشورغە كىرىدىلەر. اولىڭ ياق صول ياق روس
 عسكىرىنە ھجوم ايتوب، قزان يىلغەسى يانىنە توشدىلەر. روس عسكىرىنىڭ
 كوزى آلدىندە آغر قوراللارنى طاشلاب، اوستلرن چىشىندىلر دەر
 صونىڭ آرغى ياغىنە يوزوب چىقىدىلەر، كىناز تورپسكى ايله كىناز
 رومانسكى اوز عسكىرلىرى ايله بولارنىڭ قارشولارىنە چىقىدىلەر.
 بو وقت قزان عسكىرى بىش مىڭ مەقدارنىدە بولسە بولور ايدى، بىك
 قاتى صوغشقا كىرىدىلەر؛ اوزلرىدىن نىچە اولوشلر ايله آرتق بولغان
 بو ايكى فرقه روس عسكىرلىرىنى ايكى آخرغى جانلارغە قالغانغە قدر اوتروب
 بىردىلەر. سازلق اورن ايدى. قارشولرىنە ىنە روس عسكىرى
 كىلوب ىتىدى. قزانلر بوگا قارامى دشمانلرىنىڭ صفلىرىنى ياروب
 يوللرىندە دوام ايتدىلەر، اورمان اچىنە باروب كىردىلەر.
 بو عسكىر، شەردە فالغان خاتون و بالا چاغالرىنى اسىرلىكىدىن
 قوتلدىرو، دشماندىن اوچ آلو ايچون عسكىر جىوب كىلورگە
 چىت اوللارغە كىتوب بارالرايدى. روسلر اگىر بو كشىلر سلامت
 قالسەلر، شەرنىڭ اوز قوللرىدىن كىتە چىگىن بلەلر ايدى. كىناز ايوان،

بیلکه قاغان هیکلندن نمونه

= عرب حروفاتی ایله =

(۱) ته گری تهگ ته گریده بولمیش تورک بیلکه قاغان بو و دکه اولورتم. صابمن نو که تی اشیدگیل اینییکونیم اوغلانم، بیریککی او غوشم بودونم و بهرهبیه شادابست به گلهر ویریا تارقات بویوروق به گلهر اوتوز (۱۲ علامت).

(۲) توقوز او غوز به کلهری بودونی بوسابمن ادکوتی اشید قاتبع دی تمشلا! ایلکهرو کون تو غصه (ق)ا، بهر گهرو کون اوتوصمکارو کون باتسقمشکا ویر غارو تون اوتوصمکارو آندا ایچره کی بودون قو (پ) ما کاکورور | انچا بودون.

(۳) قوب ائدیم. اولماتی آییغ یوق تورک قاغان اوتو کهن ییش اولور سار آلته بوک یوق. ایلگهرو شان دوک یاز نقاته گی صوله دیم و تالویقا کیچیک ته گمه دیم و بهر گهرو توقوز ارسه نکه ته گی سوله دیم تو پوصاتکه کیچیک ته گمه دیم و قور یغارو یانچو او گور.

(۱) موندی حروفلر مرحوم قبوم ناصری ننگ «انمودج» اسملی تاتارچه صرفنده صحیفه ۳-۵ ده اختیار ایتکان املاسی ایله یازلدی. «و» اکادیمیا زاوکننگ «y» حرفینه، «و» حرفی «y» گه، «و» حرفی «o» حرفینه، «و» حرفی «o» حرفینه مطابق اولورلر. قبوم ناصریده بولماغان حروفلردن «و» هم «ی» اکادیمیاننگ «BI» حرفینه هم «و» ایله «ی» حرفلری اکادیمیاننگ «i» حرفینه مطابق اولورلر. بو کونده استعمال ایتونه تورغان «ه» اکادیمیاننگ «a» حرفینه مطابق بولور.

بیلکه فا آن هیکلی نمونه سینک

= ایدل بوی تور کچه سینه تر جمه سی =

(۱) «کو کگه اوخشاش. کو کده توغان، تور کنک ملی قاغانی»
 (اسمنی قبول ایتوب) مین بو کون او توردم (تحتکه). منم سوز منی
 آخرینه قدر طیکلا کز (سز) منم یاش قرداشلرم هم او غلانلرم،
 سز منم ایبداشلرم هم منم ملتیم، ای سز او گده طورغان شادپیت
 بیگیلر! ای سز صولده طورغان تارقات بو یروک بیگیلی، سز او توزلر!
 (۲) ای توقوز او غوز خلقلری هم بیلری سز منم سوزمه
 یخشی هم اخلاص ایله قولاق سالکز اعتبار ایتکز! آلد، (کون
 چغشده)، او گده (کون اورتاسی طرفنده)، آرتده (کون باتش
 طرفنده)، صولده (تون اورتاسی طرفنده) - شونده طورغان همه
 ملتیر، خلقلر منم قول آستمددر؛ شول قدر خاق (مینک).

(۳) قطعیا توز و دوم، (تیک) شول وقتده قاچان تورک قاغانی
 اوتکون خلقنده (Черни) هیچ شهر تلی مملکتکه خواجه بولا
 آلمی او طورغان وقتده تورک جمعیتلر نده هیچ اویات قالماغان
 وقتده. آله (یعنی کون چغشقه) مین عسکر ایله شانسونغ یو
 صحراسینه قدر باردیم. دگزگه بیک ازغنه بارب یتمدیم. او گغه
 (یعنی جنوبکه) مین عسکر ایله توشاشدن توقوز ارسن گه قدر
 کتدم تبته بیک ازغنه یتمدیم، آرتقه (مغربکه) اینچو یلغاسینی
 اوزوب عسکر م ایله توتاشدن... گه قدر باردیم (۱)

(۱) بو اثرلر حقنده یخشی و تفصیلی معلومات آلور او چون رادلوفنگ
 Труды орхонской Экспедиции دیگان مجموعهلرن هم ملیورانسکی
 Память въ честь Кюль Тебинь دیگان اثرلرن قارغه کیرهک.

قوداتقو بیلک نمونه سی

= عرب خروفاتی ایله =

تیگب اوغری یالغان آنی آلائی سوس.

کیشهن اول کیشیکه بیلک هم اوغوش

کیشهنلک یاراقسز فا بارماس اوغوش.

سه و کرهک آدین اول کیشهنلک تودار

کهره کلک آدین، کور، کوداسلیک تودار.

کیشهنلیک کور همیشه کهره کچه یوریر،

توشاقلق (آت) تورماس تیله کچه پاریر.

اوغوش اول سکا اُتکو انتلق آداس،

پیلیک اول سکا کهت پاغیرزاق قاداش.

پیلیکسز که قیلغی قیلینجی یاغی

آدین بولماساتپ پو ایگی چوغی.

موکار ماگز ادو کلدی تور کچه ماصال،

اوغیغل مونی سهن! کوکل اوککه آل!

(۱) قوداتقو بیلک رادلوف طرفندن ۱۸۲۱ هم ۱۹۰۱ هم ۱۹۱۰ سنه لرده زور قولده ۴ جلدلک بولوب یازما وباصمه صورتنده اویغور حرفلری هم ا کادیما حرفلری، نمسجه ترجمه س، مفصل شرحلری مقدمه لر ایله مکدن آرتق صحیفه لرده نشر ایتلکان. قوداتقو بیلک دن آلدقمز بونمونه رادلوفنگ ۱۸۴۳ هـ. ۱۴۳۹ م ده هرانده یازلغان قوداتقو بیلک نسخه سندن آلوب نشر ایتکان فاکسیمیلیه سیگ ۲۱ نچی صحیفه سندن آلدی. توبه ننگه توشکان سطر لر صولدن او گغه نابا، اما کول تکین یازونده او گدن صولغه تابا او قولور لر.

«او غوشلیق کیشیکه اشیدیپ او غوش،

پیلیکسز کیشیگه آدی تهب سو گوش.

بیلیکلیکه پیلکی تو گل تون آش اول،

بیلیکسز که قیلینجی یاوز قولداش اول»

او غوشلق که زمر او بکه، اوستون یرات!

بیلیکلیک بازار پوشما، اتکو خیل آت.

پو ایگو پیله اشکه یاقما ابه!

قالی یاقسه قیلدک تیریکلیک یابا.

او کونچلک پولور نوتقی او پکه ایژی،

یاز و قلق پولور ایشته پوشسا کیژی،

آموللوق که رهک ئهر گه قیلغی او کغای،

اور و گلوق که رهک په ککه توقسا کون آی،

آموللوق که رهک هم سیلیکلیک که رهک،

او غوشلیق که رهک هم بیلیکلک که رهک.

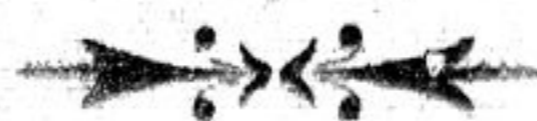

قوداتقو بیلک نمونه سینک

= ایدل بوی توور کچه سینه ترجمه سی =

اگر آگا اوغری یا که یالغانچی تیسه آنی سوزی قوتقارر.
 بلك ايله عقل، کشیگه طیناق (کیشه ن) در.
 (طیناقلی) کشه نلی آت یاراقسز اورنغه گرمی
 سویو کلی آتنی کشه نده توتار.
 کیره کلی آتنی کوتو یاننده توتار.
 کشه نلی آت قاراب کیره ک اورنغه غنه یورور؛
 بوش آت تیک تورمی تله گان یاغینه کیته.
 عقل سینک ایدکو توغری ایددش.
 بیلک اول سیکا شفقتلی قار داش.

جاهلکه بار طبیعتی قیلونشی دشماندر
 اگر آنک باشقه دشمانلری بولماسه بو ایکاو هر وقت دشمانی بولورلر.
 موکار تورک مقالی موافق کیله،
 مونی اوقی کوکلکه آل!
 «بیلکلی کشیگه هر ایشکانی عقل،
 جاهلگه حتی اوز اسمیده سو گوش.
 بیلکلی گه بیلک کیم (طون) هم آش،
 بلکسنز که بار قیلونشی یامان دشماندر.»
 عقلی اوپکه نی کیچهر، هم سین آنی یراق قیل
 بیلکلی قزولقنی باصار. هم آگا ایدگو آت لائق.
 بو ایکه و برله آشغوب بر اشکه کرشمه
 آلارنی قیلساک اوز گنی هلاک ایته سک.

قوبلاینگ مربع یازوندن نمونه

== ماغول خانارندن برینگ یارلیغی ==

مغول خانان

تاریخ ۲۱۱۱

تاریخ ۲۱۱۱
تاریخ ۲۱۱۱

تاریخ ۲۱۱۱

تاریخ ۲۱۱۱
تاریخ ۲۱۱۱

تاریخ ۲۱۱۱

تاریخ ۲۱۱۱
تاریخ ۲۱۱۱

تاریخ ۲۱۱۱

قوبلاى يازوى ايله يازلغان يارلىقنىڭ مانغولىچەسىدىن ۹ يول.

= عرب حروفاتى ايله =

- (۱) خانوسو - دور (۲) خانغ تاي - خيوى - جى مانو.
- (۳) چەرىگود - ون نوياددا چاريك آرنا بالاغادون دارو
- غاسدا ناياددا ايماق ايماغودون (۴) اوتوگوچى يورچىخون
- يابوخون ايجينه ايرگه نه دولغاخوى (۵) اى جى (۶) خانو
- جارلىقدر . دويدار كه ئود سيش يود آلبا آلباخو بچىرى اولو
- اوزەن (۷) تەگرى ايكي جالبارىجو ابروگه - اوگون آتوغاى
- كه كسەن (۸) جارليغون يوصاغار آلبا آلبا خوبىرى اولو
- اوزەن (۹) تەگرىگه جالبارىچى ابروگەر اوگون آتوغاى گەن.

يارلىقنىڭ اوشبو ۹ سطرىنىڭ

= تر كچه ترجمەسى =

- (۱) خانلق عظمتى ايله (۲) ايمپراطور يتسا بزنىڭ سوز مز.
- (۳) چرو (عسكر) باشلقرىنه هم چرو كشىلرىنه، شهر هم او يماقلىرىنى
- قاراوچى (۴) باشلقرىغە، اوتوب يورگوچى (مسافر) لرگە، ايلچى
- بولوب يورو گوچىلرگە هم خلقغە ايتلگان (۵) سوز (۶) خان
- يارليغىدر: دويدلر، ار كه ئودلر، سيش يودلر هيچ بر آلم
- (خراج) هم خدمت كورماينچە (۸) تەگرىكه يالواروچى، يخشى
- دعا قىلوچى بولورلر . ايتولگان (۸) يارليغغە موافق هيچ بر آلم
- (خراج) هم خدمت كورماينچە (۹) تەگرىكه يالواروچى، يخشى
- دعا قىلوچى بولورلر.

تيمور قتلخ خان نىڭ يارلىغى (۱)

= عرب حروفاتى اياه =

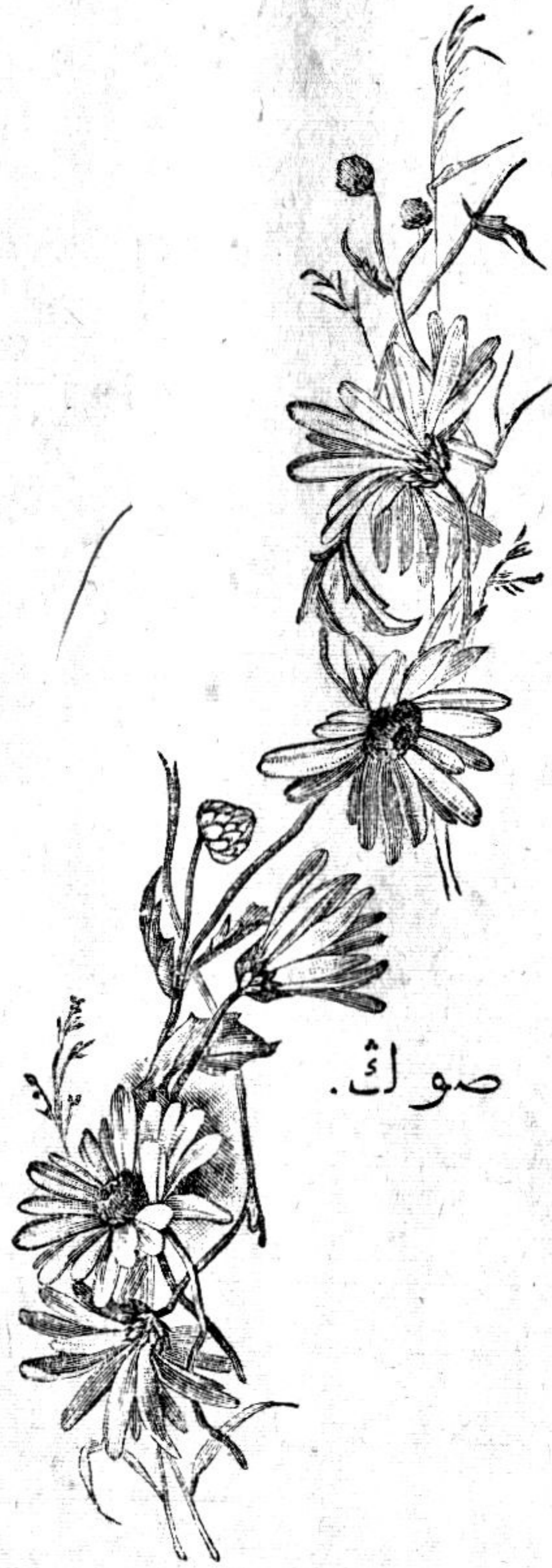
تيمور قتلخ سوزم:

اولك قول سول قول نىڭ اوغلانلىرى غە آڭلاتو ادگو باشلىق
 ملك يوز اون بكلىرى گە ايكى ايچكى كندلىرىغە قاضى مفتى لارىغا
 مشايخ صوفى لارىغە ديوان بتكىچى لارىگە تمغاچى ترناقچى لارىغە
 يورت ايشلانچى يولار آچىچى لارىغە بو كاؤل توقتاؤل لارىغە
 يامچى شوسرنچى لار قوشچى بارس چى لارىغە كىمكىچى كوپىر كچى لارىگە
 بازاردا طورغانلارغە بويارلىغ توتاتورغان محمدنىڭ اوياب اتالرىنى
 بورونغى كچكان ساين خان چاغى دن بيرلى بير يارلق راست
 تارخانلق يوسونى جايوروب آتاسى حاجى بيرام خواجەنى بىزنىڭ
 خان آغالارمز سيورغان طرخان قىلغان جر كاسين اڭلاتا اوتندى
 ايرسا اوتولين يوب كوروب محمد بىزنىڭ سيورغان بولوب
 تورسون ديدىكمز بو كوندن ايلنگارو قيرىم برله قىرىنىڭ
 طرخانى سادات اتلىق كندىنىڭ جوارندا بورونغى زماندن بىرو
 طرخان بولغان اوندىنچى قلاسى بيلا مشهور بولغان قلاسى
 شرفاله يوسونى جايىر سولارى بيلا محمدنىڭ اوغلانلىرى اينكىچى
 حاجى محمد و محمودنى آزاد و ترخان بولسون. (۲)

(۱) بو يارلىق بو اورنده يارطىلاشقنە آندى. تمام كوېگە عبارەسى
 و ترجمەسى هم شرحى ايله تىزىن غاوزىن، بىرىزىن، صابلو كف، آلابىن،
 گرىگورىف، صاويلىف كىي دانلرنىڭ اثرلرنىڭ آلوب «قچچاق - آلتون
 اوردا حكومتىنىڭ داخلى توزولوشى» اسمى ايله يازغان اثرمزده نشر ايتەرمز
 ان شاء الله.

(۲) اسكى تورك، هم اويغور، قوبلاي يازولرن شرح ايتوب عرب
 حروفات ايله آلارنىڭ تلمزگە مناسبتلىرىن بيان ايتوب يازغان كاغدلرمنى
 انشاء الله بر كتاب صورتندە نشر ايتەرمز.

تنبيه: خريطه دهغى «۱۳۰۰ سنه لرده» ديگان سوزنى «۱۳ نچى
عصر نك آخري نه تابا» ديوب او قورغه كيرهك.

صوڭ.

کتابنگ ئلی نشر ایتلمه گان ایکنچی جزئینگ

مندرجاتندن:

قراننگ آنووندن صوگ بلغار یری هم خلقی - استرخان روس
قولینه کره - تورکلر روس قولینه کره باشلادیلر - نوغای خانلری -
حکومتنگ تدبیرلری - بلغار، قران خلقی (چواش، بلغار، تاتار، آر،
چیرمشلر) استقلالنی قایتاروب آلو قایغوسینه کره لر - اختلاللر - اشلر
موفقیتسز چغا - صالتیق، شیرمیتف - خلقلر قاچوب کیتهلر هم قاچوب
یوریلر - باشقردلر روس قولینه کره لر - سیبیر خانلری - سیبیرنگ فتحندن
صوگ روس اوز ملکینگ نهاییه سز یرگه صوزلغانن کوره - باشقردلر
ایله حکومت آراسنده غی واقعه لر - صلوات - آلدار - حمید - آقای - باطرشاموللا -
یکاتیرینا - قریم - ابی پادشاهنگ بوزور اشلری آرقاسنده مسلمانلر ایکنچی
آلیکساندرغه قدر نقلاب طن آلار - ایندی بیک کوب تورک یرلری
روسیاغه قوشلا - حکومتنگ صوگنی تدبیرلری آلدنده مسلمانلر - روسلر
همان آله آطلاغان وقتده بزنگ روسیا مسلمانلری، بلغارلر نی ایچون
کیریلیلر؟ - بو حقه زور عالملر نی اویلاغانلر - خلق سیسکانه، معیشتده
انقلابه حاجت طابا - بویا کتا حیاته حاضرلک - روسیا مسلمانلرینگ
چنگردن صوگنی حاللری وبو انقلابلری حقنده الوغ عالملرنگ فکرلری -
عموما تورکلرنگ بو کونده گی حاللری حقنده روس عالملرینگ فکرلری -
کتابنگ بو ۲ نچی جزئنده گی مأخذلر، تورلی غزته و ژورناللر،
مجموعه لر دن باشقه اوشبو ذاتلرنگ اثرلریدر:

فیرصوف، لیوبارسکی، شپیلافسکی، ولادیمیروف، بولیچ، پینیگین،
کارصاکوف، لاپتوف، باجانوف، ربوشکین، دوبروژین، کارامزین،
ارتیمیف، آرلوف، اسمیرنوف، میلنیکوف، پیربتا کوویچ وغیرلر.

طائفہ

طرفندن نشر ایڈلوب

صاتولماقدہ اولغان تاریخ کتابلری:

تورک و تاتار تاریخی اوشبو	کتاب بهاسی	۸۰	تین
تاریخ اسلام محموداسعد	۱ نچی	۲۵	"
"	" ۲	۳۵	"
مفصل تاریخ قوم ترکی	اصوم حسن عطا قاضی اثری	۲۰	۷
" مختصر			
ترک اروغلی			
قصص جودت ۱-۲-۳-۴-۵-۶	هر جزئی	۲۵	"
خلاصه تاریخ عمومی ۱-۲-۳-۴-۵-۶	طاقسی	۶۰	"
قصص انبیا اچترخانی	.	۲۵	"
سیر النبی علیه السلام	.	۲۰	"
مدخل تاریخ اسلام	.	۱۰	"
تاریخ انبیا ابتدائیلر اوچون	۱ نچی	۸	"
"	" ۲	۷	"

آدریس

مرکز سوداسی قران و شعبه لری اوفا، اچترخان هم منزله ایچون

Торговому Дому

Идрисовъ, Галеевъ и Ко